

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Lengyel László, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.

»Az én istenemnek nincs felekezete.«

SZÉP ERNŐ

»Egy dolog a presbiter, más dolog a bogumil.«

GORDAN MIHIC

»támogass el az ólig«

PARTI NAGY LAJOS

Mcmxc Március

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HUSZONKILENC FORINT

HELYREIGAZÍTÁS

Februári számunkban Szilágyi Ákos tanulmányába technikai okokból súlyos sajtóhiba került (8. oldal, bal hasáb, középső bekezdés). Az esetért Olvasóink szíves elnézését kérjük, s egyúttal közöljük a bekezdés valódi szövegét.

Egy biztos, a szóban forgó szakadék *nemzeti szakadék* és *világszakadék* is, ahogy a Szovjetunió mai válsága nem csupán egy rendszer és egy ideológia válsága, hanem az egész jelenlegi világrendszeré. Hiszen a világrendszer a Szovjetuniót, a „keleti blokkot” gazdaságilag, katonailag, politikailag egyaránt úgy feltételezte, mint „kommunizmust”, mint rendszeridegen, rendszeren kívüli „mozzanatot”. Akár feladja Oroszország sajátos különállását a világrendszerben, akár új ideológiát és politikai rendszert talál igazolására, a jelenlegi világrendszernek meg kell változnia. Ha a világrendszer kénytelen-kelletlen befogadja, akkor azért, ha pedig újból kirekeszti magából, akkor azért. Ha a világrendszer „reformja” nem veszi azonnal kezdetét – már ma is nagy késésben van –, az a szovjet reform sikerét kockáztatja, hosszabb távon az ellenreform győzelmét Oroszországban, és ezzel egy nukleáris háború katasztrófájának veszélyét a világban. Nemcsak az kerget illúziókat, aki azt hiszi, hogy a Szovjetunió esetleges összeomlása az orosz történelem „invariánsának” végét jelenti, hanem az is, aki azt hiszi, hogy a Szovjetunió összeomolhat úgy, hogy a világrendszer érintetlenül marad. V. Mohamed szultán már a 19. században tudta: „Oroszországot leverni? De hisz a holtteteme agyonsújtana minket!”

Felhasználjuk az alkalmat, hogy Szilágyi Ákosnak egy másik közleményét is helyreigazítsuk. Nagy Lajos *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* című kötetének (Visszatérés - sorozat, Interart – Szépirodalmi, 1989) előszavában (*Visszatérés a jövőből*) az utolsó bekezdés pontos szövege:

A nyugati olvasó Gide vagy kortársai útinaplóit olvasva ma legfeljebb a „mi lett volna, ha” lehetőségével játszhat el, ahogy még 1934-ben vagy 1937-ben a magyar olvasó is eljátszhatott azzal a lehetőséggel, hogy „mi lett volna, ha” Magyarországon 1919-ben nem bukik el a Tanácsköztársaság. Olvasási helyzetünk azóta megváltozott: míg a nyugati olvasó megmaradt az ironikus képzeletjátékok körében, a magyar olvasónak megadatott a *tudás*.

Mcmxc Március

MÁSODIK ÉVFOLYAM HARMADIK SZÁM

Lengyel László Ablak mögül 3

Szilágyi Ákos Orosz Weimar (Második rész) 9

Friedrich A. Hayek Miért nem vagyok konzervatív? 17

Márton László Csalárdék nagy napja 25

Határ Győző Versek 29

Gordan Mihić Kis árva agrak 35

Parti Nagy Lajos Mint egy szétgurult hőerőmű 41

Szép Ernő naplójából 44

Jan Kott A két félteke 51

György Péter Az elsüllyedt sziget (1) 54

Borbíró Judit Kis magyar sajtótörténet 56

Kőrösi Zoltán Kinyerma? 64

E számunkban Back János (Svédország) fényképét láthatják.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS. OLVASÓSZERKESZTŐ: BARABÁS ANDRÁS. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. LEVÉLCÍM: BUDAPEST 1396 POSTAFIÓK 464. KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST II. BALOGH ÁDAM UTCA 12. TELEFON: 176-7876. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII., LEHEL ÚT 10/A SZÁM ALATT KÖZVETLENÜL POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK Rt. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 348 FT, FÉL ÉVRE 174 FT, NEGYED ÉVRE 87 FT. A SZEDÉS A HVG FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, PLANTIN ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELES: ERDÉLYI ISTVÁN, FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE MACHAN ESZTER. NYOMTA A VÖRÖSMÁRTY NYOMDA SZÉKESFEHÉRVÁROTT. FELELŐS VEZETŐ: PAPP KÁROLY. ISSN 0864-800X. MEGJELENT A DOVIN KFT. SEGÍTSÉGÉVEL.

Régebbi számaink korlátozott mennyiségben kaphatók a kiadóban.

BIBLIAI KÉPES KÖNYV

VÁROSOK · TÁRGYAK · SZÍNHELYEK

Összeállította: Carolina Masom és Pat Alexander

A régészeti jegyzeteket írta: Alan Millard

A KEZDETEK 9
Ábrahám és a pátriárkák koráig

SZOLGASÁG
ÉS SZABADSÁG 22
Egyiptom és a Kivonulás

AZ ÍGÉRET FÖLDJE 39
József és a Bírák

ARANYKOR 57
Izrael első királyai: Saultól
Salamonig

KIRÁLYOK ÉS
PRÓFÉTÁK 69
A kettészakadt királyság
és az asszír hódítás

„AMA NAGY BABILON” 91

PERZSIA POMPÁJA 97
és a hazatérés Júdába

GÖRÖGORSZÁG HATÁSA 107
Az Ó- és Újszövetség között:
a hellenisztikus kultúra terjedése

A TEMPLOM ÉS
A ZSINAGÓGÁK 117
Az Újszövetség vallási háttere

MEGSZÁLLÁS ÉS
ELLENÁLLÁS 128
Római uralom alatt

JÉZUS NYOMDOKAIN 143

„SZERTE A VILÁGBA” 154
Péter, Pál
és az első gyülekezetek

RÉGÉSZETI JEGYZETEK 177

NÉV-, HELY- ÉS TÁRGYMUTATÓ 192

Ablak mögül

KIS HARCTÉRI JELENTÉS

LENGYEL LÁSZLÓ

*Ott szemben laknak. Egy zöld lámpa ég.
És jól belátni innen a szobámbul.
Csend, béke. Kávé és lámpás idill.
Egy kisgyerek olykor arcomba bámul,
mit nézek oda? És a csend kiszáll
és ott lebeg riadt tekintetem,
mint a viharban turkáló sirály.
A néni is leteszi a kötést,
hamuszín arca egy kicsike felleg
és hirtelen mind-mind felállanak,
nem tudni, sírnak, félnek, vagy nevetnek?
Reám merednek. Érzik a szemem,
mely felkavarja halk nyugalmukat
és sejtetem zúg, kihűl a szoba,
zöld árnyak, temetői hangulat.
A lámpa is halódva fellebeg.
Sötét szívem lesz az úr mindenütt
s ők menekülnek óriás batyukkal –
Mi lesz velük?*

KOSZTOLÁNYI DEZSÓ:
INNEN A SZOBÁMBUL

Az ismerős utcákon plakátos frontvonalak húzódnak. Falak és műszaki zárok vágnak ketté irodákat. Pártútlevelek készülnek, hogy barátok érintkezessenek. Hidegháború.

Az újságok harctéri jelentéseket közölnek, s várják, hogy melyik párt harcosai foglalják le írógépeiket, írják teli megfellebbezhetetlen szövegeikkel újságaikat, vagy melyik nagy tulajdonos lesz hajlandó megvásárolni őket. Sztrájkok és gyárfoglalások, tüntetések és felvásárló sorbanállások. De hol, melyik zóna a legveszedelmesebb? Hol alakultak ki tartós tűzfészkek?

A harcok nyolc területen folynak:

1. a pártokért, a pártokon belül, a pártok között;
2. az államigazgatási bürokráciáért, a bürokráción belül, az államigazgatási szervezetek között;
3. a tulajdonért (a földért, az ingatlanért, a nagyvállalatiért, az üzemrészért, a bankokért);
4. a tömegkommunikációért, a társadalmi nyilvánosság intézményeiért;
5. az érdekképviselésekért, a munkavállalók és a munkáltatók, a vállalkozók és a szakmák korporációiért;
6. az önkormányzatokért;
7. a szakértői és tudományos posztokért, intézményekért (a logokrácia új megszerveződéséért);
8. az egyházakért, az egyházi befolyások felhasználásáért.

Az összecsapások társadalmi csoportok és rétegek között zajlanak. A harcok színterére három erős társadalmi csoport vonult fel, éppen azok, akik a Kádár-korban jól

rosszul már megegyezésre jutottak, és e csoportok társadalmi békéje biztosította a Kádár-rendszer korábbi szilárdságát. A 60-as évek közepén megindult gazdasági fejlődés húsz év alatt egy felemásan polgárosult középosztályt teremtett. A kettős jövedelmű – bérből és vállalkozói, fél-vállalkozói jövedelemből, vagyoni felhalmozásból, túlmunkából, az állami- és pártprivilegiumokból élő – kádári középosztályban egymást figyelve, egymás mellett éltek állami- és párthivatalnokok, vállalati oligarchák és elit szakmunkások, vezető értelmiségiek és ipari, mezőgazdasági vállalkozók. Jól hierarchizálódtak a fogyasztói szokások, a viselkedési modellek, az alkudozási lehetőségek. Az elit nagyipari munkás közelebb volt jövedelmében és fogypari munkásaihoz (lakás, utazás, telek, öltözködés) a „polgári” elithez, főnökeihez, mint az őt és a gépeket kiszolgáló, képzetlen betanított munkáshoz. De a késő-Kádár-kor válsága miatt ez a középosztály szakadozni kezd. Kibújik belőle, fölfelé áramlik egy tulajdont, hatalmat, tömegkommunikációs befolyást szerző új felső középosztály. Pozícióiban meginogva elkülönül, helyét keresi a nagyüzemi elit munkás csoport. Végül lesüllyedés fenyegeti a középosztályba belekapaszkodott *kisegiszteni* százszereit, mérnököket és technikusokat, agrár- és ipari túlmunka-vállalkozókat, a hivatalokban megcsúszókat. A csoportok egymásba ütköznek, egymás lábán taposnak az átalakulási folyamatban. Ké legyen az átalakulás irányítósa? Ké a föld, a gyár, a televízió, a rádió, a szakszervezetek és a vállalkozók szervezetei, a tanácsok és az Akadémia, az egyházak és a külföldi magyarság szervezetei fölötti befolyás? A harcban csak az ágyútöltelék szerepét tölthetik be a szegények, a hajléktalanok, az iskolázatlanok. Nézzük sorra a tűzfészkeket.

Harc a pártokért, a pártok között, a pártokon belül

*Minden föld pusztá lesz mire miénk lenne
és minden kastélyból csak az üres romok
fogadják a győztest aki megszáll benne.
Így győzünk mi, szomszjas, gyűrt Napóleonok
s ha megállunk este valamely ablakban
s kinézünk a házak fölött a vad égre,
szívünk reszket, mintha minden alkonyatban
egy hasztalan meghódított Moszkva égne.*

BABITS MIHÁLY: OLYAN AZ ÉLETŰNK

Hány és hány sóvárgó szem leste az oly távoli pártok, a többpártrendszer jöttét? S amikor a pártok alapításának kora eljött, még

a társadalom politikailag érzékeny csoportjait is váratlanul érte. A mai „nagy” pártok vezetői kezdetben laza politikai mozgalmakban gondolkodtak. Az ellenzék inkább baráti társaságokba, klánokba volt megszervezve, mintsem hivatalos politikai társulásokba. A közös ellenség – a hatalom lévő párt – viszonylag gyors visszavonulása, állandó hátrálása, majd összeomlása megszüntette az ellenzéken belüli szolidaritást és a pártok között egyfajta törzsi háború tört ki.* A pártok maguk is harci területekké váltak, mivel szervezésük olyan politikai személyiségek is egymás mellé kerültek egy pártba, akiket közös múlt és barátság kötött össze, de nem politikai stratégiai irányultság. A pártokban frakciók, csoportok és szinte kibékíthetetlen politikai és személyi ellentétek uralkodtak el, amelyek a hatalomhoz közelítve egyre növekszenek. A pártokon belüli küzdelem fontos tényezője a pártok közötti viszonyoknak is. Az egyes pártok aszerint is megoszlának, hogy milyen legyen a viszony egy másik párthoz, azaz alkalmi koalíciók, megegyezések a párt egyik vagy másik szárnyát, csoportját juttatják előnyösebb pozícióba. A magyar politikai élet *túlpártosodása* – ami reakció az egypárti uralomra is – a pártpolitikai küzdelmekben első helyre teszi magát a pártpolitikai alapú csatározás. Ennek lényege, hogy a kérdéseket folyamatosan és szinte kizárólag pártpolitikai számítások alapján mérlegelik, nagyobb jelentőséget tulajdonítanak egymás legyőzésének, mint az adott kérdés megoldásának. Ez a típusú politikai sakkjáték a pártok figyelmét a politikai ellenfelek és saját soraik figyelésére rögzítik.** Pillanatnyilag kivéhetetlen, hogy a középosztály szétváló nagycsoportjai melyik párt gúnyját fogják magukra venni. Az állampárt széthullása a korábbi oligar-

* A német, a csehszlovák és a román uralkodó pártok széteséséhez képest a magyar állampárt hanyatlási folyamata persze lassúnak tűnik. Az előbbieket teljesen életerősnek tűntek addig a szívinfarktusig, amelyik azonnal az intenzív osztályra, majd rövid agónia után a boncaszatra vitte őket; ellenben a magyar pártot többszörösen szélütés érte, amiből hol gyógyulni látszott (egyes részeinek benuálásával), hol újra romlani. A magyar események gyorsasága itt azt jelenti, hogy az ellenzéki erők nem voltak felkészülve a párt ilyen váratlan benuálásaira, melyek nélkül aligha értek volna el látványos sikereket. Mivel Magyarországon hiányzott és hiányzik az aktív tömegmozgalom, az ellenzék nem szegszhetett szembe erővel, ezért a hatalom megrendülései sok tekintetben az ellenzék is meglepték.

** Nagy valószínűség szerint a parlamenti választások minél előbbi lebonyolítása lett volna a társadalom érdeke, mindenekelőtt gazdasági okokból. De az MDF-en kívül egyetlen párt sem akarta az általános választásokat. Az MSZMP az időt igyekezett húzni, mert állandóan teret vesztett, s mind reformerei, mind pedig „kemény fiú” a párt újjászerveződésében reménykedtek. A történelmi pártok és az SZDSZ, a Fidesz, mint pártok, ugyancsak a választások halasztásában voltak érdekeltek, mert ekkor még hiányoztak szervezetek és választó tömegek. 1989 nyarán és őszén az Ellenzéki Kerekasztal partjai, az MDF nagy túlsúlyával önnön táborukon belül, legyűrték volna az MSZMP-t. Ez bizonyosan jobb lett volna a gazdaságnak, mert a Nyugat honorálta volna az átérést a másik partra, és befolyásolhatók lettek volna 1990 gazdasági folyamatai. De az is igaz, hogy a Demokrata Fórum nem volt felkészülve a gazdaság vezetésére. Így a pártok akarva-akaratlan elveszítették az időt 1989 júliusa és 1990 tavasza között. E fontos időszak nemcsak az állampárt lebontásával telt el, ami kétségkívül nagy dolog, hanem a pártok egymás közti, illetve a pártokon belüli kíméletlen harcával is.

chia biztos fészékének megszűnését jelenti. Hová fognak állni a nagytulajdonosok? Kiket fognak követni az elit munkások? Melyik párt tudja megnyerni a kisegyszisztenciák, kistulajdonosok százezereit? Erre a mai pártpolitikai küzdelmek még nem adtak választ. A túlpártosodás és a pártok szerepének általános törpülése bizonytalan koalíciókat hozott eddig is létre és fog még létrehozni, folytatódhat a pártok további osztódása. A túlpártosodás, vagyis a politikai élet teljes elárasztása a pártok által és a pártok törpülése, azaz a pártpolitikai összpontosulás hiánya, természetesen összefügg. A „pártok mindenütt, pártok sehol” érzése fogja el a választópolgárt. A politikai rendszer *weimarizálódása* egy szerepében túlértékelt parlamentet eredményezhet, amely helyzetében ugyanakkor tehetetlenségre kárhoztathatódik. Ha a pártok nem bíznak önmaguk egységében és arra kényszerülnek, hogy saját soraikban kutasanak ellenségek után, ha a pártok közötti megállapodások nem állnak biztos lábakon, hanem állandóan azt kell lesniük, hogy a másik fél mikor köt a korábbi politikai ellenféllel új megállapodást, ha a parlamenti spanyolfal mögött a nem megbízható paritásos egyezkedések válnak uralkodóvá, akkor a weimarizálódás szinte elkerülhetetlen. A weimarizálódás parlamentáris pártpolitikai válságot, kormányozhatatlanságot jelent. Ennek egyik formája, hogy a politikai irányításhoz sok kis- és középpárt egyetértése szükséges, amelyet csak állandó taktikai manőverekkel lehet elérni. A pártok olyan csoport-érdekképviseletké válnak, hogy minden erős társadalmi csoportot megjelenítenek; így a parlament nem lesz egyéb, mint a privilégiumok és monopóliumok elosztásának és újraelosztásának színtere. Pártok teremődnek vidékek, szakmák, ágazatok védelmére, képviselőre.***

A kormányozhatatlanság másik formája, amikor a túlpártosodott politikai élet oly mértékben elszakad a társadalmi és gazdasági folyamatoktól, hogy a mindenféle jogokkal felruházott parlament törvénykezése nem tud befolyást gyakorolni a szürke szférába – a jog és a jogtalanság közötti növekvő senkiföldjére – menekült társadalomra, gazdaságra. Mondjatok amit akartok, úgysem az történik. A társadalomban egyetlen kiáltás hangzik: meneküljön, aki tud.

A weimarizálódás végbejárt a pártok közötti negatív kiegyensúlyozódással is. Ez végső soron a kormányozóképes koalíció kialakítására való képtelenség. Lehet, hogy a középosztály szétváló nagy csoportjai nem lesznek hajlandók még átmeneti kompromisszumokra sem, hanem a végsőkig kitartanak saját előnyeik fenntartása mellett. Mivel a nagyvállalati menedzser elit, a kettős jövedelmű munkáselit és a tömeges alsó középosztály külön-külön képesek a másik két csoport megtorpedozására, de egymagukban nem a győzelemre, kikerekedhet egy negatív kompromisszum.

De lehetséges, hogy a gazdasági válsággal való szembe-

*** A koalíciónak legalább három-négy pártra kell épülnie. A gazdasági helyzet szigorú intézkedéseket kíván, erős érdekcsoportokat kell megsérteni. Még ha a koalíció valamennyi párta egyet is ért általában a kemény operációval, visszarettennek, ha az általuk képviselt érdekcsoport húsába vág. És akkor már csak az a kérdés, hogy melyik koalíciós partnernél szakad be a gát és özőnlík az engedmények árja.

nézés drámai kényszere végül kialakítja azt a két nagypolitikai tömböt, pártszövetséget, amely jobbközépen néppárti jellegű keresztény és nemzeti, ámde liberális csoportosulásokból (a tulajdonos vagy féltulajdonos kisegisztenciák százazreiből), a balközépen pedig szociáldemokrata, szocialista, radikális (a kettős jövedelmű elit munkásság és a hozzájuk kapcsolódó értelmiség) politikai erőkből áll. A nagyvállalati oligarchiák, a fél-menedzserek és féltulajdonosok pedig ingáznak a két tömb között. Ekkor beáll az a váltógazdaság, amely több-kevesebb sikerrel összpontosít a társadalom és a gazdaság fő problémáira, biztonságos megállapodásokat hoz létre a parlamenti pártokon belül és azok között.*

Végül még egy pártpolitikai ellentmondás: a tekintélyes politikuskok hiánya. A pártvezérek többnyire még saját pártjukban sem bírnak általánosan elfogadott tekintéllyel, bizonytalanok a pártbeli jövővel szemben is. Az egész ország, a politizáló közvélemény, s végül a partnerek előtt még nem tűnt fel az a tucatnyi személyiség, akikről bizonyosak lehetnének, hogy a tekintélyt gyorsan morzsoló hatásokat ki fogják állni.

„Mi, noha Velleius Paterculus megjegyzése szerint a nagy talentumok, mint a vándormadarak, többnyire csapatonként tűnnek föl az égre, s előttük s utánuk pusztá a láthatár, mi – ismételjük – nem adunk helyet keblünkben oly szorongató kételynek, mintha e kor nem tudna nélkülözhetetlen embereket előteremteni; de most, e percben mégis igaz, miként az ország politikai mezején vannak ellenzők, de nincs ellenzék, vannak haladók, de nincs haladási párt, vannak érdekes szónokok, de kevés a befolyásos egyén és nincs központi tekintély” – írja szomorúan Kemény Zsigmond.

Harc az állami bürokrácia fölötti hatalomért

A kormány ellopja a nép jogait és pénzét, s naponta megesküszik, hogy tiszteltetben tartja őket. Csak két olyan terület van, ahol képmutatással még senki sem boldogult: képmutatással nem lehet társaságot szórakoztatni és csatát nyerni. Különböző ne beszéljünk Napoleontól. Ha valamelyik minisztériumba belépsz, hagyd kint erkölcsi érzékenységedet, ahogyan az ő idejében, aki a gardájába lépett, zsebre rakta a hazaszeretést. Légy sakkjátékos másfél évig, aki semmiféle pénzügytel nem ijesz el! Akit csak a kiontott vér állíthat meg!

STENDHAL: VÖRÖS ÉS FEHÉR

* Nem, vagy nem feltétlenül a mai pártokról van szó. Különösen a balközépen hiányzik a szervező erő. A választás előtt három „tömb”, a nemzeti-liberális és populista MDF és lehetséges partnerei, a liberál-konzervatív SZDSZ és szövetségesei, valamint az ide-oda rándó – hol szociáldemokrata, hol konzervatív monetarista – MSZP még nem fogták meg választói csoportjaikat. Így például az MDF egyszerre akarja képviselni a kisvállalkozókat és a gazdaságtalan vállalatok fenntartásáért munkástanácsot alapító nagyüzemi munkásokat; az SZDSZ vonzó kíván lenni a nagyvállalati oligarchák és a bürokrata szakértők, valamint a szélső antikommunista segédmunkás számára; az MSZP szíjmol mindenkiel, aki az MSZMP és az ellenzék között van. A valóságos frontok a választások után fognak megnyílni.

Két pozitív lehetőség van. A koalícióba tömörült pártok a gazdasági nehézségek láttán igazi munkamegosztást csinálnak, és vállalják a közös felelősséget. A másik, hogy a miniszterelnök egy gazdasági kabinetet jelöl ki a gazdasági csúcsmíniszter vezetésével, amelyet függetlenül a pártok politikai mozgásaitól. Ha a gazdasági program végrehajthatatlannak bizonyul, akkor nem az egész kormánynak, csak a gazdasági kabinet minisztereinek kell menniük, ami a gyakori kormányváltást némileg tompítja.

A politikai pártok ma a párt-állam, állam-párt megdöntésén munkálkodnak. Az állampárt, az MSZMP összeomlott, megszűnt állampárt lenni. A párt-államból kikerül a párt. Csak az a kérdés: kerül-e helyére más politikai erő?

Az állami bürokrácia 1968 után jelentős önállóságra tett szert a párttal szemben. A Kádár-rendszerben szerepet kapott a szaktudás. A szabályozók, az árak, a beruházások feletti egyezkedésekben, az irányító normák kialakításában és értelmezésében a pártpolitikai érdekek mellett, sőt néha felett, uralkodtak az államigazgatási bürokratikus értekek és érdekek. Az állami bürokrácia előkészítője, megala-pozója és részben eldöntője a társadalmi-gazdasági kérdéseknek. És egyben egyik legfontosabb csatornája a nagyvállalatok, a gazdasági és politikai érdekcsoportok alkuinak. Az államigazgatás az adminisztratív piac kereteinek kialakítója és szereplője. Az állami bürokráciát önálló érdekekkel bíró államhivatalnokok uralják, megosztva nagyvállalati és nagyüzemi érdekcsoportok képviselőivel. Az államigazgatást ma nem a túlpolitizálódás jellemzi, hanem inkább az oligarchikus alkudozás, az állami hivatalok egymás közti versengése. Az egymással hatalmi harcban lévő hivatalok szövvényes egyedi szabályozással privilégiumokat és monopoli-jogokat tartanak fenn, adnak tovább vagy szüntetnek meg. A Kádár-rendszer története az osztály- és fősztály-harcok története. A Kádár-rendszer felborulása nemhogy csökkentette volna a harcokat s egységesítette volna a bürokráciát, ellenkezőleg, növelte az egymás közötti harcot és szétvitte a bürokráciát. Az egységes központi szabályozásnak még a látszata is eltűnt, megszűnt a minisztériumok egyeztetési kötelezettsége, miniszterek nyíltan és büszkén támadják a kormány döntéseit, szegik meg annak határozatait. Az államhivatalnokok az „utánam az özönvíz” jelszavával próbálnak meg minden előnyt kisajtolni az egyedi szabályozásból, az előnyök, a mentességek szétosztásából. A bürokraták szabadrablási akciói ellenőrizhetetlenek és átláthatatlanok. E korrupciós ügyletek tevékeny résztvevője a nagyvállalati oligarchia éppúgy, mint az a kisvállalkozói kör, akik pontosan tudják, mennyit hoz egy államhivatalnok pénzélése az üzletnek. Részvénytársaságok, kft.-k születnek az állami hivatalok homályos sarkaiban.

A különböző statisztikai információs rendszerek darabokra hullanak. Nem, vagy alig követhetők a gazdaság reál-folyamatai, valamint az állami költségvetés, a hitelkihelyezés, a lakossági forint- és devizamozgás stb.

Sokak szerint örülnünk kell annak, hogy a kormányzatnak nincs szám- és ténybeli ismerete a valóságos folyamatokról, mert ha lenne, akkor önkényesen belenyúlna azokba. Gyenge államot, gyenge kormányt akarnak! Csakhogy a kormányzati s ezáltal parlamenti információk hamis-sága helyébe nem lépett piaci és társadalmi információs rendszer, vagyis amiért a folyamatokat nem ellenőrzi a kormány, attól még nem ellenőrzi a piac és a társadalom sem. Ha a koalíciós kormány mindössze arra az információra kénytelen támaszkodni, hogy minden adat hamis, csak egy bizonyos, hogy üres az államkassza, akkor ez semmivel sem inkább tartja vissza a vak csapkodástól.

Megkezdődött a politikai pártok behatolása is az államigazgatásba. A pártok tudják, hogy államigazgatási szakértőkre lesz szükségük a kormányzáshoz, a hivatalnokok pedig a pártoktól származó menlevelekre, igazolásokra pályáznak, hogy megőrizhessék posztjaikat, vagy akár elő is léphessenek. Ebben az átállási akcióban tovább zsugorodik a hivatali szolidaritás, a kormányzati vagy minisztériumi egység. A miniszter előbb mondja el külföldi tárgyalásainak eredményét valamely ellenzéki párt vezetőinek, mint minisztertársának, a hivatalnok előbb adja oda szakértői véleményét egy ellenzéki pártnak, mint a főnökének. A pártok immár feltérképezik, hogy melyik minisztériumban ki az emberük, s kik a vetélytársak emberei. Listák és ellenlisták születnek.*

Mára bekövetkezett az irányítópult válsága. A kormányzat csavargatja a kormányt, de a hajó véletlenül se megy arra. A kérdés az, hogy az új koalíciós kormány túljutott-e az irányítópult válságán. Három esetben bizonyosan nem. Az első, ha drámai átszervezésekbe és elbocsátásokba kezd. A jelenlegi apparátusok kétségkívül rosszul szervezettek és túlméretezettek. De ma hiányoznak a koncepciók arra, hogy milyenek is kellene lenniük és hány foglalkoztatottal. Ha a minél kisebb és korlátozottabb állam ideálképét követjük, akkor a lépítéssel párhuzamosan létre kell jönnie a piaci és társadalmi intézményeknek. A különféle átszervezések és elbocsátások ezt nem eredményezik, ellenkezőleg, tartós zavart és ellenállást váltanak ki. Az eredmény: csonka, össze nem hangolt hivatalok, s bennük megfélemlített, a mindenkori politikai hatalmasok talpát nyaló hivatalnokok. Ne feledjük, hogy a magyar igazgatási szféra már többszörösen eredménytelenül ment át valamiféle átszervezési kampányon: 1945–46-ban közigazgatási átszervezés, igazolási eljárások, B-lista; 1949–50-ben újabb átszervezés, elbocsátások, letartóztatások, kitelepítések; 1956–1957-ben átszervezés, B-listázás; 1961–62-ben átalakítás, elbocsátások; és a 80-as évek eleje óta folyamatos és lázas átszervezése a kormánybizottságoknak, az ipar és a kereskedelem irányításának. Nem ártana egy kis megnyugvás. Ez a „megnyugvás” persze a közigazgatás szigorú semlegességét, a versenyvizsgák alapján való legszigorúbb szakmai számonkérését és előléptetési rendszert jelenti.

A második rossz megoldás az államhivatalok koalíciós megszállása. Már ma is észre lehet venni, hogy ki melyik párt szakértője. Ha a pártok bevonulnak a minisztériumokba – egyik koalíciós párt politikusa a miniszter, mellette

* Nem növeli egy bürokrácia tekintélyét, nem keményíti erkölcsi gerincét, ha a pártok nemcsak hogy elfogadják a felajánlásokat, hanem biztatják is az államigazgatásban működőket főnökeik és beosztottaik elárulására, feljelentésére, a titkos adatok kiszolgáltatására, az államigazgatási fegyelem megsértésére. Ha az államigazgatás alapelvevé válik, hogy minden eladó vagy pénzért az érdekcsoportoknak, vagy a hatalomban való részesedésért a pártoknak, akkor ezt a pestist nemcsak a régi rendszer terjeszti, hanem az új rend is. Ha az a jó tisztviselő, aki gyorsabban vált pártkönyvet, aki előbb árulta be a másikat, akkor az ellenzéki pártok mai viselkedésükkel szelet vetnek, s majd vihart aratnak.

működnek a többi koalíciós partner politikai államtitkárai, s mindegyiknek megvan a szakértő stábjá, akik legalább annyira függenek pártközpontjaiktól, mint hivatali felettesüktől –, akkor sikerült felcserélni az egypárti államot a többpárti államra. Ennek végtelenbe nyúló politikai paritásos alkuk a következményei. Lehet, hogy ezt egy fejlett demokrácia megengedheti magának, de nem egy olyan kormányzat, amelynek szigorú döntéseket kell hozni, s azokat egységben végrehajtani.

A harmadik rossz az ún. „gyenge kormány”, az a kormány, amely tehetetlenül kiszolgáltatja magát a nagy érdekcsoportoknak. Sikerülhet a rendi monarchia lefejezése, de ettől még nem lesz köztársaság, mert maradnak a rendek, a ligázó bárók és klienseik a kormányzatban. A gyenge kormány engedményt tesz sorban valamennyi hatalmi elitnek, tulajdont és fennmaradást biztosít a „nagy tulajdonosoknak”, szürke és fekete gazdasági lehetőségeket a vállalkozóknak és megtakarítóknak, bérindexálást a nagyipari munkásoknak. Ez a jugoszláv zsákutca. Az „erős kormány” nem a politikai erőktől és a társadalmi egyetértéstől független kormányt jelenti, hanem olyan kormányzatot, amely képes ellenállást kifejteni. Semmiféle „alulról jövő reform” nem következhet be, ha egy kormány nem biztosítja a feltételeket hozzá.

Lehetséges, hogy az egyik uralkodó csoport egyedül vagy egy másikkal összefogva győz az állami bürokráciában, beveszi magát az államhivatalok sáncai mögé. Ha a „nagy tulajdonosok” diadalt aratnak, akkor a kormányzatban folytatódni fog az oligarchikus alku, akkor 40-50 ipari nagyvállalat és 10-15 mezőgazdasági nagyüzem, 2-3 nagy kereskedelmi bank egymással és a külfölddel jól-rosszul összeforrvan igyekeznek majd európai kulturális mázzal bevonva fenntartani a „nagy családok” előjogait. Az egységes törvényeket, a mindenkire kiterjedő normákat vagy a maguk szája íze szerint alakítják, vagy a kormányzati bürokráciával értelmezhetik részrehajlóan, vagy a dereguláció és liberalizáció végeredményeként hull a manna kartelljük, kölcsönös megállapodásaik hálójába. A „nagy családok” bejuthatnak a kormányzati bürokráciába, mint hozzáértő és nem kompromittált személyiségek, akár mint pártok képviselői, vagy a legegyszerűbben, megvéve az államigazgatás „szolgáltatásait”.

A nagyüzemi munkáselit hatása a kormányzati bürokráciára inkább közvetett mint közvetlen. Az ouvrierizmus, a munkásizmus a maga tiszta formájában szociális államot kíván: megegyezést évről-évre a kormány és az érdekképviseletek között, paritásos bizottságokat, a munkahelyi ipari megegyezések törvényi meghatározását és állami számonkérését. Továbbá a munkajövedelmek kedvezőbb elbírálását, adóztatását a tőkejövedelmekkel szemben, állami központi árszabályozást és foglalkoztatási politikát. Csakhogy egy ilyen jóléti államnak nincsenek kellő feltételei, így a munkásizmus inkább az életkörülményeket rontó intézkedések ellen fog fellépni, folyamatos sztrájkokkal, tüntetésekkel.

Végül győzedelmeskedhet a középosztály több százezer „kis családja”. A kistulajdonosok, a félig-meddig már vállalkozók a kormányzati liberalizálás és deregulálás mellé védelmet fognak keresni a nagy monopóliumokkal és a

munkás érdekképviseletekkel, állami érdekérvényesítéssel szemben. Követelni fogják olyan intézményrendszer kialakítását, amely lehetővé teszi nemcsak egyenrangúságukat a „nagy családokkal”, hanem pozitív diszkriminációt, esélyelőnyt is alkalmaz, hogy valóban versenyképesek legyenek. Államuk rossz esetben olyan szociálprotecionista állam lesz, amely tűzön-vízen át védelmezi a kis-magántulajdont és a kistulajdonosokat; állásokat biztosít hivatalaiban fiaiknak és lányaiknak; kiáll értük a külfölddel szemben. Jobb esetben olyan szakértő, semlegesnek feltüntetett állam, amely nem hagy közvetlen pártpolitikai beavatkozást mindennapi ügyeibe, és érzékenyen ügyel arra, hogy a korrupció lehetőségét csökkentsen.

Az államért folytatott küzdelem a következő utcai harcokban lángolhat fel: * 1. Összecsapás az állami költségvetés felett (ma ez a fő frontvonal, a tervezés visszaszorul.) Itt együtt merül fel a költségvetés összeállításának és viszonya a helyi költségvetésekhez. A költségvetésen kívüli decentralizált alapokhoz való viszony, az intézmények pénzelésének, az adók, az adónemek mértékeinek és összehangolásának kérdései. Ez a költségvetés reformja, amely eldöntheti az erőviszonyokat.) 2. Összeütközés az állami tulajdon és annak kezelése felett. 3. Állóháború a központi árszabályozás, a liberális árrendszer, a kartellizált monopolrendszer között. 4. Csata az állami nagyberuházások felett. (Szabad-e és milyen állami döntési rendszerben nagyberuházásokat csinálni.) 5. Az egészségügy, az oktatás, a kultúra, a szociálpolitika szakmai újjászervezése is pozíciós harcot eredményezhet.

Harc a tulajdonért

Tudom, hogy eretnokségnek hangzik a mai politikai és közgazdasági érvek viharában, ha azt állítom, hogy az 1968-as gazdasági reform megszüntette az egységes állami tulajdont és *osztott tulajdont* teremtett. Már a 60-as évek elején nagy vállalategyesítési kampányra, az államigazgatásilag összekapcsolt nagyvállalatok létrejötte mutatta az irányt, hogy előbb vagy utóbb meg kell osztania az államigazgatásnak a hatalmat és a birtoklást a nagyvállalatokban. 1968 után az állami tulajdon relativizálódott, osztottá vált az irányító ágazati minisztérium, az irányításban vetélkedő funkcionális minisztériális szervezetek – a Pénzügyminisztérium, az Országos Tervhivatal, a Nemzeti Bank –, és az ugyancsak versengő pártszervezetek – az MSZMP központi és területi szervezetei –, valamint a vállalat igazgatója között. És bizonyos tulajdonosi részjogosítványokkal rendelkeztek a vállalati gyáregységek vezetői és a műhelyek alkupozícióban lévő, elit munkásai. Az állami tulajdonnak nevezett vagyonegységnek nem volt megnevezhető és felelősségre vonható kezelője, aki a vagyon megfelelő hasznosításáért felelt volna, de voltak olyan résztulajdonosai, birtoklói, akik ellentétes érdekekkel álltak egymással szemben. Egymás mellett dolgozott egy bürokratikus ágazati

műszaki-technikai érdek, egy bázisalapú költségvetési érdek, egy a vállalati nagyságot mindenáron növelni kívánó – s így jobb tárgyalási pozíciókba kerülni akaró – vállalatvezetői érdek, egy a technológiai levezénylést és a helyi kisvárosi, területi értékeket tükröző üzemvezetői érdek, s végül az elit munkások bér- és jövedelmi, műhelyautonómiaira törekvő érdeke. E sokféle érdek konfliktusa, alkuja határozta meg a tulajdon működését, s nem valamiféle tökéértékesülési vagy nyereségérdek. Az állami vagyon jogilag állami tulajdon maradt, de közgazdaságilag közéleti a jugoszláv típusú „közösségi” tulajdonhoz, a „mindenki és senki” tulajdonához. Az 1984 áprilisi MSZMP KB határozat és a belőle folyó állami szabályozás, a vállalatok háromnegyedénél szentesítette az osztott tulajdont, létrehozva a vállalati tanácsot, illetve a közgyűlést, mint a vállalati vagyon kezelőjét. Az 1985-ös szabályok formálisan is közelítették a jugoszláv megoldásokhoz. Az állami tulajdon névlegessé vált, de nem született új tulajdonos. A tulajdonosi kötéshűzés először a nagyvállalatok belülré került, amikor a vállalati egységek egy része, a területi állami- és pártszervezetek nyílt vagy hallgatólagos támogatásával, megpróbált kiválást kezdeményezni. Az elszakadói törekvéseket azonban a nagyvállalati oligarchia sikeresen verte vissza. A vállalatigazgatók irányítási-tulajdonosi pozícióit erősítette tevékeny kapcsolatok a központi párt- és állami szervezetekkel, a bankkal, a többi monopolisztikus nagyvállalattal, mint beszállítóval és mint vevővel, a külfölddel (elsősorban a Szovjetunióval). E kapcsolatok adminisztratív piaci hálózat révén tudtak előnyöket, mentességeket kialakítani; a nagyvállalat növekedését, majd talponmaradását elérni; az elit munkások többletjövédelmét, túlmunkáját, végérmkázását biztosítani. A nagyvállalati oligarchák a gyáregységek megosztásával, a műhelyek pozicionált munkáscsoportjai jövedelememelésével és az államigazgatás édesgetésével vagy zsarolásával birtokolták ugyan a stratégiai jogok többségét, de nem mindent. Mindig számolniuk kellett a vállalati tanáccsal, amelyben helyet foglaltak az üzemvezetők és a dolgozók képviselői, és amelytől megválasztásuk révén mégis függték. Az államigazgatás pedig nem mondott le arról a jogáról, hogy a vállalati tanácsot, s így a vállalatvezetőt is, a vállalat eladásában korlátozza. A társasági törvény lehetővé tette a vállalatok részvénytársaságosítását. A nagyvállalati igazgatók kellő kapcsolatokkal és pénzzel rendelkeztek ahhoz, hogy a számukra előnyös tulajdonosi átalakítás szakértőit megfizessék és az átalakítást véghezvigyék. Egységeiket részvénytársaságosították és kft.-sítették – ezzel részben semlegesítették a teljes kiválást követelőket –, a nagyvállalati központot vagyonkezelő konszernné változtatták.

Az 1988-as és 89-es években a négy résztulajdonos – az államigazgatás, a nagyvállalati vezetők, a gyáregységek irányítói és a szakmunkás elit – összecsapásainak vagyunk tanúi. Az 1989-es év közepén kezdett „feltűnni”, hogy a nagyvállalatoknál lezajló „spontán privatizáció” a tulajdonok új elosztására ad lehetőséget, nemcsak vállalati kereszt-tulajdon alakulhat ki, de az osztott állami tulajdon helyett menedzsertulajdon is. Azonnal bonyolult hadműveletek kezdődtek. A vállalatvezetők kiálltak a spontán privatizáció mellett, mint ami egyedül képes a nagy állami tulajdonosi

* A pártok már behatoltak a legfontosabb ponton a közigazgatásba: a belbiztonság, a belügy területén. Ezáltal valamennyi igazgatási szervezet elbizonytalanodott. Akie a belbiztonság és akie a tömegkommunikáció, azé a hatalom.

monopólium lebontására. És mindent megtettek, hogy a külföldi tőkét nagyvállalatuk felé áramoltassák. A másik oldalon munkástanácsok jelentek meg, amelyek a gyáregységvezetőkkel, vagy azokat megkerülve, kitértek az önállóság zászlaját. És egyre nagyobb nyomás nehezedett az államigazgatásra, nemcsak a privatizációs folyamat mederben tartása érdekében, hanem azért is, hogy államosítsa vissza a már elszakadt vállalatokat.

Álljunk meg egy pillanatra. Feltehetjük a kérdést: kié mindaz, ami felett az osztozkodás folyik? A válasz: a miénk, az egész magyar társadalomé. Kinek kell hát tulajdonba adni? Nekünk mindannyiunknak. De hogyan? Innen már bonyolult a válasz. Mert bár megpróbálkozhatunk a tulajdonok társadalmi kiegyenlítésével – valamifajta népi részvény, társadalmisított értékpapír konstrukcióval – viszonyaink, „osztályharcaink” nem kedveznek az újabb társadalmi utópiának. Ma nincs olyan erős társadalmi csoport, amely akár menedzsertulajdon, akár munkásszövetkezeti, öngazgatói tulajdon, akár államigazgatási tulajdon, vagy egyéni magántulajdon révén ne jutna nagyobb előnyhöz, mint egy általános közösségi utópia tulajdona révén. Nincs ma egyetlen olyan szervezet vagy intézmény, amelyet ne mesterségesen ruháznánk fel tulajdonosi jogokkal. És ami a legfontosabb, csak újabb kényszerrel, az utópiáért lelkesedők könyörtelenségével vezethetnénk be egy új, általános közösségi vagy magántulajdonosi modellt. A piacgazdaságokban nem azért van vegyes tulajdon – a kis magántulajdontól a nagytőkés tulajdonig, a nyugdíjpénztáraktól a szövetkezetekig, az állami tulajdontól az alapítványokig –, mert így látta egy társadalom igazságosnak és hatékonynak, hanem mert a társadalmi erőviszonyok és a piacgazdaság kényszerei a vegyes gazdaságot és tulajdont alakították ki. Átalakuló gazdaságunkban harcok lesznek a föld, a föld kincsei, az ingatlanok, a gépek, a gyáregységek, a nagyvállalatok, a kereskedelmi hálózatok, a bankok és pénzügyintézetek birtoklása, tulajdona felett, és a harcokat nem egy egységes társadalom vívja a kommunista állam monstrumával, hanem seregnyi jelenlegi és potenciális tulajdonos: az államigazgatás, a nagyvállalati oligarchia, a gyáregységvezetők és a műhelyeket uraló munkások mellett küzdelemben állnak a területi önkormányzatok, a bankok, a magántulajdonosok, a társadalmi alapok (nyugdíjpénztárak, alapítvá-

nyok stb.). Ezt a csatát nem lehet, nem is szabad tervszálaton előre eldönteni. Így is meg fog próbálkozni valamennyi küzdő fél azzal, hogy a szabályozást, sőt az állami kényszerítő eszközöket a maga oldalára vonja. A koncepciók harcát átvehetik keményebb eszközök is, amikor például a föld tulajdona felett a szó szerinti értelemben előre mennek a volt tulajdonosok, a szövetkezeti gazdák és a helyi önkormányzat. A versengő tulajdon, illetve a tulajdonformák versenye azt jelenti, hogy nem kerülhet eleve fölénybe a menedzser magántulajdon, az államigazgatási vagy éppen az önkormányzati tulajdon. E tulajdonosok színrelépése megállíthatatlan.

Ha valaki azt hiszi, hogy az államigazgatás majd igazságosabban és hatékonyabban fog privatizálni, az elfelejti, hogy az egyik érdekeltre bízta a kérdés megoldását, kecskére bízta a káposztát. A tulajdonosi átalakítás során csak növelhetjük a társadalmi ellenőrzést, csak csillapíthatjuk a folyamatokat, de levezényelni nem leszünk képesek. Valószínűleg bele kell törődnünk, ha nem akarunk egy 70–80%-os egységes, nem piacbarát állami tulajdont, hogy a tulajdonnak csak 15–20%-át lehet a belső piacon magántulajdonba adni, rövid távon ennél kisebb arányban lehet a külföldnek eladni, ebből következően jelentős rész megy át – remélhetőleg ellenőrzött módon – vállalati, menedzseri és banki tulajdonba, illetve a munkásszövetkezetek, öngazgatások tulajdonába. Ha emellett az állami tulajdon egy része a helyi önkormányzatoké, illetve a társadalmi vagyonalapoké lesz, akkor van esély a tulajdonok versengésére.

Forradalom lesz? Igen. Földosztás, gyárosztás, foglalás, levásztás, perelés, adminisztratív központosítás megszűnése, vagyonok összpontosulása. Ha az erős társadalmi csoportok mindegyike, vagy győztes csapata nem jut tulajdonhoz, akkor folytatódni fog a szabadrablás, a vagyonok elpazarlása. A kérdés az, hogy mikor és melyik csoportból választódik és nevelődik ki az a tulajdonosi elit, amely értékrendjével, életmódjával, vállalkozói, megtakarítói és fogyasztói szokásaival példát mutat arra, hogy hogyan kell a vagyonnal bánni, hogyan kell a piacon viselkedni. Ez megindult, de félbemaradt, csonka polgárosodásunk kérdése.

FILMVILÁG

Filmművészeti folyóirat

Orosz Weimar

MÁSODIK RÉSZ

SZILÁGYI ÁKOS

Eltérő becsléseket hallani arról, mennyi időt bír ki még ez a mi bárkánk. Szerintem – egy évet. Abalkin szerint kettőt. Smeljov viszont azt mondja, hogy Jelcin idealista, mert csak három hónapunk maradt. Akárhogy is – nagyon-nagyon kevés az időnk.
BORISZ JELCIN¹

Mikor 1986-ban a még friss, magabiztos, vállalkozókedvű gorbacsovi reformcsapat meghirdette a „gyorsítás” programját, aligha lehetett tisztában azzal, hogy csak a rendszer – a kelet-európai totalitárius államtársadalom – széthullását gyorsíthatja föl, méghozzá olyan ütemben, hogy előbb-utóbb elveszti uralmát az évtizedek óta tartó dezintegrálódási folyamat fölött. A „gyorsításból” szabadesés-szerű gyorsulás lett, rohanás a lejtőn lefelé, sőt valóságos üldözésszerű összeomlási verseny. Mintha Kelet- és Kelet-Közép-Európa szovjet típusú társadalmi egymással versengének: ki tud előbb és látványosabban összeomlani. Végül is az összeomlási verseny 1989 végére úgy felgyorsult, hogy az egykori élenjárókat – a Szovjetuniót, Magyarországot és Lengyelországot – pár hét alatt maga möött hagyta az élre vágató új csapat: az NDK, Csehszlovákia és Románia, magában a Szovjetunióban pedig a „gyorsítást” megkezdő, majd a peresztrojkát meghirdető „központi” hatalmat, Oroszországot messze maguk mögött hagyták a kis balti államok, és ma már a kaukázusi köztársaságokban is előrehaladottabb stádiumban van az összeomlás, mint ott, ahol elkezdődött.

A régi rendszernek mindenesetre össze kell omlania ahhoz, hogy új rendszer „válthassa föl”. Az összeomlás azonban nem győzelem, és mégha az összeomlás pillanatát itt-ott a győzelem eufóriája édesíti is meg, a következő pillanatban már ott a nyomasztó kérdés: kié is ez a győzelem? S főként: ki fog és ki tud valamit kezdeni ezzel a győzelemmel? Mert az igazi kérdés mégiscsak az, hogy amikor falak ledöntve, határok átjárva, keretek szétfeszítve, régi rendszer romokban, akkor mit is találunk e keretek között és falak mögött? S mert a szóban forgó rendszer – ezt sajnos sokan és szívesen elfelejtjük – történelmileg egyedülálló, minden bizonnyal kimúlása, összeomlása is más lesz, mint a szokványos feudális zsarnokságoké vagy modern katonai diktatúráké. Először is: összeomlása nem a rendszerben magában kitermelődött új érdekek, új erők gazdasági és politikai nyomásának következménye, hanem a külső erőviszonyok megváltozásából ered. Inkább megfordítva: összeomlás követke-

kéztében léphetnek színre – ha nem is a semmiből, de mindenesetre a politikai eszmék éteri szférájából – azok az erők, amelyek merőben ideális alapon más rendszert akarnak. A rendszer „megdöntői” akkor jelennek meg, amikor a rendszer már összeomlott, és akkor jelennek meg, amikor az új rendszer gazdasági hordozói, polgári rétegek és piaci viszonyok még nincsenek. Ezt tehát megint egyszer – jó kelet-európai módra: politikai alapon – nekik maguknak kellene életre hívniük. Épp ezért ma halovány nyomát is alig látni annak, hogy az összeomlásos forradalmak melankolikus költészetét a közeljövőben a polgári élet kicsinyes, mindenesetre békés prózája követi majd. Másodszor pedig a színre lépő politikai erők, amelyek új rendszert akarnak, nemcsak azokat a társadalmi rétegeket és gazdasági előfeltételeket nélkülözik, melyek a polgári fejlődés során Nyugat-Európában még a feudalizmus évszázadai alatt létrejöttek, hanem azokat a nagy történelmi illúziókat, tehát azt az ideológiát is, mely a polgárság érdekét az egész társadalom, a szuverenitáshoz jutott nép érdekeként tudta megjeleníteni. Az ezredforduló kelet-európai „forradalmárai” – az összeomlás végső szakaszában – aligha ígérhetnek mást a „népnek”, mint a polgári élet prózáját, amely persze paradicsomi állapotnak tűnhet föl az államproletári lét hétköznapi poklában. Paradicsomnak, legalábbis mindaddig, amíg a fogyasztás oldaláról fordul „a nép” felé, de mihelyt kezd kiderülni, hogy ennek ára a hátékonyabb munka, a teljesítmény, ami versenyt, egyenlőtlenséget, egyéni boldogulást feltételez, hogy ennek ára egy gyötrelmes átmenet, amely a társadalom többségétől újabb áldozatokat kíván, a liberális reformerek szembekerülnek a társadalommal. Ahhoz, hogy az elkerülhetetlen változásokat – a politikai és gazdasági modernizációt – a kelet-európai társadalom elfogadja, ideológia kell, helyesebben kellene, mert nincsen. Olyan ideológiáról beszélek, amelyben a társadalom elhiszi a „forradalmároknak”, hogy van értelme a növekvő nyomorúságnak, az egyenlőtlenségnek. A dilemmát Gavriil Popov közgazdász, a radikális reformerek – a „forradalmárok” – egyik vezetője 1989 tavaszán így fogalmazta meg:

Az alapprobléma a következő. Az új rendszert nem lehet megteremteni a bürokratikus szocializmus apparátusának legyőzése nélkül. Ezt a győzelmet pedig csak a tömegekre támaszkodva, a tömegek rendkívül aktív harcával lehet kivívni. Csakhogy az új rendszer a jövedelmek közti különbségek növekedését ígéri. A néptömegeknek azért kell harcolniuk, hogy a társadalom egyik része tízszer többet keressen, mint a másik. Hogyan lehet hát bevonni az új rendszerért folyó harcba a társadalom minden tagját, anélkül, hogy eltitkolnánk előtűk, mit hoz számukra ez a rendszer?²

Tartok tőle, hogy – sehogyan. Vagy „eltitkolják” előtűk, azaz megtalálják azt az ideologikus formát, amelyben

„elhiszik”, hogy nem ezért, hanem egészen másvalamiért harcolnak, vagy gazdasági és gazdaságon kívüli erőszakot fognak alkalmazni. V. A. Tyihonov akadémikus, a radikálisok másik ismert képviselője arra a kérdésre, hogyan mozdíthatja meg a falusi lakosság 20%-a (ennyi a vállalkozókedvű, szakmailag képzett parasztok aránya) a paszszív, közömbös 80%-ot, egyenesen ezt válaszolja:

Erőszakra lesz szükség. Természetesen nem vére és börtönökre gondolok, hanem céltudatosan alkalmazott gazdasági kényszerre, olyan feltételek kialakítására, melyek között csak akkor élhet jól valaki, ha jól dolgozik, és amit elért, azért ő maga a felel.³

A polgári szabadságideológia aligha lehet hatékony egy olyan országban, amelyben még azt a vékony polgári réteget és tradíciót is teljesen megsemmisítették, amely a századelőn kialakult. Sőt, nemcsak Oroszországban, még Magyarországon is nagy kérdés: lehet-e majd olyan hatékonyan legitimálni a szabadságideológiával az egyenlőtleniséget, sokak nyomorának és kevesek jólétének kontrasztját, amelyen jól lehetett az egyenlőség-ideológiával a szabadságnélküliséget legitimálni és a feudális egyenlőtlenégeket eltakarni? Ha Popov dilemmáját a demokratizálás, vagyis az újonnan megteremtett szabadságintézmények és garantált szabadságjogok felől nézzük, akkor viszont az a kérdés merül fel, hogy vajon mire használnák a gyülekezési, felvonulási szabadságot vagy a sztrájkjogot a popovi „néptömegek”, ha nem anyagi érdekeik, eddigi – amúgy sem magas – életszínvonaluk megvédelmezésére és így arra, hogy megtagadják a piaci gazdaságra való áttérés „költségeinek” megfizetését. Ha azonban ezt a „nép” nem fizeti meg, akkor vagy áttérés nem lesz, vagy demokrácia. Ha viszont a demokráciának véget vetnek, korlátozzák vagy felfüggesztik, az – így vagy úgy – diktatúrához vezet, és kérdés, miért állna egy diktatúra érdekében a piaci viszonyokra való áttérés? (Arra mégcsak találunk példát a történelemben, hogy fenyegető társadalmi válságok idején a már kialakult piaci viszonyok védelmében diktatúrákat, olykor nagyon véres diktatúrákat hoztak létre az „érdekelték”, de arra, hogy diktatúrák hoztak volna létre piaci gazdaságot, még nem volt precedens.)

Időnyerés és tekintélyuralom

A peresztrojka mint a szovjet rendszer „átváltozásának” ideológiája immár hatástalan. Nemcsak mint támadásideológia, mint védekező ideológia is kimerítette hatóerejét. A reakciós erők ma már éppoly kevésbé akarják elhitetni a közvéleménnyel, hogy peresztrojka-pártiak, ahogy a sovínisták és antiszemíták sem Leninre, hanem a „feketeszáokra” hivatkoznak. Ugyan kit érdekel ma, hogy ki mondja magát a peresztrojka hívének és ki ellenfelének. A választóvonalak verbálisan is máshol húzódnak és a formálódó politikai erők saját támadásideológiát fogalmaznak. Ma csak támadásideológiának lehet sikere a népnél, márpedig a politikai élet minden szereplője éppen a nép támogatását akarja elnyerni, akár a reformfolyamat forradalmi meggyorsítása, akár ellenforradalmi felszámolása, a „rendteremtés” is a célja. A mély bizalmi válság, mely Gorbacsov személyére is kiterjed, az ideológiai vákuum, széles népi rétegek csalódottsága és fokozódó türelmetlen-

sége, az egész nemzet válsága húzódik meg azoknak a jelentős politikai szakításoknak és szövetségeknek, ideológiai váltásoknak, politikai támadásoknak és visszavonulásoknak a háttérben, melyek az 1989-es évben következtek be. A két legfontosabb fejlemény: az egykor Gorbacsovot támogató értelmiségi reformerek egy részének kiválása és ellenzékévé szerveződése, méghozzá Szaharov és Jelcin tekintélyének és teljesen eltérő társadalmi bázisának egyesítése alapján (a Régióközi Képviselői Csoport megalakulására és eddigi tevékenységére gondolok); és az apparátusok (párt, állam, hadsereg, kultúra) reakciós erőinek nyílt színrelépése és közeledése, esetenként blokkja a nemzeti fundamentalistákkal, sőt fasisztákkal is. Míg – az orosz politikai szóhasználatot követve – a baloldali támadásideológiája a liberalizmus és a populizmus összekapcsolásának kísérletén alapult, a jobboldali a hagyományos pártállami Nyugatellenesség, antikapitalizmus és a fasiszta Nyugatellenesség, antikapitalizmus összekapcsolásán.

A harmadik fontos fejlemény a gorbacsovi „centrum” kialakulása, amely a reformértelmiség mérsékelt szárnyát és az apparátus radikális reformereit fogja össze, és legfőbb törekvése – egyben ideológiája is – a polgárháború elkerülése, hiszen az nemcsak a reform végét jelentené. A centrum 1989 őszétől a „fennmaradás” egyetlen lehetőségének az átalakítás lelassítását tartja, mert egyrészt ez az összeomlási folyamat lelassítását és így időnyerést is jelent, s mert másrészt minden radikális lépés, radikális változás egy hisztérikus állapotban polgárháborút idézhetne elő. Az utóbbi hónapokban tele van a szovjet sajtó olyan értelmiségi cikkekkel, akik mindenféle radikalizmustól, forradalmiságtól óvnak, s az 1917-es forradalmárok maximalizmusára célozva, kilátásba helyezik, hogy

ha megint a radikálisok győznek, akkor az orosz kultúrából az is meg fog semmisülni, ami az elmúlt 70 évben csodával határos módon megmaradt.⁴

De hogyan lehet elkerülni a polgárháborút? Alekszandr Kabakov, a magyarul 1993 címen kivonatossan közölt vérfagyaló negatív utópia szerzője egy interjúban így válaszol erre a kérdésre:

Sokan kérdezik tőlem, fennáll-e a lehetősége egy polgárháborúnak. Szerintem e pillanatban (1989 decemberében – Sz. Á.) ötven százalék az esély arra is, hogy lesz polgárháború és arra is, hogy nem. És az egyetlen menekvés az ország számára az az alapállás, amit Gorbacsov képvisel. Ismétlem, ez az egyetlen kiút, vagyis a hatalomgyakorlás ide-oda hajladozó, váltakozó vonalának folytatása. A peresztrojka egyetlen garanciáját magának Gorbacsovnak a személyében látom, és ebben nincsen semmi különös egy olyan hagyományokkal rendelkező országban, amilyen a miénk. A személyi hatalmon kívül a kormányzásnak semmiféle más mechanizmusa nem jött létre nálunk. Így van ez az irányítás minden szintjén, le egészen a hivatalokig és vállalatokig. Mielőtt a hatalom keményebben és határozottabban lépne fel, azzal mindjárt keményebb ellenállást provokálna ki ellenfeleiből – legyenek azok radikálisok vagy „jobboldaliak”. Márpedig ez a polgárháború veszélyét idézné fel. *Erőzt csak egyet lehet tenni – húzni kell az időt*, határozatokat kell hozni, hol ilyeneket, hol olyanokat, aztán újabb határozatokat, amelyek módosítják a régiéket. Úgy látszik, itt helyénvaló az elcsépelet bibliai hasonlat – a negyven évig tartó vándorlás a pusztában, mindazzal, amivel ez együtt jár: éhezéssel és a mennyei manna várásával. Negyven év bolyongás, míg természetes úton végbe nem megy a nemzedéki váltás, a lelkek kicserélődése.⁵

Még ha a „negyven év” költői túlzás is, és az igazsághoz Anatolij Sztreljanij áll közelebb, aki szerint „hónapjaink maradtak, miközben nekünk 300 év szakadékát kell legyőznünk, 300 évet, amely a Nyugattól elválaszt”,⁶ Kabakov

jól látja, hogy a gorbacsovi centrum taktikája, talán stratégiája is: a polgárháború veszélyének elhárítása, és erre megy el minden ereje. Kérdés azonban, hogy ezzel a politikával tényleg időt lehet-e nyerni, mikor a centrum kezében már nincsen hathatós ideológia, és egyre kevésbé élvezzi a nép támogatását. Mégha a centrum ma hirtelen radikális fordulatot hirdetne is, azonnali javulást minden téren, immár alig van, aki *hinne* neki. Az utolsó év a centrum iránti bizalomvesztés, Gorbacsov személyes tekintélyvesztésének éve is, a párt tekintélyvesztéséről nem is beszélve. Gorbacsov egyensúlyozóművészete, amit a külvilág annyira csodál, bent tétovaságnak, erőtlenségnek, elvtelen megalkuvásnak, üres szócséplésnek hat. S valóban van valami groteszk abban, ahogy a televízióban lágyan bűgő baritonján a józan észre, lelkiismeretre, jóérzésre *apellálva próbálja lebeszélni az iszlám pogromlovagokat a vérontásról, avagy a nemzeti érdekeiket nagyon is józanul felmérő és képviselő litvánokat a kiváláslól.* Aki időnyerésre játszik, nem biztos, hogy csak magának nyer időt. Épp ezért erősödött fel múlt év őszétől – az összeomlás hirtelen felgyorsulásától – azoknak az értelmiségieknek a hangja, akik Gorbacsovot tekintélyelvű fordulatra ösztönzik. Nem baj, ha nincs ideológia és nincs olyan program, amely a nép széles tömegeit megnyeri, nem baj, ha a vezető tekintélye nem a többség akaratán nyugszik. Az erő majd tekintélyt teremt, és átsegít a válságon, átvezet – mondják – a demokráciába, és a piaci társadalomba. Igor Kljamkin és Andronyik Migranjan politológusok múlt év őszén nagy vihart kavartak azzal az interjúval, amelyben kifejtik, hogy a „totalitárius rezsimből a demokráciába való átmenet objektív szükségesszerűsége a tekintélyelvű hatalom megerősítése”.⁷ A *Szükség van-e „vaskézre”?* című interjúban Igor Kljamkin ezt mondja:

Tudatában kell lennünk, hogy ha célunk a régi struktúra lebontása, akkor ez nem a demokrácia fejlesztését, hanem a reform-vezető hatalmának megerősítését követeli meg. A demokratizálás egyáltalán nem segíti a reformokat. Tegyük fel, hogy a reformátor a piac meghonosítása mellett foglal állást, vajon megteheti-e ezt a tömegekre támaszkodva? Természetesen, nem! A lakosság 80 százaléka ezt nem fogja elfogadni. Hiszen a piac rétegződést, jövedelmi különbségeket jelent, nagyon sokat kell dolgoznia valakinek, hogy jól éljen.⁸

A bizalmi válságot tehát úgy kell megoldani, hogy kikapcsoljuk az áramkörből a „tömegeket”, és a Jó Úgy érdekében nem riadunk vissza a kényszer és erőszak alkalmazásától sem. Kljamkinék javaslata azonban nem csupán a konkrét politikai válság megoldását szolgálja, hanem stratégiai elképzelés is. Alapja az, hogy a politikai és gazdasági modernizációt a lakosság többségének akarata *ellenére* lehet csak megvalósítani. Ebben még az a V. A. Tyihonov akadémikus is egyetért velük, aki pedig egyáltalán nem centrista, s az ellenzékké szerveződött Régióközi Képviselői Csoport egyik legismertebb személyisége:

A reformok megvalósításához szükség van erőszakra, ami nem más mint adminisztratív, hatalmi kényszer. *Ellenzem a tekintélyuralmat*, de úgy látom, hogy a létező rendszert csak ugyanannak az eszköznek a segítségével lehet lebontani, amellyel felépítették. Márpedig ez az állami erőszak. Erőszak – egyebek mellett, a magatehetetlen kolhozelnökökkel, a minisztériumokkal, üzemekkel szemben, annak érdekében, hogy kénytelenek legyenek áttérni az új, a reális gondolkodásmódra és az új gazdasági rendszerre. Kezdetben ehhez az kell, hogy a paraszt a föld birtokosa legyen és a saját földjén megtermelt javak tulajdonosa.⁹

S habár Gorbacsov tekintélyuralmat sürgető „belső kritikusi” és a gazdasági erőszaktól sem visszariadó „ellenzéki kritikusi” között van különbség, abban megegyeznek, hogy a Jó Úgyet erőszak nélkül megvalósíthatatlannak tartják és a legnagyobb rossznak Gorbacsov immár öt éve folyó lavírozását tekintik:

A lehető legrosszabb egy forradalmi folyamatban – a következetlenség. A kormány azt hiszi, hogy okosan lavírozik, miközben ez a lavírozás nem is olyan okos, főként pedig iszonyatos következményei lehetnek.¹⁰

Radikalizmus és populizmus

Hogyan lehet az összeomlást feltartóztatni? A centrum szerint időt kell nyerni, mert sem a hatalom, sem a társadalom nincs abban a helyzetben, hogy rövid időn belül képes lenne kivitelezni és elfogadni egy új rendszert. Innen az időhúzás, a halogatás, a lavírozás, a felemás intézkedések sorozata a gorbacsovi centrumban. Ezzel szemben a radikális reformerek szerint csak határozott lépésekkel lehet elkerülni az összeomlást, mintegy elébe vágva a legrosszabbnak. A rendelkezésre álló – feltehetően nagyon kevés – idő alatt kell erőltetett ütemben létrehozni azokat az intézményeket, jogi garanciákat, hatalmi konstellációt, ami szavatolja, hogy a régi rendszer összeomlása után sem káosz következik. Villámgyorsan és éppen a radikalizálódó tömeghangulatot kihasználva kell létrehozni az új rendszer előfeltételeit, amelyek megtartják az országot az összeomlás után is. Éppen így kerülhető el a „polgárháború vagy rendparti restauráció” rossz alternatívája. A gorbacsovi centrum és a magukat ellenzékké szervező radikálisok közti különbséget Andrej Szaharov fogalmazta meg élete utolsó felszólalásában, múlt év december 14-én:

Miért ellenzék? Azért, mert mi nem vállalhatjuk a felelősséget a mai vezetés tetteiért. *Katasztrófa felé vezet az országot azzal, hogy sok-sok évre elhúzza a peresztrojka folyamatát.* Hagyja, hogy ezekre az évekre az ország olyan állapotban maradjon, amelyben minden és egyre gyorsabb ütemben esik szét. Az intenzív, piaci gazdaságra való áttérés minden terve megvalósíthatatlan lesz, hiszen a kiábrándultság már most is egyre nagyobb az országban. És ez a kiábrándultság megakadályozza, hogy országunk a változások evolutív útján haladjon. Pedig az egyetlen út – az evolutív út, és ennek biztosítására nincs más lehetőség, mint a peresztrojka radikalizálása.¹¹

Márpedig ez nyilván csak úgy lehetséges, ha a radikálisok mintegy „kivonulnak” a hivatalos politikai életből, hiteles – mert ellenzéki – erővé válnak és közvetlen, nem-parlamentáris kapcsolatba lépnek a kiábrándult, türelmetlen, hisztérikus társadalommal. A bizalmi válság ugyanis múlt év végére már a hivatalos politikai élet minden intézményére és szereplőjére többé-kevésbé kiterjedt. Nem képezett kivételt ez alól a Régióközi Képviselői Csoport sem:

nélkülözhetetlen számunkra, hogy *helyreállítsuk a Régióközi Csoport iránt megnyilvánuló bizalmat* – mondta december 14-i beszédében Szaharov. – Az ország lakossága hatalmas reményeket fűzött a Régióközi Csoporthoz. Az elmúlt hónapokban kezdünk veszíteni ebből a bizalomból.¹²

A „régiónközies” radikalizálódása tehát egyrészt abból a félelemből fakad, hogy elveszíthetjük a társadalom bizalmát, másrészt abból a felismerésből, hogy csak a lázongó, türelmetlen tömegek mozgalmára – például a sztrájkmozgalomra, a populizmusra – támaszkodva alkothatnak olyan politikai erőt, amely a centrumot „balfélé” tolja, és képes

ellensúlyozni az apparátus reakciós erőinek és a fasizmusnak ellentámadásra készülődő blokkját. Jellemző, hogy Jurij Afanaszjev szeptemberben még óv a határozott akcióktól:

... határozottan kell cselekednünk, de nagyon felelősségteljesen, mert a helyzet azt mutatja, hogy a nép nagyon-nagyon indulatos, és türelme a végéhez közeledik. Ezt jelezték már a kaukázusi események is, s még inkább az ország végigsztrájkullám. A pszichológiai légkör olyan, hogy *elég egy óvatlan lépés, egy meggondolatlan szó, s olyan események elindítója lehet, amelyek visszafordíthatatlanok, akár egy természeti katasztrófa.* Így hát bármennyire is határozottan akarunk cselekedni, bármennyire is radikálisítani szeretnénk az országban zajló folyamatokat, mindig szem előtt kell tartanunk, milyen óriási felelősség hárul mindannyiunkra.¹³

Év végén azonban éppen Afanaszjevék – egész pontosan a „régiónkörték” hat tagja – szólították fel kétórás politikai sztrájkra az országot, közvetlenül a II. kongresszus megnyitása előtt, december 11-én. Miért fogyott el év végére a „régiónkörték” türelme is? Egész egyszerűen azért, mert világossá vált előttük – miként a reakció erői előtt is –, hogy parlamentáris eszközökkel nem tudnak semmiféle eredményt elérni, hogy a parlamentáris játék határai között maradva híveiket, támogatóikat veszítik el. A bányavidékek sztrájkbizottságai összecsatlósították adataikat hangot a RKCS határozatlansága miatt, és a kuznyecki szénmedence igazgatója kijelentette: nem kell félni a sztrájkoktól. Ha a szavakat nem követik tettek, ha a valódi változást akaró képviselőket automatikusan és vita nélkül mindig leszavazza az „agresszív-hallgatag” többség, akkor – mint Szaharov pár nappal halála előtt mondta – „realisan csak efféle tömegakciókkal lehet elérni, hogy fordulat következzen be az ország történetében”.¹⁴

De elérte-e célját a szóban forgó politikai sztrájkfelhívás? Nyomást gyakorolt-e a kongresszusra, meggyorsította-e az új gazdasági rend kialakítása szempontjából létfontosságú törvények elfogadását? Végül, elérte-e azt a célját, hogy közvetlen kapcsolatot hozzon létre a radikális értelmiségiek csoportja és a munkástömegek között, hogy tudatosítsa egymásrataltságukat és megalapozza együttműködésüket? Sajnos, nem. A népi küldöttek II. kongresszusa mindenben a gorbacsovi centrum halogató taktikáját követte. Sőt, mivel a politikai sztrájk lényegében kudarcba fulladt, nem lett belőle országos esemény, s politikai ténynek csak maga a sztrájkfelhívás vált, inkább Gorbacsov jobboldali ellenfeleinek jött jól. Jurij Afanaszjev ez ellen a vád ellen is védekezett, amikor a sztrájk után ezt mondta:

Egyesek azért aggódnak, hogy a balról kezdeményezett akciók esetleg hozzájárulnak, hogy a vezetés a maga egészében folyamatosan a társadalmi-politikai élet jobboldali sarkára tartson. Én viszont azt gondolom, hogy minél erősebbek és sokrétűbbek lesznek a baloldali erők, annál kisebb lesz a jobbratolódás esélye, vagyis az, hogy Gorbacsov és az általa megtestesített erők eltávolodjanak a népmozgalomtól. Pontosán a baloldali kezdeményezett akciók, a balról jövő mozgás akadályozhatja meg, hogy Gorbacsov a demokratikus erőktől a jobboldal felé távolodjon.¹⁵

A kelet-európai ellenzéki mozgalmakkal szemben régi vád, hogy akcióikkal, sőt puszta létükkel is kihívják a társadalom ellen a „hatalmat”, felébresztik az államban a békésen szenderegő fenevadat: a Jó fellépése furcsa módon a Rossz erejét sokszorozza meg, érveket ad kezébe és összefogásra ösztönzi. Még élesebben vetődött fel ez a kudarcot vallott politikai sztrájkakció esetében:

igaz-e, hogy – mint Goldanszkij fogalmazott itt – a kétórás politikai sztrájk meghirdetése ajándék volt a jobboldali erőknek, és az is ajándék lesz, ha most ellennékként lépünk fel? – tette fel a kérdést a sztrájk-akció után Szaharov. – Válaszom mindkét kérdésre: kategorikus nem. Az, ami a sztrájkfelhívás után az elmúlt két hét során történt a kibombázó vitákban – nem más, mint az ország rendkívüli fontosságú átpolitizálódása. Ezek a viták az egész országot magukkal ragadták. Teljesen mellékes, sok sztrájk volt-e vagy kevés. Mellesleg, elég sok. Voltak sztrájkok a Don-medencében, Vorkután, Lívovban és még sok helyütt. De még csak nem is ez az, ami igazán számít. *Ami számít, az az, hogy a nép végre megtalálta azt a formát, amelyben kifejezheti akarát és politikailag támogathat minket. Enélkül a támogatás nélkül nem tudunk megenni.* A jobboldali erők számára az egyedüli ajándék az lesz, ha mi passzívításba vonulunk, semmit nem szeretnénk jobban, mint ezt.¹⁶

Abban természetesen mind Afanaszjevnek, mind Szaharovnak igaza van, hogy a társadalom, a nép támogatása nélkül a kívánt gyors fordulatot nem lehet megcsinálni, s hogy gyors, határozott intézkedések, akciók nélkül ők maguk is elveszítik népi támogatóik bizalmát. A probléma azonban sokkal inkább az, hogy a radikális akciók nem hozták meg a kívánt eredményt, hogy nem jött és aligha jöhet létre olyan szövetség a munkásság és a radikális értelmiség között, mint a 70-es évek végén Lengyelországban. Az valóban nem mérvadó, hogy a sztrájkfelhívásra hány sztrájkjal válaszolt a társadalom, de arra az ingerültségre és barátságtalanságra, amellyel például Jurij Gerold, a kuznyecki szénmedence munkásbizottságából alakult tanács elnökhelyettese a sztrájkfelhívást fogadta, alighanem a „régiónkörték képviselőinek” is oda kellett figyelniük:

Ami az öt népi küldött, köztük Szaharov nyilatkozatát és sztrájkfelhívását illeti, melyet az ország minden régiójába szétküldtek, úgy vélem, aligha kap sok régiótól támogatást a kérdésnek az a megoldása. *Manapság minket, munkásokat afféle vészjelző gombnak néznek, amelyet csak meg kell nyomni, ha valamilyen kérdést odafent nem akarnak a népi küldöttek elé vinni.*¹⁷

Mert igaz az, hogy az egyik oldalon az elmúlt mintegy fél év során létrejöttek a sztrájkbizottságok, és ezek számos régióban mindmáig új és tényleges hatalmi szervekként funkcionálnak. Igaz az is, hogy egy sor radikális értelmiségi szervezet alakult (például: a *Mezszeregionálnaja Asszociacija demokratyicseszkih organyizacij*, a MADO, amely 82 demokratikus szervezetet tömörít az egész országból, és 1989. szeptember 16–18. között Leningrádban tartotta meg első konferenciáját; a *Vszeszozuanoje Dvizsenyje Narodnih Frontov*, és *Klub Izbratyeljei 60-i gorodov*, az írószövetségi *Aprél* egyesület, a *Memorial* mozgalom, nem beszélve az ultraliberális *Demokratyicseszkih Szozuzeról*, amely politikai pártnak nyilvánította magát és a számtalan ellenzéki, anarcho-szocialista, szindikalista, „zöld” informális csoportról, klubról és az egész országot megmozgató környezetvédő mozgalmakról) és igaz, hogy a glasznosztij hivatalos és nagyon népszerű sajtója mellett létezik egy kiterjedt „második nyilvánosság” (becslések szerint ma csak a szláv nyelveken megjelenő kiadványok száma 780, összpéldányszámuk 100–120 ezer, ami átlag félmillió olvasót jelent). Mindez igaz, s mégis, ennek ellenére sem jött létre – és a közeljövőben aligha fog létrejönni – valamiféle Szolidaritásra emlékeztető politikai képződmény a Szovjetunióban, mely pedig a gorbacsovi centrum máris érzékelhető „megroppanása” után a politikai vákuumot egyedül töltheti be úgy, hogy Oroszország visszatérése Európába ne szakadjon félbe megint.

A „lengyel forgatókönyv”, jöllehet számos elemét meg-

találjuk, aligha valósulhat meg ma a Szovjetunióban. Miért nem? Először azért, mert az „értelmiség” és a „nép” közötti szociális és kulturális távolság, sőt ellentét sokkal nagyobb, mint bárhol Közép-Európában. Másodszor azért, mert az orosz politikai fejlődés tapasztalata sokkal töredezettebb, semhogy megszülethessen a kölcsönös belátás: külön-külön, megosztva és egymás ellen uszítva minket, könnyen elbánnak velünk (1968, 1970), fogjunk hát össze, legyünk szolidárisak, hiszen van valami, amiben érdekeink közesek: szabad és modern társadalomban akarunk élni. Harmadszor azért, mert az értelmiség és a munkásság szolidaritása Lengyelországban nem csupán szociálisan, hanem nemzetileg is meg volt alapozva: a fennálló rendszert mint idegen, a lengyelekre ráerőszakolt mintát utasították el. Az értelmiség és munkásság ilyen nemzeti alapon történő szövetezése Oroszországban csak a nemzeti szocializmus révén jöhetne létre, mert csak fasiszta ideológiák alapján lehet a fennálló rendszert és annak 73 éves történetét úgy értelmezni, mint idegen és az orosz nemzetre kívülről ráerőszakolt mintát, melyet az antikapitalista és nemzeti munkásság hivatott lerázni az országról, a Nyugat egész „judeo-plutokrata” és „judeo-bolsevista” igájával együtt. Végezetül – s talán ez a legfontosabb – az értelmiségi-munkás dialógus és szövetség Lengyelországban katolikus alapon jött létre, a nemzeti társadalmat megtestesítő katolikus egyház közvetítette. Ilyen szerepet a pravoszláv egyház, 70 év minden üldöztetése és mártírúma ellenére sem játszhat Oroszországban, ahogy – melleleg – nem is játszott sohasem, mert az egyház egykor is, ma is az állam és nem a civiltársadalom része volt. De a helyzet a másik oldalon sem sokkal jobb, hiszen minden „pravoszláv újjászületés” ellenére a hitnek – még nemzeti hitként – sincs komolyabb gyökere a munkásság közegeiben. A sztrájkoló orosz bányászok nem pravoszláv templomok hálaadó miséin mondtak köszönetet Istennek és az Egyháznak azért, amit elértek, és a közeljövőben e téren aligha várható jelentősebb változás Oroszországban.

Ilyen körülmények között az ellenzékke szerveződő radikális reformerek egyetlen esélye, „a nép” megnyerésére az, ha a populista ideológiával és annak legjellegzetesebb, legismertebb képviselőivel lépnek szövetségre, ha a *populista tekintélyt* hívják segítségül, mely a tömegek helyett áll és tömegeket jelent. A populista Jelcin csatlakozása a liberális reformerek csoportjához, avagy másfelől nézve, Jelcin megnyerése „a szabadság ügyének”, az elmúlt esztendő talán legfigyelemreméltóbb fejleménye, jóllehet Szaharov, Popov, Jelcin, Afanaszjev szövetsége belső feszültségektől terhes. Véleményem szerint a populizmus ma is a legkomolyabb politikai erő Oroszországban, és amennyiben sikerül a politikai és gazdasági modernizációt célzó reformfolyamat medrébe terelni, pozitív szerepet játszhat. Ha populista köntösben és populista stílusban Gavriil Popov modernizációs programja megnyerheti a tömegek támogatását, akkor elmondhatjuk, hogy mégiscsak létrejött az az ideológia, amelyben eltitkolható előlük, hogy saját életformájuk és világrendjük teljes felfogatásáért kell harcolniuk, amihez egyébként aligha lehetne kedvük.

A populizmus egyik útja: Jelcin

A populista radikalizmusnak már a peresztrojka első „nagy évében”, 1987-ben hatalmas társadalmi bázisa volt, annyira, hogy maga Gorbacsov is populista fogásokkal kezdte reformeri pályafutását (korrupció-ellenes kampány, antiálkoholisták kampány, bürokrácia-ellenesség stb.), nem is beszélve politikai stílusáról, amelyben a külföldön kifogástalan modorú, választékosan öltözködő úriember belföldön mindig a „nép fiának”, a „nép sűrűjéből jött” és abban újra meg újra megmerítkező „közülünkvalónak” mutatkozott (híres-nevezetes közvetlensége, elvegyülése a tömegben a korábbi hierarchikus távolság és bürokratikus tömegmegvetés populista kritikáját is tartalmazta.)

De a hagyományos népi egyenlőségvágynak és igazság-szeretnek, szociális irigységnek, elit- és bürokrácia-ellenességnek, sőt értelmiség-ellenességnek önálló politikai kifejezést először Borisz Jelcin adott, mikor a moszkvai pártbizottság korrumpálódott vezetőjének helyére Gorbacsov saját kádereként „behozta” őt. A nagy rendteremtő, aki nem vár felső utasításra, hanem azonnal hozzákezd a „takarításhoz”, a megvesztegethetetlen, a szókimondó, aki mindent a nevének nevez, aki nem tűri a hivatalnokok packázásait, aki a „nép fiaként” küzd az apparátus ezerfejű hidrájával – Jelcin, hamarosan népszerű, sőt legendás figura lett. E népszerűségét – mint Gorbacsov kiszemeltje – kezdetben visszasugározta politikai teremtőjére is, mintegy azt a képzetet sugallva az egyszerű embereknek: Gorbacsov a „nép igaz fiait” küldi a legnehezebb „frontszakaszokra”, hogy az elkanászodott bürokratákkal leszámoljanak.

S mégis: Jelcint nem saját teljesítménye, nem sikere vagy eredményei emelték a politikai küzdőtér egyik kulcsfigurájává az elmúlt években, hanem bukása, helyesebben *politikai mártírúma*. Az, hogy szabadító hősként, „legkisebb fiúként” – tudjuk: a legkisebb fiú mindig a népet szimbolizálja – elbukott az ezerfejű szörnyvel vívott egyenlőtlen küzdelemben, nem ellene, hanem mellette szólt. Hitelesítette mintegy azt a naivitást, azt az önzetlenséget, amellyel elindult, hogy elnyomóitól és szipolyozóitól megszabadítsa a népet. A populizmusnak, mint a peresztrojka talán legfontosabb politikai áramlatának születése egybeesik Jelcin nevezetes 1987 novemberi bukásával. Az apparátus – a glasznoszt szokatlan, új érájában – arra még képes volt, hogy kiátkozza a szentségtörőt, kiközösítse az eltévelyedett báránnyt, aki képes volt kezét emelni saját társadalmi csoportja érdekeire, de azt már nem tudta megakadályozni, hogy a „bukott angyal” más úton-módon visszatérjen a politikai életbe, most már nem „apparatsikként”, hanem a társadalom tényleges képviselőjeként, valódi választásokon elsőpró többséggel megválasztott népi küldöttként. Viaskodása az apparátussal, legyőzése általa, majd diadalmas visszatérése – a népi vitalitás bizonyítéka volt. A populista legendához tartozott a robusztus Jelcin megbetegedése, már-már halála a bukás után és váratlan feltámadása, halálból való visszatérése a választások előtt. Mindez csak fokozta Jelcin népszerűségét. Minél többet „kapott”, annál inkább kitűnt állóképessége, minél többet támadták oda-fent, annál többen vették védelmükbe odalent.

A populizmus azonban mint önálló politikai erő, amely

nem a fennálló rendszer megváltoztatására, hanem a rendszer gonosz haszonélvezőinek megbüntetésére és a „haszon” egyenlő elosztására törekszik, akadályozza a politikai és gazdasági modernizációt. Hiszen a modernizáció nem csak az ideológiai bürokrácia, az apparátus létérdekeit veszélyezteti, hanem széles néprétegek érdekét, megszórt életformáját, hétköznapi rutinját is. Végére is a működőképes gazdaság, a jogállam, a hatalommegosztás elve a politikában távolról sem az igazságosság és egyenlőség birodalmának eljövételét, távolról sem a „gonosz bürokrácia” megbüntetését és a „derék nép” megjutalmazását jelenti. Nem a bürokrácia szűnik meg, csak az ideológiai bürokrácia uralma, nem az elitek szűnnek meg, csupán az elitek kiválogatódásának elve lesz ellenőrizhetőbb, racionálisabb, nem a hatalom szűnik meg, csak annak önkényes gyakorlása, nem az egyenlőtlenség szűnik meg, hanem annak egyenlőség-ideológiával elrejtett, teljesítményviszafogásra sarkalló, erkölcsileg lezüllesztő változata. A többi munkával, kevesebb gyámkodással. V. A. Tyihonov akadémikus már idézett interjújában egy szibériai felmérés adataiból „olvassa ki”, hogy a nép többsége bizony nem túlságosan reformpárti: az egyéni földtulajdon, a farmgazdaság lehetősége a parasztnak legfeljebb 20 százalékát vonzza; másik 20 százalék határozottan ellene van; 40 százalék passzív, nem szívesen adja fel a havi 160 rubeles – szerény, de biztos – jövedelmét és kis háztáji gazdaságát; végül a fennmaradó 20 százalék semmiféle munkára nem kapható, nem dolgozott eddig, nem akar ezután sem.¹⁸ Ilyen körülmények között nem meglepő, ha a modernizáció minden kezdeti lépése – például a szövetkezetek megjelenése – széles körű népi ellenállásba vagy közönybe ütközik, nem csoda, ha a fennálló rendszer átalakításának népi elképzelése nem lép tovább a populizmusnál. Hiszen a populizmus nem a rendszert, hanem a rendszer haszonélvezőit akarja megszüntetni. A rendszer megváltoztatása ugyanis a nép egészének megváltozását is megkövetelné. Nemcsak a bürokratikus „kaszt” – meglehetősen *népes* „kaszt” –, hanem a nép túlnyomó többségének az érdekeibe is ütközik. Éppen ezért párosul a populizmus antibürokratizmusa, elit-ellenessége a modernizáció ösztönös vagy tudatos elutasításával. A populista logika szerint a népek, az „istenadta népek” mindig igaza van. Az igazság nem elveiben, hanem helyzetében rejlik, abban, hogy alul van, hogy kiszolgáltatott, hogy kismizett. A népek nem kell megváltozni, a rendszernek is csak annyira, hogy az „élőködöket” megsemmisítsék, és helyükre a „nép igaz fiai” kerüljenek, akik majd gondját viselik.

A populista recept egyszerű: a parazita elit, a bürokrácia „rosszindulatú daganatát” egyszerűen ki kell vágni a társadalomtestből, és akkor az rögvést meggyógyul. Ehhez a gyógymóddhoz semmi egyéb nem kell, mint egy csapat – vagy legalább egyetlen – sziklaszilárd jellemű férfiú, aki jól bánik az erőszak szikéjével és kérlelhetetlenül, azonnal, engedelmények nélkül végrehajtja a szigorú, de igazságos ítéletet: kivágja a daganatot. Nemcsak Jelcin köszönhetné népszerűségét „kérlelhetetlen igazmondásának”, annak, hogy ha „az igazságról” van szó, akkor ő

sem Istent nem néz, sem embert, hanem például az 1989-es év másik két Robin-Hood-ja is, Telman Gdlijn és Nyikolaj Ivanov nyomozók, akik az „üzbég maffia” szálait göngyöltetve szép lassan eljutottak a Központi Bizottsáig, mi több, az apparátus jelképének számító Ligacsovig, és akik – mindmáig bizonyítatlan – leleplezéseiket követően állandóan ki voltak téve a bürokratikus apparátus zaklatásainak (Gdlijant, aki a Szovjetunió Főügyészségéhez tartozó különleges ügyosztály nyomozója volt, nemrég felmentették állásából, mire ő magát Gorbacsovot is „leleplezte”). Gdlijn népszerűsége ma Jelcinével vetekszik. A „nagyurak” megleckéztetőjének és a „szegény nép” oltalmazójának szerepében fellépő, titokban cselekvő, az „urakat” védő törvényeket megkerülő vagy áthágó *szabadító hősnek*, akkor is igaza van, ha igazságát formálisan nem tudja bizonyítani. A népi felfogás a formális törvényekkel hadilábon áll. Ahhoz, hogy az igazság kiderüljön és a bűnös meglakoljon nem kellene formális törvények, jogi csűrő-csavarás, elég a nép igazságérzete és tiszta lelkiismerete. **Peranyag, bizonyítási eljárás, jogállás, vádló és védő, tárgyalás hetekig, hónapokig – mindez nem egyéb mint az ítélet halogatása, körülményeskedés, úri huncutság.** Megint egy pont, ahol a bürokratikus rendszer formális törvényeket felrúgó *hétköznapi önkénye*, a *rendőrállamiság és az antimodern népi igazságfelfogás*, a formális törvényekkel szemben gyanakvó népi mentalitás találkozik és egymást erősíti.

Borisz Jelcin eredetileg *ennek* a népi érzés- és hiedelemvilágnak adott politikai tartalmat, amikor végletesen és türelmetlenül mintegy „bevitte” a nagypolitika porondjára: belevágta az igazságot a hatalmasok arcába. Az „állami ember”, az „apparatszik” levette álarcát és rögvést előtűnt mögüle „a nép fia”. Ez volt Jelcin első – populista – átváltozása, melyet a nagyközönség megkönnyebbült sóhaja, majd lelkes tapsa kísért: „hál’isten most már nekünk is van bent/fent valakink”. Ez a „nekünk” azonban – mint a nép fogalma mindig – elég homályos volt ahhoz, hogy „igazságkeresők”, „bürokratafalók”, „kismizettek”, a nagyobb magántulajdonra irigyek, „nemzeti ébredők”, „sikertelenek” mind-mind benne találják meg hősüket. Mindenesetre, mind a piacellenes népi elégedetlenség, mind az orosz nemzetmentők Jelcinben látták nagyhatalmú pártfogójukat. Sejtelmük sem volt Jelcin közelgő második – liberális – átváltozásáról, mikor is a „népi kommunista” álarcát vette le magáról, hogy előtűnjön mögüle az Amerikát csodáló, mindenre elszánt piacpárti liberális. Végül is a maszkok kissé összemosódtak: ez lett Jelcin arca. Végül is a bürokrácia privilégiumai és korrupciói elleni népi kirohanások és a kapitalizmus elragadtatott dicsőítése („ez már maga a kommunizmus!”) összemosódtak: ez lett Jelcin hangja.

1987-ben, mikor a moszkvai pártbizottság élére került, ő lett „a nép” szemében az, aki rettenthetetlenül „kimondja”, „belevágja a hatalmasok képébe” a megsemmisítő igazságot, aki „nem a szavak, hanem a tettek embere”. S hogy mit is tett? Haladéktalanul, könnyörületet nem ismerve *leváltott* egy csomó tehetetlen, korrumpálódott bürokratát, megnyírbálta az apparátus privilégiumait, adminisztratív intézkedésekkel mőresre tanította a moszkvai „kereskedő-

ket”, elbeszélgetett a moszkvai néppel, s meghallgatta a nép panaszát. Stílusával mintegy azt sugallta, hogy igenis lehet gyorsan és hatékonyan cselekedni, ha valakiben megvan a kellő erély és engesztelhetetlenség. Valójában azonban Jelcinnek sem a tett, a folyamatos, hétköznapi *hivatali munka* volt az erőssége, hanem a szavak, méghozzá az *indulatos szókimondás* és a heroikus, rohamszerű munka, a munka mint mártírium és rendkívüli erőfeszítés, ami pontosan megfelel a munkáról alkotott *tradicionális orosz* felfogásnak. Jelcin egyetlen vele készített interjúban sem mulasztja el megemlíteni, hogy napi húsz órát dolgozik, reggeltől estig *fogad, találkozik, leleplez, levált, nép közé jár, orvosol*. Mindent csinál ő, csak aktákat nem tologat. A pontosan és megbízhatóan működő, racionális bürokrata helyett a Mindenható Hivatalban egy sztahanovista titánnal találkozunk, akinek hegyeket – a bürokratikus apparátus hegyeit – kell egymagában elgörgetnie *a nép útjából*. E mindig a végkimerülés határán álló, erejét – a nép érdekében – végsőkig megfeszítő hivatalnok-titánt könnyebb elképzelnünk acélöntődében, cséplőgépnél, bányában, semmint íróasztal mögött. A populista vezér politikai imáge-ához mintegy hozzátartozik, hogy *nem ott van, ahol lennie kéne, ahol lenni szeretne*, hanem ahol kénytelen lenni, ahová „a nép” maga helyett küldte őt. Stílusa, hanghordozása, szóhasználata, mimikája, sőt még pusztán fizikai alkata is a *meg-nem-felelést* jelzi. Kényszerű ott-léte a hatalomban a behatolás, betörés, belopakodás képében jelenik meg, amit későbbi kiebudalása még ki is emel. Politikai alakját a jellegzetes orosz beszédhelyzetek rajzolják ki: a nép egyszerű fiaként ráolvassa az igazságot a megrémült „titkostonácsosok” fejére, leleplezi a szélhámos politikai vezetőket, börtönbe juttatja a maffiózókat, ítéletet hirdet a világ fölött, és örökösön megjövendőli annak pusztulását, ha azonnal nem tisztul meg, nem tagadja meg a förtelmet, amelyben él.

Ugyanitt (a moszkvai pártbizottságon) negyven percig beszéltem Borisz Jelcinnel négy szemközt – emlékszik vissza találkozásukra az orosz nacionalizmus egyik aktivistája. – Úgy jöttem el, mintha szárnyakat adott volna. Ha ebben az államban akárcsak egy ilyen ember létezhet, akkor már hegyeket lehet megmozgatni. De aztán, mikor a beosztottaival beszéltem, megértettem, hogy olyan Gulliver ő, akit liliputiak zsinégei kötnek gúzsba.¹⁹

A populista politikus azt a szerepet alakítja a politikában, hogy „valójában ő nem-politikus”. Szívesen hangsúlyozza, hogy ő bizony nem ért a finomkodáshoz, nem kenyerre a diplomácia, a politikai fondorlat: ami a nép szívében – az az ő szájában. Éppen ez – politikai naivitása, népi vérmérséklete, a formális játékszabályok felrúgása – okozza általában vesztét is, amelyben mégis felmagasztosul. Politikusként való elbukása mintegy igazolja a szerepet, amelyet játszik, akkor is, ha éppen ez teszi lehetővé, hogy megsokszorozza politikai erejét, és még hatalmasabban térjen vissza a politikai élet küzdőterére.

A populista Jelcin annak a népi türelmetlenségnek a megtestesítője, amely a válság pillanatában nem a rendszer, hanem a rendszer „rossz szelleme”, a korrump bürokrácia, az élősködő „fejesekek” ellen fordul, és azonnali megoldást kíván és tud is a bajra: leváltani, száműzni, börtönbe csukni, mórre tanítani. A népnek tetszik, ha látja, hogy a hatalmasokat is megtanítják reszketni, ha úgy érezheti, nem felelős azért, ami megtörtént, hogy a baj nem egy rendszer műve, amelyet ő maga is alkotott és kihasznál, hanem a *bajkeverő*

ké. A populizmus azt hiteti el a néppel, hogy nem felelős semmiért, nem kell megváltoznia, mostantól csupán az a dolga, hogy elnyerje méltó jutalmát mindazokért a szenvedésekért, melyeket a gonosz tanácsadók, álnok bajkeverők, titkos összeesküvők zúdítottak rá. Vagyis: a „fejesekeknek” feje vétsék, a „gazdagoknak” pedig gazdagsága. A rendszeren azonban ez mitsem változtat, sőt, ez a kis „vércsere” mindenkor hozzátartozott normális működéséhez.

Az élelmiszerboltok vezetői, ezek az újmódi orosz kupecsek, rettegve várják, hogy az „áruhában” nép közé jár, a „néppel együtt” sorban álló uralkodó mikor csap le rájuk, mikor torolja meg bűneiket, és a nép kárörömmel nézi, amint a gonosz fejek porba hullanak. Lehet, hogy ettől kevesebb lesz a boltvezető, de semmi esetre sem lesz kevesebb a sorbanállás vagy több az áru. A kereskedőknek nem az „igazságosztó” fejedelemtől kellene rettegniük, hanem az „igazságosztó” vásárlótól, és a legnagyobb baj, ami érheti őket, nem fejük elvesztése, hanem vásárlójuk elvesztése kellene legyen. Ehhez azonban az állami „osztogatás-fosztogatás” helyére a piaci adásvételnek kell lépnie. Hiszen a szovjet üzletek csak látszólag adásvétel színterei, valójában *áruelosztóhelyek*, ahol az emberek nem vásárolnak, hanem „kapnak”. Az átlagos szovjet ember kérdése, ha vásárolni megy, nem az „mit is vegyek?”, hanem az, hogy „mit adnak ma?”

Márpedig a populista Jelcin a szabadító hős jelmezében úgy lépett színre, mint aki azért jött, hogy kikergesse a kufárokat a templomból, ugyanis az állam templomából. A hitbéli remény szerint ezzel egy csapásra megváltozik minden: áruval telnek meg az üres polcok, könnyebb és gyorsabb lesz a hivatali ügyintézés, beköszönt a gazdagság és bőség, de legalább a tisztességes szegénység korszaka. A legtöbb, ami történhet, hogy a szegénységet valamivel egyenlőbben osztják el: mindenki ugyanazt kapja, ugyanúgy és ugyanakkora mennyiségben. A népi igazságérzetet ez is kielégíthetné. Legalábbis addig, amíg az elosztók nem kezdenének megint többet osztani maguknak. Modern társadalom helyett igazságosabb feudálisizmus: ez az orosz populizmus receptje. Holott nem a kufárokat kellene kikérgetni az államtemplomból, hanem a „kufárok templomából” – a piacról – kellene „kikergetni” az államot. Így vagy úgy, többé vagy kevésbé mindenkinek „kufárra” kellene válnia ahhoz, hogy valódi változás következzen be. S ehhez a népnek is meg kell változnia. Mégpedig nem „keletiesen”, ahogy ezt ma sok orosz értelmiségi elképzeli: mindenki jó mélyen magába néz, koncentrálni, megbánja bűneit és új életre ébred. Itt bizony nem segít már csodás átváltozás, lelki újjászületés, vezeklés, csak az áru-pénzviszonyok lélektelen prózája. A diktatúrák, a rémuralmak és népfelkelések véres poézisét pedig a formális jog, a hatalommegosztás, a kiszámítható törvények *uralmának* kell felváltania. A kollektív felelőtlenség könnyűsége, mely annyi katasztrófát idézett már elő – végetér. A szabadság ránehezedik a nép vállára, hogy súlya alatt Oroszországban is megszülethessen a civil-társadalom.

De mi magyarázza, hogy a populista Jelcin végül is nem a *Pamjaty* fasizálódó orosz nacionalizmusánál kötött ki, jóllehet nagyorosz származása eszményi politikai képviselőjükké tette volna őt, és 1987-ben, bukása előtt Jelcin valóban közeledett is az orosz nacionalistákhoz, sőt az akkor

még nem „feketeszás”, inkább „vörösszás” („csernoszotyenci” – „krasznoszotyenci”) *Pamjaty* népes delegációját is fogadta egy tüntetésük után.²⁰ Mi a magyarázata, hogy Jelcin populizmusa nem a fasizmus, hanem a reformizmus medrébe terelődött, mondhatni szublimálódott az Andrej Szaharovval, Jurij Afanaszjevvel, Gavriil Popovval kötött szövetség révén? Annak, hogy Jelcin politikai filozófiájában az „elősködő apparátus” – „ártatlan nép” ellentéte nem az „idegenek” és a „nemzet” ellentétévé, hanem a „rendszer” és a „társadalom” ellentétévé alakult át, kétségtelenül voltak belső, világnézeti, alkati, érzésközi okai is. Az is kétségtelen, hogy a peresztrojka radikális reformista értelmezése és populista értelmezése érületben mindig is közel állt egymáshoz: ha más alapon és más célok érdekében is, mindkettő a peresztrojka gyorsítását szorgalmazta. A radikálisok és a populisták egyaránt a gyors, az azonnali megoldások, a kemény, határozott lépések hívei: „nincs időnk”, azonnal látható eredményeket kell produkálni, a reformfolyamat ellenzőivel le kell számolni. A konkrét megoldások tartalma és kivitelezésük módja, persze élesen szembeállította a radikális értelmiségi reformizmust és a populista recepteket. Érületben azonban találkoztak, míg a nacionalista áramlatok, még a legszélsőségebbek is, konzervatívok. Az egyik állandó vád, amit a Régióközi Képviselői Csoporttal szemben a nacionalisták mindmáig hangoztatnak, hogy forradalmat akarnak, tehát ugyanazt, amit 1917-ben a liberálisok, majd a bolsevikok csináltak, s ami egyszer már katasztrófába döntötte Oroszországot.²¹ Még a legradikálisabb fasiszta nacionalista irányzat is erősen konzervatív beállítottságú ma, amennyiben a birodalom, Oroszország fenn-

maradása érdekében – legalábbis átmenetileg – igényli a pártállam, az erős centrum megőrzését. Épp ezért lép oly könnyen szövetségre az apparátus reakciós erőivel az ellenzéki nacionalizmus, hiszen az apparátus is a létező intézményi rend fenntartásában érdekelt.

Jelcin „liberális átváltozásában” azonban bukása játszotta a legnagyobb szerepet. Azok után, amit 1987 végén az apparátus tett vele, nem volt számára visszaút, és éppen a radikális reformerek álltak ki mellette, segítették őt visszatérni a politikai életbe. Az a „blokk”, amely a szaharovi liberalizmust a jelicini populizmussal összekötötte – politikai blokk volt, és elsősorban az apparátusban megtestesülő reakciós erőkkel szemben jött létre. De ahogyan az egy politikai blokkban lenni szokott, a résztvevők álláspontja nem maradt változatlan: a taktikai igazodásból, szerepkényszerből gondolatok és programok lettek. A radikális reformerek számára Jelcin karizmatikus figurájának „megszerzése” mindmáig a legfontosabb kapocs a néptömegekkel. A populista radikalizmust az értelmiségi reformerek ügyesen vezették át a racionális politizálás szférájába, míg a politikai és gazdasági modernizáció eszméit Jelcin ültette át ügyesen a populizmus közérthető és szenvedélyes nyelvére. Jelcin populista stílusa megsokszorozta ezeknek az idáig „értelmiségi eszméknek” a hatását, Jelcin személye mintegy hitelesítette őket olyan társadalmi rétegek előtt is, akik odáig elutasították a modernizáció gondolatát.

Van azonban az orosz populizmusnak egy másik, veszedelmes útja is, amely a fasizmus és a reakció politikai blokkjához vezethet. Erről e cikksorozat következő, befejező részében lesz szó.

J E G Y Z E T E K

1. Boris Jelcin, *Nado oprejelity szvoju poziciju...* Felszólalás a Régióközi Képviselői Csoport rendezvényén a moszkvai *Dom kinoban* 1989. november 3-án, in: (O)POZICIJA – a Szodruzsasztvo Társadalmi Alapítvány kiadványa, 1989. december, 4. szám, 1.
2. Gavriil Popov, *O polze nyeravensztva*, in *Lityeraturnaja gazeta*, 1989. április 10. A kiemelések itt és a továbbiakban tőlem származnak – Sz. Á.
3. Interjú V. A. Tyihonovval, *Ogonyok*, 1989. 36. szám, 2.
4. Elhangzott a *Vzgljad* című televíziós műsor 1990. január 12-i adásában, a V. Latinyin íróval készített interjúbán.
5. Alekszandr Kabakov, *Moji „zavedomo lozsnije izmislennyija”*, in: *Knizsnije obrenyije*, 1989. 49. szám. Az 1993 című filmnovellából a *Filmvilág* 1989 októberi számában jelent meg részlet.
6. Anatolij Sztreljanij, *Vszemu szvoju*, in *Lityeraturnaja Gazeta*, 1990. 1. szám, 11.
7. *Nuzsma li „szlezsnaja ruka”?* – Interjú Igor Kljamkinnal és Andronyik Migranjanjal – *Lityeraturnaja Gazeta*, 1989. 33. szám – Ld. még uerről: Leonyid Batkin, *Mjortvoj hvataet zsvovo*, in *Lityeraturnaja Gazeta*, 1989. 38. szám; Jevgenyij Ambarcumov, *Nye nyervnyicsaty!* in *Lityeraturnaja Gazeta*, 1989. 52. szám.
8. Igor Kljamkin, in *Nuzsma li „szlezsnaja ruka”?* uo.
9. Interjú V. A. Tyihonovval, uo.
10. Uo.
11. Andrej Szaharov utolsó felszólalása, in *Russzkaja miszl*, (Párizs) 1989. december 8. (3805. szám)
12. Uo.
13. Jurij Afanaszjev megnyitó beszéde a MADO (Mezszregionalnaja Asszociacija Demokratyicseszkih Organizacij) leningrádi konferenciáján, 1989. szeptember 16-án, in *Sztrana i mir* (München) 1989. 5. szám, 29.

14. Andrej Szaharov, uo.
15. Interjú Jurij Afanaszjevvel, in *Russzkaja miszl*, 1989. december 8. 3805. szám.
16. Andrej Szaharov, uo.
17. Jurij Gerold felszólalását idézi a *Russzkaja miszl*, 1989. december 15. (3806.) száma.
18. Interjú V. A. Tyihonovval, uo.
19. *Moszkovszkije vsztrecsi*, in *Szovobodnoje szlovo Russzi*, 1989. január–április, 34.
20. Érdemes ezzel kapcsolatban felidézni, hogyan fogadták Jelcint annak idején a *Pamjaty* köréhez közelálló orosz nacionalisták: „– Vannak-e nézete szerint olyanok a hatalmi hierarchia csúcán, akiknek fáj az orosz nemzet lassú kihalása? *Válasz:* Jelcin volt ilyen – ez a nagy gyerek. Szentül hitt benne, hogy lehetséges a megújulás. E hit nevében arra is kész volt, hogy a tüzelőnyílásokat akár saját testével állja el. Ha azt vesszük, hogy pártmunkás, bámulatos személyiség. Nincs benne semmi politikusi rafinéria, amikor valaki mást mond, mint amit gondol. Hihetetlenül szökimondó. Azt mondtam neki: „Maga nagyon tapasztalt, régóta dolgozik itt. Vagyis lehetnének maga mellett olyan emberek, akikkel nagy dolgokat lehetne csinálni, s lám, mégis olyan landratovok veszik körül.” „Tudja – válaszolta Jelcin – akiket én akarok, azokat nem engedik.” Akkoriban Moszkvaszerte beszéltek is, hogy Jelcin panaszosan kifakadt: „Kinézek magamnak valakit, de akkor mindenféle trükkkel elhappolják tőlem és olyan töröl metszett „Ivanovot” (értsd: zsidót – Sz. Á.) dugnak oda nekem helyette, hogy rosszabb már nem is lehetne.” In *Moszkovszkije vsztrecsi*, i. m. 35.
21. V. ö.: *Revolucija: boleznij ili iszcelenyije?* – *Kerekasztal-beszélgetés* M. Lobanov, V. Kozsinov, I. Safarevics, Je. Ambarcumov, Lev Kapinszkij között, in *Moszkovszkije Novosztij*, 1989. 51. szám, 12–13.

Miért nem vagyok konzervatív?

FRIEDRICH A. HAYEK

A szabadságnak mindig is kevés igaz híve volt, s győzelmei kisebbségeknek köszönhetőek, amelyek annak révén kerekedtek fölül, hogy olyan szövetségekkel fogtak össze, akiknek a céljai gyakran eltértek az övéktől; és ez a szövetség, amely mindig veszélyes, olykor katasztrofálisnak bizonyult annak következtében, hogy ellenzőinek alapos érveket adott a kezébe.

LORD ACTON

Amikor a legtöbb haladónak vélt mozgalom az egyéni szabadságba való további beavatkozás mellett emel szót, azok, akik számára a szabadság becses dolog, valószínűleg heves ellenállást fejtenek ki.¹ Ebben a vonatkozásban jórészt azonos oldalon találják magukat azokkal, akik általában is elutasítók a változásokkal szemben. Az aktuális politika kérdéseit illetően ma rendszerint nemigen van más választásuk, mint hogy a konzervatív pártokat támogassák. Ez az álláspont azonban nagyon különbözik attól, amelyet hagyományosan konzervatív névvel illetnek. Veszélyt hordoz magában az a zavaros állapot, amely a szabadság védelmezőit és az igazi konzervatívokat egységes ellenzékbe tömöríti az olyan fejleményekkel szemben, amelyek egyaránt fenyegetik különböző eszményeiket. Fontos tehát, hogy világosan különböztessük meg az itt elfoglalt és azon álláspont között, amelyet régóta – s talán találékosan – konzervativizmusnak neveznek.

A tulajdonképpeni konzervativizmus a gyökeres változással szembeni legitím, valószínűleg szükségszerű és nyilvánvalóan széles körű ellenállás. A francia forradalom óta, másfél évszázadon át fontos szerepet játszott az európai politikában. A szocializmus megjelenéséig a liberalizmus volt az ellentéte. E konfliktusnak nincs megfelelője az Egyesült Államok történetében, mert amit Európában „liberalizmusnak” neveznek, az itt azon általános hagyomány volt, amelyre az amerikai államalakulat épült: az amerikai hagyomány védelmezője tehát európai értelemben liberális volt.² Ezt a már meglévő zavart csak súlyosbította az az újabb keletű törekvés, hogy átültessék Amerikába az európai típusú konzervativizmust, amely, mint-hogy idegen az amerikai hagyománytól, némileg furcsa jelleget öltött. Nem sokkal ezelőtt pedig az amerikai radikálisok és szocialisták kezdték „liberálisnak” nevezni magukat. Mindazonáltal én egyelőre továbbra is liberálisnak minősítem az általam elfoglalt álláspontot, amelyről

úgy vélem, hogy éppúgy különbözik az igazi konzervativizmustól, mint a szocializmustól. Hadd tegyem azonban mindjárt hozzá, hogy ezt mind nagyobb kétségekkel teszem, s később még vissza kell térnem arra, hogy mi lenne a megfelelő elnevezés a szabadság pártja számára. Ennek nemcsak az az oka, hogy a „liberális” kifejezés az Egyesült Államokban napjainkban állandó félreértések forrása, hanem az is, hogy Európában a racionalisztikus liberalizmus uralkodó típusa régóta a szocializmus egyik szálláscsinálója.

Hadd fogalmazzam meg itt, hogy szerintem mi a döntő ellenvetés minden olyan konzervativizmussal szemben, amely megérdemli, hogy így nevezzék. Ez pedig az, hogy a konzervativizmus természeténél fogva nem kínálhat alternatívát azzal az iránnyal szemben, amelyben haladunk. Az aktuális tendenciáknak ellenállva sikerülhet lelassítania a kedvezőtlen fejlődési folyamatokat, de mivel nem mutat más irányt, nem akadályozhatja meg a folytatódásukat. Ezért a konzervativizmus sorsa mindig is az volt, hogy a folyamatok után kullogjon egy olyan úton, amelyet nem maga választott. A konzervatívok és a haladás hívei közti kötélfűzés csak a mindenkori fejlődési folyamatok sebességét, nem pedig irányát befolyásolhatja. De bár szükség van „fékre a haladás kocsiján”,³ én magam nem elégedhetek meg azzal, hogy egyszerűen csak segítsek működtetni a féket. A liberálisnak mindenekelőtt nem azt a kérdést kell feltennie, hogy milyen gyorsan vagy milyen messzire kell előrehaladnunk, hanem azt, hogy merre tartunk. Valójában sokkal inkább különbözik napjaink kollektívista radikálisától, mint a konzervatív. Míg az utóbbi általában csupán enyhe és mérsékelt formában osztja kora előítéleteit, napjaink liberálisa sokkal határozottabban kell hogy szembeszálljon bizonyos olyan alapvető nézetekkel, amelyeket a legtöbb konzervatív éppúgy oszt, mint a szocialisták.

Ahárom fél viszonylagos pozícióját általában úgy írják le, hogy az inkább homályba borítja, mintsem megvilágítja valódi kapcsolataikat. Rend szerint olyan különböző pozíciókként tüntetik fel őket, amelyek egy egyenes mentén fekszenek, ahol is a szocialisták a bal oldalon, a konzervatívok a jobb oldalon, a liberálisok pedig valahol közöttük helyezkednek el. Semmi sem lehet félrevezetőbb ennél. Ha ábrázolni akarjuk, akkor helyesebb, ha háromszögbe rendezzük őket, ahol is a konzervatívok foglalják el a háromszög egyik csúcsát, a

F. A. Hayeknek ez az írása 1960-ban jelent meg, *The Constitution of Liberty* című műve utóirataként. Magyarul a közeljövőben lát napvilágot a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál megjelenő *Piac és szabadság* című Hayek-válogatásban.

szocialisták a másik, a liberálisok pedig a harmadik csúcs felől fejtenek ki húzóerőt. De mivel a szocialisták már jó ideje nagyobb húzóerőt tudnak kifejteni, a konzervatívok általában véve inkább a szocialista, nem pedig a liberális irányt követik, s időről időre magukévá teszik azokat az eszméket, amelyek a radikális propaganda következtében befolyásra tettek szert. Rendesen a konzervatívok voltak azok, akik megalkudtak a szocializmussal, s ők ékeskedtek annak tollaival. A középutas megoldást hirdető,⁴ semmilyen saját céllal nem rendelkező konzervatívokat az a meggyőződés vezérli, hogy az igazságnak valahol a két szélsőség között kell elhelyezkednie – aminek az volt az eredménye, hogy mindig megváltoztatták pozíciójukat, amikor csak egy még szélsőségesebb mozgalom jelent meg akármelyik oldalon.

A joggal konzervatívnek nevezhető pozíció tehát mindig attól függ, hogy milyen irányúak a meglévő tendenciák. Mivel az utóbbi évtizedekben a fejlődés általában szocialista irányú volt, úgy tűnhet, hogy mind a konzervatívok, mind a liberálisok jobbra megelégedtek azzal, hogy hátráltatták ezt a mozgást. Ami azonban a liberalizmust illeti, itt a fő dolog az, hogy máshová akar eljutni, nem pedig helyben maradni. Bár napjainkban olykor talán ezzel ellentétes benyomást kelt, hogy volt olyan idő, amikor a liberalizmus szélesebb körben volt elfogadott, egyes céljai pedig közelebb álltak a megvalósuláshoz, sohasem volt múltba tekintő doktrína. Sohasem fordult elő, hogy a liberális eszmények teljes mértékben megvalósultak volna, s hogy a liberalizmus ne várva várta volna az intézmények további tökéletesedését. A liberalizmus nem ellensége a fejlődésnek és a változásnak; s ahol a spontán változást elfojtotta a kormányzati ellenőrzés, nagyarányú politikai változást akar. Ami a kormányzati tevékenység jó részét illeti, napjaink világában a liberálisnak nem sok oka van arra, hogy a dolgokat a jelenlegi állapotukban akarja megőrizni. Sőt a liberális számára úgy tűnhet, hogy amire a világ legtöbb részén a legsürgősebben szükség van, az a szabad fejlődés akadályainak maradéktalan felszámolása.

Ezt a különbséget a liberalizmus és a konzervativizmus között nem szabad hogy elhomályosítsa, hogy az egyéni szabadságot az Egyesült Államokban még mindig lehetséges a régóta fennálló intézmények védelmezésével megvédeni. Ezek az intézmények nem elsősorban azért értékesek a liberális számára, mert régóta állnak fenn, vagy mert amerikaiak, hanem azért, mert megfelelnek az általa nagy becsben tartott eszményeknek.

Mielőtt rátérnék azokra a fő pontokra, amelyek tekintetében a liberális beállítottság élesen szembenáll a konzervatívval, hangsúlyoznom kell, hogy a liberális sokban tanulhatott egyes konzervatív gondolkodók munkásságából. A fejlődés révén kialakult intézmények értékét tanulmányozó elmélyült és odaadó kutatásainak köszönhetünk (legalábbis a közgazdaságtan területén kívül) néhány olyan alapvető felismerést, amely nagyban hozzájárult a szabad társadalommal kapcsolatos ismereteinkhez. Bármennyire reakciók is politikailag az

olyan személyiségek, mint amilyen Coleridge, Bonald, de Maistre, Justus Möser vagy Donoso Cortés, megértették az olyan spontán módon kifejlődött intézmények lényegét, mint a nyelv, a jog, az erkölcs, valamint az olyan konvenciókat, amelyek megelőlegezték a modern tudományos felfogást, s amelyekből a liberálisok hasznot húzhattak. De a konzervatívoknak a szabad fejlődés iránt tanúsított csodálata általában csak a múltra vonatkozik. Többnyire hiányzik belőlük a bátorság ahhoz, hogy üdvözöljék ugyanazt a megtervezetlen változást, ha abból az emberi erőfeszítések új eszközei születnek.

Ezzel eljutottunk az első olyan ponthoz, amelynek tekintetében a konzervatív és a liberális álláspont radikálisan különbözik. Mint azt konzervatív szerzők gyakran elismerték, a konzervatív beállítottság egyik alapvető vonása a változástól való félelem, az újjal mint olyannal szembeni félnék bizalmatlanság,⁵ míg a liberális pozíció a bátorságon és az önbizalmon, az azzal kapcsolatos készségen alapul, hogy hagyjuk, a változás menjen a maga útján, még ha nem is tudjuk megjósolni, hová vezet. Nem sok kivetni való lenne abban, ha a konzervatívok csupán az intézmények és az állami politika túlságosan gyors változásával szemben viseltetnének ellenszenvvel; itt valóban erős érv szól az óvatosságról és a lassú előrehaladás mellett. A konzervatívok azonban a kormányzati hatalmat hajlamosak arra felhasználni, hogy megakadályozzák a változást, vagy hogy a változás mértékét arra korlátozzák, amit a félnélkebb felfogás is vonzónak talál. Amikor előre tekintenek, hiányzik belőlük az igazodás spontán hatóerőibe vetett hit, amely a liberálisnak lehetővé teszi, hogy a változást szorongás nélkül elfogadjon, jóllehet nem tudja, hogyan következnek be a szükséges igazodások. Sőt a liberális beállítottsághoz hozzátartozik az a feltételezés, hogy a piac önszabályozó hatóerői, különösen a gazdaság területén, valamiképpen előidéznek az új feltételekhez való kívánt igazodást, bár senki nem tudja előre megmondani, hogyan megy majd ez végbe valamely konkrét esetben. Talán nincs is még egy olyan tényező, amely ennyire hozzájárulna az emberek attól való gyakori húzódozásához, hogy hagyják szabadon működni a piacokat, mint az, hogy képtelenek felfogni, miképpen áll elő a szükséges egyensúly kereslet és kínálat, export és import vagy más hasonló dolgok között tudatos szabályozás nélkül. A konzervatív csak akkor érzi magát biztonságban és elégedettnek, ha biztos lehet abban, hogy valamely felsőbb értelem figyelemmel kíséri és felügyeli a változást, s ha tudja, hogy valamely hatóságot megbíztak azzal, hogy a változást „rendezett” keretek között tartsa.

Ez a félelem attól, hogy bízson az ellenőrizetlen társadalmi erőben, szorosan összefügg a konzervativizmus két másik jellemző vonásával: a hatalomhoz való vonzódásával és azzal, hogy nem képes megérteni a gazdasági hatóerőket. Mivel mind az elvont elméletekkel, mind az általános elvekkel szemben bizalmatlan,⁶ sem azokat a spontán hatóerőket nem érti meg, amelyek a szabadság politikájára nyugszik, sem a politika elveinek megfogalmazásához szükséges alappal nem rendelkezik. A konzervatívok a rendet a hatalom állandó figyelmének köszönhető eredménynek látják, ahol is e hatalomnak ebben a vonatkozás-

ban lehetőséget kell adni, hogy azt tegye, amit az adott körülmények követelnek, s ebben ne kösse szigorú szabály. Az elvek iránti elkötelezettség előfeltételezi azon általános hatóerők ismeretét, amelyek összehangolják a társadalom erőfeszítéseit, ez azonban a társadalom és különösen a gazdasági mechanizmus olyan elmélete, amellyel a konzervativizmus nyilvánvalóan nem rendelkezik. A konzervativizmus olyannyira nem volt képes általános koncepcióval előállni azt illetően, hogy miként tartható fenn a társadalmi rend, hogy modern hívei, amikor megpróbálják megvetni ennek elméleti alapjait, mindig azon találják magukat, hogy csaknem kizárólag olyan szerzőkhöz folyamodhatnak, akik liberálisnak tekintették magukat. Macaulay, Tocqueville, Lord Acton és Lecky nyilvánvalóan liberálisnak tekintették magukat, s joggal; még Edmund Burke is régi whig maradt mindvégig, s iszonyat fogta volna el arra a gondolatra, hogy torynak tekintik.

Térjünk azonban vissza a fő kérdéshez, vagyis ahhoz, hogy a konzervatív jellegzetes módon túlzott engedékenységet tanúsít a fennálló hatalom cselekedeteivel szemben, s elsősorban azzal törődik, hogy ez a hatalom ne gyengüljön, nem pedig azzal, hogy hatókörét korlátozza. Ezt nehéz összeegyeztetni a szabadság megővésével. Általában véve valószínűleg azt mondhatjuk, hogy a konzervatívoknak nincs kifogása a kényszerítéssel vagy az önkényes hatalommal szemben, amíg azt olyan célok érdekében alkalmazzák, amelyeket helyesnek tekint. Úgy véli, hogy ha a kormányzat rendes emberek kezében van, akkor nem kellene túlságosan korlátozni szigorú szabályokkal. Mivel alapvetően opportunisták, és nincsenek elvei, fő reménye abban van, hogy a bölcsek és a jók fognak kormányozni – nem csupán példát adva, mint azt mindannyiunknak kívánnunk kell, hanem a nekik adott és általuk érvényesített hatalom révén is.⁷ Akárcsak a szocialisták, nem annyira az a probléma foglalkoztatja, hogy miként kellene korlátozni a kormányzati hatalmat, hanem az, hogy e hatalmat ki gyakorolja; és akárcsak a szocialista, felhatalmazva érzi magát az általa vallott értékek másokra való rákényszerítésére.

Amikor azt állítom, hogy a konzervativizmusnak nincsenek elvei, ezzel nem azt akarom mondani, hogy nincs erkölcsi meggyőződése. A tipikus konzervatív valójában rendszerint nagyon erős erkölcsi meggyőződéssel rendelkező ember. Csak azt nem értem ezen, hogy nincsenek politikai elvei, amelyek lehetővé tennék a számára, hogy az övétől különböző erkölcsi értékekkel rendelkező emberekkel működjön együtt egy olyan politikai rend megvalósítása érdekében, amelyben mindketten a saját meggyőződésüket követhetik. Az ilyen elvek tiszteletben tartásával érhető el az értékek különböző együtteseinek békés egymás mellett élése, amely lehetővé teszi, hogy minimális kényszer alkalmazásával építsünk fel egy békés társadalmat. Ha ilyen elveket teszünk a magunkévá, akkor ez azt jelenti, hogy hajlandók vagyunk sok olyasmit eltűrni, amit nem szeretünk. A konzervatív sok olyan értékkel rendelkezik, amely jobban vonz engem, mint a szocialisták értékei; mindazonáltal a liberális számára az, hogy személyesen milyen jelentőséget tulajdonít bizonyos céloknak, nem nyújt elégséges igazolást arra, hogy másokat e célok szolgálatára kényszerítsen.

A másokkal való sikeres együttéléshez és együttműködéshez többre van szükség annál, hogy hűségesek maradjunk konkrét céljainkhoz. Ehhez intellektuális elkötelezettségre van szükség egy olyan típusú rend iránt, amelyben másoknak még a számkra alapvető jelentőségű kérdésekben is lehetőségük nyílik arra, hogy a miénktől eltérő célokat kövessenek.

Ezért van az, hogy a liberális számára sem az erkölcsi, sem a vallási eszmények nem lehetnek a kényszerítés igazi tárgyai, míg sem a konzervatívok, sem a szocialisták nem ismernek ilyen korlátokat. Néha az az érzésem, hogy a liberalizmus legfeltűnőbb jellemzője – amely a konzervativizmustól és a szocializmustól egyaránt megkülönbözteti – az a nézet, hogy az olyan magatartási kérdésekkel kapcsolatos erkölcsi meggyőződés, amelyek nem érintik közvetlenül mások védett szféráját, nem igazolja a kényszerítést. Ez arra is magyarázatot adhat, hogy a bűnbánó szocialista számára miért tűnik annyival könnyebbnek, hogy a konzervatív táborban leljen új szellemi otthonra, mint a liberálisban.

A konzervatív álláspont végső soron azon a meggyőződésten alapul, hogy minden társadalomban vannak olyan nyilvánvalóan felsőbbrendű személyek, akiknek az örököltséget, értékeit és pozícióit meg kell védeni, s akik nagyobb befolyást kell hogy gyakoroljanak a közügyekre, mint mások. A liberális – minthogy nem egalitárius – természetesen nem tagadja, hogy vannak felsőbbrendű emberek, azt azonban tagadja, hogy bárki fel lenne hatalmazva annak meghatározására, hogy kik ezek a felsőbbrendű emberek.

Míg a konzervatív hajlamos védelmezni valamely konkrét meglévő hierarchiát, és azt szeretné, ha a hatalom megvédené azok státusát, akiket nagyra értékeli, a liberális úgy véli, hogy a meglévő értékek iránt tanúsított semmilyen tisztelet nem igazolhatja, hogy privilégiumhoz, monopóliumhoz vagy az állam bármely más kényszerítési lehetőségéhez folyamodjanak az ilyen embereknek a gazdasági változás erőivel szemben való megvédelmezése érdekében. Bár teljes mértékben tudatában van, hogy milyen fontos szerepet játszottak a kulturális és az intellektuális elitek a civilizáció fejlődésében, arról is meggyőződve, hogy ezeknek az eliteknek azzal kell igazolniuk létüket, hogy pozíciójukat képesek ugyanazon szabályok alapján megtartani, amelyek mindenki másra is érvényesek.

Szorosan összefügg ezzel a konzervatív beállítottságú embernek a demokráciához való szokásos viszonyulása. Korábban már leszögeztem, hogy a többségi uralmat nem célnak, hanem eszköznek tekintem, sőt talán a legkevésbé rossznak azon kormányzati formák közül, amelyek közül választanunk kell. De úgy vélem, hogy a konzervatívok becsapják magukat, amikor a demokráciát hibáztatják korunk bajaiért.

A fő baj a korlátozatlan kormányzat, és senki sem elég felkészült ahhoz, hogy korlátlan hatalmat gyakoroljon.⁸ A hatalom, amellyel a modern demokrácia rendelkezik, még elviselhetetlenebb lenne valamely szűk elit kezében.

Kétségtelen, hogy a kormányzati hatalom további korlátozását csak akkor vélték szükségletnek, amikor a hatalom a többség kezébe került. A demokrácia és a korlátozatlan kormányzat ebben az értelemben összefügg egymással. Azonban nem a demokrácia, hanem a korlátlan kormányzat az, ami ellen kifogást lehet emelni, és nem látom be, hogy az emberek miért ne tanulnának meg korlátozni a többség uralmának hatókörét éppúgy, mint bármely más kormányzati formáét. Bárhogyan is, a demokráciának mint a békés változás és a politikai nevelés módszerének az előnyei oly nagynak tűnnek bármely más rendszer előnyeihez képest, hogy nem viselhetek rokonszenvel a konzervativizmus antidemokratikus válfaja iránt. Számomra nem az tűnik az alapvető problémának, hogy ki kormányoz, hanem az, hogy mire van felhatalmazása a kormányzatnak.

A gazdasági szférában egyértelműen megmutatkozik, hogy a túlságosan nagy mértékű kormányzati ellenőrzéssel szemben kifejtett konzervatív ellenállás nem elvi jellegű, hanem a kormányzat konkrét céljaival kapcsolatos. A konzervatívok az ipar területén rendszerint ellenzik a kollektivistá és direktivistá intézkedéseket, s itt a liberális gyakran szövetségeseikre lel bennük. A mezőgazdaságban viszont a konzervatívok rendszerint protekcionista, s gyakran támogattak szocialista intézkedéseket. Sőt bár napjainkban az iparban és a kereskedelemben létező korlátozások főleg szocialista nézetek eredményei, a mezőgazdaságban fennálló, hasonlóan fontos korlátozásokat általában konzervatívok vezették be még korábban. És sok konzervatív vezető a szocialistákkal vetélkedve igyekezett lejártni a szabad vállalkozást.⁹

Már utaltam a konzervatívok és a liberálisok között tisztán intellektuális téren fennálló különbségekre, de most vissza kell térnem rájuk, mert az itt megnyilvánuló jellegzetes konzervatív magatartás nem csupán a konzervativizmus komoly gyengesége, hanem minden olyan ügynek kárt okoz, amellyel a konzervativizmus azonosítja magát. A konzervatívok ösztönösen érzik, hogy mindenekelőtt az új eszmék azok, amelyek változást idéznek elő. A konzervativizmus azonban, a maga szempontjából joggal, tart az új eszméktől, mert nincsenek saját, csak rá jellemző elvei, amelyeket szembeállíthatna velük. Annak következtében továbbá, hogy bizalmatlan az elmélettel szemben, s képzelőereje cserben hagyja bármilyen olyasmivel kapcsolatban, amit a tapasztalat még nem igazolt, megfosztja magát az eszmék harcában szükséges fegyverektől. A liberalizmussal ellentétben, amely mélyen meg van győződve az eszmék hosszú távon érvényesülő hatalmáról, a konzervativizmust kötik a valamely adott időpontban örökölt eszmék. És mivel nem igazán hisz az érvek erejében, végső soron általában azt állítja, hogy magasabbrendű értelemmel rendelkezik, amely valamely önmagának tulajdonított magasabbrendűségen alapul.

Ez a különbség a két hagyománynak az ismeretek fejlődéséhez való különböző viszonyulásában mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban. Bár a liberális természetesen nem minden változást tekint haladásnak, az ismeretek fejlődését az emberi erőfeszítések egyik fő céljának tartja, s ettől

várja az olyan problémák és nehézségek fokozatos megoldódását, amelyekben egyáltalán megoldást remélhetünk. A liberális, aki az újat nem pusztán azért részesíti előnyben, mert új, tudatában van, hogy az emberi teljesítménynek az adja a lényegét, hogy valami újat teremt; és kész befogadni új ismereteket, akár kedvére vannak azok közvetlen hatásai, akár nem.

Én személy szerint úgy vélem: a konzervatív beállítottság legkifogásolhatóbb vonása az, hogy hajlamos elutasítani jól megalapozott új ismereteket, mert nincsenek inyenek egyes olyan következmények, amelyek várhatólag folynak belőle – vagyis, nyersen fogalmazva, a maradisága. Nem tagadom, hogy a tudósok éppúgy ki vannak téve a különböző hóbortok és divatok szeszélyeinek, mint mások, s hogy jó okunk van arra, hogy óvatosan fogadjuk azokat a következtetéseket, amelyeket a legújabb elméleteikből levonnak. De vonakodásunk okai maguk is racionálisak kell hogy legyenek, s el kell választanunk őket afölötti sajnálkozásunktól, hogy az új elméletek megingatják az általunk vallott meggyőződést. Nemigen kedvelem azokat, akik pusztán azon erkölcsi következmények miatt ellenzik például a fejlődés elméletét vagy azt, amit az életjelenségek „mechanisztikus” magyarázatának neveznek, amelyek első pillantásra ezekre az elméletekre vezethetők vissza, s még kevésbé azokat, akik tiszteletlenségnek vagy szentségtörésnek tekintik, ha bizonyos kérdéseket egyáltalán feltesz valaki. A konzervatív, amikor nem hajlandó szembenézni a tényekkel, csupán a saját pozícióját gyengíti. Azok a következtetések, amelyeket a racionalista elmélkedés az új tudományos felismerésekből levon, gyakran egyáltalán nem vezethetők vissza ezekre a felismerésekre. De csupán az új felfedezések következményeinek a feltárásában való aktív részvétel révén tudjuk meg, hogy ezek a felfedezések beleillenek-e a világképünkbe, s ha igen, hogyan. Ha erkölcsi meggyőződésünkről kiderül, hogy valóban tévesnek mutatkozó ténybeli feltevésektől függ, akkor aligha erkölcsös, ha azzal védjük, hogy nem vagyunk hajlandók elismerni a tényeket.

Az újjal és a különössel szembeni konzervatív bizalmatlansággal függ össze a konzervativizmusnak az internacionalizmussal szembeni ellenségessége és a harsány nacionalizmusra való hajlama. Ebben rejlik az eszmék harcában mutatott gyengeségének egy másik forrása. A konzervativizmus nem változtathat azon, hogy a civilizációnkat megváltoztató eszmék nem ismernek határokat. De ha nem vagyunk hajlandók megismerkedni új eszmékkel, akkor ezzel csak megfosztjuk magunkat attól, hogy képesek legyünk hatékonyan szembeszállni velük, ha szükséges. Az eszmék fejlődése nemzetközi folyamat, s csupán azok képesek jelentős befolyást gyakorolni, akik teljes mértékben részt vesznek a vitában. Nem igazi érv, ha azt mondjuk, hogy valamely eszme nem amerikai, nem brit vagy nem német, s valamely téves vagy ártalmas eszme sem jobb attól, hogy egyik honfitársunk agyában született meg.

Még sokkal többet is mondhatnánk a konzervativizmus és a nacionalizmus közötti szoros összefüggésről, de nem akarok túl sokat foglalkozni ezzel, mert talán érzékelhető, hogy személyes állásponantom miatt képtelen vagyok rokonszenvezni a nacionalizmus bármely formájával. Csupán

annyit tennék hozzá, hogy gyakran ez a nacionalista elfogultság teremt hidat a konzervativizmus és a kollektívizmus között: ha olyan fogalmakban gondolkodunk, mint a „mi” iparunk vagy erőforrásunk, akkor innen csak egy lépés, hogy azt követeljük, hogy e nemzeti vagyontárgyakat a nemzeti érdekek megfelelően kezeljük. Ebben a vonatkozásban azonban a francia forradalomból eredő kontinentális liberalizmus nem sokkal jobb, mint a konzervativizmus. Aligha kell mondanom, hogy az ilyesfajta nacionalizmus valami egészen más dolog, mint a patriotizmus, s hogy a nacionalizmustól való idegenkedés teljes mértékben összeegyeztethető a nemzeti hagyományok iránti mély elkötelezettséggel. De az, hogy előnyben részesítem és nagy tiszteletben tartom társadalmam egyes hagyományait, nem kell hogy ellenségességre adjon okot azzal szemben, ami idegen és más.

Csak első látásra tűnik paradoxnak, hogy a konzervatív anti-internacionalizmusa oly gyakran társul imperializmussal. De minél ellenszenvesebbnek találja valaki az idegent, s véli a maga viselkedését felsőbbrendűnek, annál inkább hajlamos arra, hogy küldetésének tekintse mások „civilizálását”¹⁰ – nem annak az önkéntes és szabad véleménycserének a révén, amelyet a liberális támogat, hanem a hatékony kormányzat áldásaiban részesítve őket. Jellemző, hogy itt ismét gyakran azt tapasztaljuk, hogy a konzervatívok összefognak a szocialistákkal a liberálisok ellen – nemcsak Angliában, ahol a Webbsék és Fabiánusai nyíltan imperialisták voltak, vagy Németországban, ahol az államszocializmus együttjárt a gyarmati expanzionizmussal, s a „katedraszocialisták” ugyanazon csoportjának a támogatását élvezte, hanem az Egyesült Államokban is, ahol még az első Roosevelt korában is elhangozhatott ilyen megjegyzés: „A Soviniszták és a Társadalmi Reformerek egymásra találtak, s olyan politikai pártot alapítottak, amely azzal fenyegetett, hogy hatalmába keríti a kormányzatot, és zsarnoki paternalizmusuk programjának megvalósítására használja fel. Úgy tűnik, ezt a veszélyt csak oly módon lehetett elhárítani, hogy más pártok valamivel enyhébb mértékben és formában magukévá tették a programjukat.”¹¹

Egy vonatkozásban azonban joggal mondható, hogy a liberális köztes pozíciót foglal el a szocialista és a konzervatív között: éppoly távol áll tőle a szocialista nyers racionalizmusa, aki minden társadalmi intézményt a maga egyéni észjárásának megfelelő módon akar újjáalkotni, mint az a miszticizmus, amelyhez a konzervatív oly gyakran kénytelen folyamodni. Az általam liberálisaként leírt álláspont annyiban osztja a konzervativizmus bizalmatlanságát a rációval szemben, hogy a liberális nagyon is tisztában van azzal, hogy nem mindenre tudjuk a választ, s nem biztos abban, hogy az általa adott válaszok mind helyesek, sőt még abban sem, hogy mindenre választ találunk. Azt sem tartja méltóságán alulinak, hogy bármely olyan nem racionális intézményhez vagy szokáshoz forduljon segítségért, amely igazolta a létjogosultságát. A liberális abban különbözik a konzervatívától, hogy hajlandó szembenézni ezzel a tudatlansággal, s elismerni, milyen keveset tudunk, anélkül, hogy amikor a ráció cserbenhagyja, azt

állítaná, hogy a tudás természetfeletti forrásainak birtokában van. El kell ismernünk, hogy a liberális bizonyos vonatkozásban alapvetően szkeptikus¹² – de úgy tűnik, némi szerénységre van szükség ahhoz, hogy hagyjuk, mások a maguk módján keressék boldogulásukat, s hogy következetesen ragaszkodjunk ahhoz a toleranciához, amely a liberalizmus lényegi tulajdonsága. Ennek egyáltalán nem kell azt jelentenie, hogy a liberális nem lehet vallásos. A francia forradalom racionalizmusától eltérően az igazi liberalizmus nem folytat viszályt a vallással, s csak helyteleníteni tudom azt a militáns és alapvetően antiliberalis vallásellenességet, amely a tizenkilencedik századi kontinentális liberalizmus oly nagy részét fűtötte. Azt, hogy ez nem a liberalizmus lényegi vonása, egyértelműen tanúsítják angol elődei, a régi whigek, akik talán túlságosan is szorosan kötődtek egy bizonyos vallásos hithez. A liberalist ebben a vonatkozásban az különbözteti meg a konzervatívától, hogy bármilyen mélyen hívő legyen is, sohasem tekinti úgy magát, mint akinek joga van e hitet másokra ráerőltetni, s hogy számára a szellemi és a világi dolgok különböző szférába tartoznak, amelyeket nem kell összekeverni.

Az elmondottak talán elégségesek annak magyarázatára, miért nem tekintem magam konzervatívnak. Sokan azonban úgy érzik majd, hogy az ebből kibontakozó álláspont aligha az, amit azelőtt „liberálisnak” neveztek. Ezért most meg kell válaszolnom azt a kérdést, hogy ez az elnevezés megfelelő-e napjainkban a szabadság pártja számára. Már utaltam rá, hogy bár egész életemben liberálisnak neveztem magam, az utóbbi időben mind nagyobb kétségekkel tettem ezt – nemcsak azért, mert az Egyesült Államokban ez a kifejezés állandó félreértésekre ad okot, hanem azért is, mert egyre inkább tudatában vagyok az álláspontom és a racionalisztikus kontinentális liberalizmus, sőt akár az utilitáriusok angol liberalizmusa közötti mély szakadéknak.

Ha az utilitarizmus még mindig azt jelentené, amit egy angol történésznek jelentett, aki 1827-ben úgy beszélhetett az 1688-as forradalomról, mint „azon elvek diadaláról, amelyeket napjaink nyelvén liberálisnak vagy alkotmányosnak nevezünk”,¹³ vagy ha – Lord Actont követve – még mindig úgy beszélhetnék Burke-ről, Macaulayról és Gladstone-ról, mint a három legnagyobb liberálisról, vagy ha – Harold Laskit követve – még mindig úgy tekinthetnék Tocqueville-t és Lord Actont, mint „a tizenkilencedik század fő liberális személyiségeit”,¹⁴ akkor nem lennék elég büszke, hogy ezzel az elnevezéssel illetem magam. De bár nagy kísértést érzek arra, hogy az ő liberalizmusukat igazi liberalizmusnak nevezem, nem hagyhatom figyelmen kívül, hogy a kontinentális liberálisok többsége olyan eszmék mellett állt ki, amelyeket az említettek erősen elleneztek, s hogy inkább az a kívánság vezette őket, hogy egy előre elképzelt racionális sémát erőszakoljanak rá a világra, mint hogy lehetőséget nyújtsanak a szabad fejlődésre. Ez jórészt arra is áll, ami Angliában – legalábbis Lloyd George kora óta – liberalizmusnak nevezte magát.

Látunk kell tehát, hogy az általam „liberalizmusnak” nevezett dolognak nem sok köze van bármely olyan politi-

kai mozgalomhoz, amelyet ma ezzel a névvel illetnek. Az is kérdéses, hogy a történelmi asszociációk, amelyeket e név kelt, hozzájárulnak-e bármely mozgalom sikeréhez. Ugyancsak eltérőek lehetnek a vélemények azzal kapcsolatban, hogy ilyen körülmények között kell-e törekednünk a kifejezés megmentésére attól, amit a vele való visszaélésnek érzünk. Én magam egyre inkább úgy érzem, hogy túlságosan sok zavart okoz, ha hosszas magyarázatok nélkül alkalmazzuk, s hogy mint megjelölés ma már inkább teher, mint erőforrás.

Az Egyesült Államokban, ahol csaknem lehetetlenné vált a „liberális” abban az értelemben vett használata, amelyben én alkalmaztam, ehelyett a „libertáriánus” kifejezést használják. Lehet, hogy ez a megoldás; ami azonban engem illet, rendkívül kevésbé találok vonzónak. Az én ízlésemnek túlságosan mesterséges ízü és pótlékjellegű kifejezés. Amit én szeretnék, az egy olyan szó, amely az élet pártját jelöli, azt a pártot, amely a szabad fejlődést és a spontán evolúciót támogatja. Hiába törtem azonban a fejem, ennek leírására nem találtam önként kínálkozó kifejezést.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy amikor azok az eszmények, amelyek újrakalkulálására törekszem, kezdtek elterjedni a nyugati világban, az őket képviselő párt általánosan elismert névvel rendelkezett. Az angol whigek eszményei adtak ösztönzést a később egész Európában liberális mozgalomként ismertté vált jelenségnek,¹⁵ s teremtették meg azt a felfogást, amelyet az amerikai gyarmatosítók magukkal vittek, s amely a függetlenségért folyó harcukban és az alkotmányuk kidolgozásában vezette őket.¹⁶ Sőt a szabadság pártját általánosan „whig” néven ismerték egészen addig, amíg a hagyomány jellegét meg nem változtatták a francia forradalomnak, e forradalom totalitárius demokráciájának és szocialista hajlamainak tulajdonítható kinövésnek.

Az elnevezés részben azért halt ki szülőhazájában, mert egy ideig az általa jelölt elvek már nem valamely konkrét pártra voltak jellemzőek, részben pedig azért, mert akik e nevet viselték, nem maradtak hűek ezekhez az elvekhez. A tizenkilencedik század whig pártjai, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egyaránt, végül is lejáratták az elnevezést a radikálisok szemében. De továbbra is igaz az, hogy mivel a liberalizmus csak azután foglalta el a whigizmus helyét, miután a szabadságért folyó mozgalom magáévá tette a francia forradalom nyers és militáns racionalizmusát, s mivel feladatunk jórészt az kell hogy legyen, hogy megszabadítsuk e hagyományt azoktól a szélsőségesen racionalista, nacionalista és szocialista hatásoktól, amelyek beleférköztek, a whigizmus a történelmileg helyes elnevezés az olyan eszmék számára, amelyekben hiszek. Minél többet tudok meg az eszmék fejlődéséről, annál inkább tudatosodik bennem, hogy egyszerűen megátalkodott régi whig vagyok – ahol is a hangsúly a „régire” esik.

Ha az ember régi whignek vallja magát, ez természetesen nem jelenti azt, hogy oda akar visszatérni, ahol a tizenhetedik század végén voltunk. Az először akkoriban megfogalmazott doktrínák körülbelül hetven-nyolcvan

évvél ezelőttig tovább bővültek és fejlődtek, bár már nem képezték egy külön párt fő célját. Azóta sok olyat megtanultunk, ami lehetővé kell hogy tegye számunkra kielégítőbb és hatékonyabb formában való újrakalkulálásukat. De bár jelen tudásunk fényében ez szükségesnek is látszik, az alapvető elvek továbbra is a régi whigek elvei. Igaz, hogy az e nevet viselő párt újabb története egyes történészekben kétségeket ébresztett azt illetően, hogy létezett a whig elvek külön együttese; de egyet kell hogy értsek Lord Actonnal abban, hogy bár „a doktrína egyes pátriárkái a leghírhedtebb emberek közé tartoztak, a helyhatósági jogszabályok fölötti magasabbrendű törvények gondolata, amiből a whigizmus kiindult, az angol ember legnagyobb vívmánya és a nemzetre hagyott öröksége”¹⁷ – és, tehetjük hozzá, a világra hagyott öröksége. Ez a doktrína alkotja az angolszász országok közös hagyományának az alapját. Ebből a doktrínából merítette a kontinentális liberalizmus mindazt, ami benne értékes. Ezen a doktrínán alapul az amerikai kormányzati rendszer. Tiszta formájában nem Jefferson radikalizmusa, sem Hamilton, még csak nem is John Adams konzervativizmusa képviseli az Egyesült Államokban, hanem James Madisonnak, „az Alkotmány atyjának” eszméi.¹⁸

Nem tudom, ésszerű-e feleleveníteni a régi elnevezést. Napjainkban mind az angolszász világban, mind másutt a legtöbb ember számára ez valószínűleg olyan kifejezés, amelynek nincs határozott jelentéstartalma, ez azonban talán inkább előny, mint hátrány. Az eszmetörténetben járatosak számára valószínűleg az egyetlen olyan elnevezés, amely teljes mértékben kifejezi azt, amit a hagyomány jelent. Az, hogy az igazi konzervatív, s még inkább a számos szocialistából lett konzervatív számára a whigizmus idegenkedésük kedvenc tárgyának az elnevezése, jó érzékre vall az említettek részéről. Ez a neve az eszmék egyetlen olyan együttesének, amely következetesen szembeszegült minden önkényes hatalommal.

Jogos lehet a kérdés, hogy valóban ennyire számít-e az elnevezés. Egy olyan országban, mint az Egyesült Államok, amely általában véve még mindig szabad intézményekkel rendelkezik, s ahol ennél fogva a létező védelme gyakran a szabadság védelmét jelenti, esetleg nem is olyan nagy különbség, ha a szabadság védelmezői konzervatívoknak nevezik magukat, bár itt is gyakran zavaró a konzervatív beállítottságúakkal való képzetársítás. Még ha az emberek ugyanazokat a megoldásokat fogadják is el, akkor is fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon azért fogadják el őket, mert léteznek, vagy azért, mert önmagukban is kívánatosak. A kollektivisták hullámmal szembeni általános ellenállás nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a lényegi szabadsághoz vetett hit egy alapvetően előretétektől beállítottságon nyugszik, nem pedig valamiféle nosztalgikus múltba vágyódáson vagy az elmúlt dolgok romantikus csodálatán. Feltétlenül szükséges azonban világos elhatárolást tennünk mindenütt, ahol – mint Európa sok részén – a konzervatívok máris elfogadták a kollektivisták hitvallás nagy részét. E hitvallás oly hosszú ideig uralta a politikát, hogy sok intézményét

immár magától értetődőnek fogadják el, s ezek az intézmények a büszkeség forrásaivá váltak az őket létrehozó „konzervatív” pártok számára.¹⁹ Itt a szabadság híve óhatatlanul összeütközésbe kerül a konzervatívval, s alapvetően radikális, a széles körben elterjedt előítéletek, a kiépült pozíciók és a szilárdan meghonosodott privilégiumok ellen irányuló pozíciót foglal el. Az ostobaságok és a visszaélések nem jobbak attól, hogy régóta a politika bevett elvei. Bár a *quieta non movere* olykor talán bölcs életelv lehet az államférfi számára, nem elégítheti ki a politikai gondolkodót. Bár az utóbbi esetleg azt kívánja, hogy a politika körültekintően járjon el, s várja meg, míg a közvélemény kész támogatni, nem fogadhat el megoldásokat pusztán azért, mert a mindenki közvélemény szentesíti őket. Egy olyan világban, ahol elsősorban arra van szükség, hogy – akárcsak a tizenkilencedik század elején – ismét megszabadítsák a spontán fejlődés folyamatát azoktól az akadályoktól és terhektől, amelyeket az emberi ostobaság teremtett, reményét szűkséggéppen abba kell vetnie, hogy meggyózi azokat – és megnyeri a támogatásukat –, akik beállítottságukat tekintve „haladók”, azokat, akik, bár most talán rossz irányban keresik a változást, legalábbis hajlandók kritikusan szemügyre venni a fennállót, s változtatni rajta, ahol csak szükséges.

Remélem, nem vezettem félre az olvasót azzal, hogy olykor „pártról” beszéltem, amikor emberek olyan csoportjaira gondoltam, akik intellektuális és erkölcsi elvek egy bizonyos együttesét védik. Egyetlen ország pártpolitikája sem volt írásom érdeklődésének tárgya. Annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy az elvek, amelyeket egy hagyomány széttagozott darabjainak egymás mellé illesztésével rekonstruálni igyekeztem, miként fordíthatók le egy tömegeket vonzani tudó programra, a politikai gondolkodónak „azokra a csalárd és fondorlatos lényekre kell hagynia, akiket közkeletűen államférfinak vagy politikusnak neveznek, s akiknek a tanácskozó testületeit az ügyek állásának pillanatnyi változásai igazgatják”.²⁰ A politikai gondolkodónak csupán az lehet a feladata, hogy befolyásolja a közvéleményt, nem pedig hogy cselekvésre szervezze az embereket. Csak akkor teheti ezt eredményesen, ha nem azzal foglalkozik, ami politikailag most lehetséges, hanem ha következetesen védelmezi „az általános elveket, amelyek mindig ugyanazok”.²¹ Ebben az értelemben kétlem, hogy létezhet konzervatív politikai filozófia. Lehet, hogy a konzervativizmus gyakran hasznos gyakorlati életelv, de nem nyújt számunkra olyan irányutatást, amely befolyásolhatja a hosszú távú fejleményeket.

FORDÍTOTTA: ATKÁRI JÁNOS

J E G Y Z E T E K

A mottó forrása Acton: *History of Freedom*, 1. o.

1. Ez már több mint egy évszázada igaz, és már 1855-ben azt mondhatta J. S. Mill (lásd *John Stuart Mill and Harriet Taylor* című írásomat [London és Chicago, 1951], 216. o.), hogy „manapság a társadalmi reformerek csaknem minden programja valójában halálos a szabadságra nézve”.

2. B. Crick: *The Strange Quest for an American Conservatism* című művében, *Review of Politics*, XVII. (1955), 365. o., helyesen mondja, hogy „az amerikai átlagember, aki konzervatívnek nevezi magát, valójában liberális”. Úgy tűnik, ezek a konzervatívok csak azóta nem hajlandók a megfelelőbb névvel illetni magukat, mióta a New Deal korszakában visszaélték a használatával.

3. A kifejezés R. G. Collingwood: *The New Leviathan* című művéből (Oxford, Oxford University Press, 1942) származik, 209. o.

4. Vö. azzal, hogy a jelenlegi brit miniszterelnök, Harold MacMillan, jellegzetes módon ezt a címet adta programadó könyvének: *The Middle Way* (London, 1938).

5. Vö. Lord Hugh Cecil: *Conservatism* (Home University Library [London, 1912]), 9. o.: „A természetes konzervativizmus... olyan beállítottság, amely idegenkedik a változástól, s részben az ismeretlennel szembeni bizalmatlanságból fakad.”

6. Vö. azzal a kitérővel, önábrázolással, amelyet egy konzervatív ad magáról K. Feiling: *Sketches in Nineteenth Century Biography* című művében (London, 1930), 174. o.: „Általában véve, a jobboldal iszonyodik az eszméktől, mivel nem olyan-e a gyakorlati ember, Disraeli szavaival, aki elődeinek balfogásait ismétli meg? Történelmük hosszú szakaszaiban válogatás nélkül ellenálltak a jobbító törekvéseknek, s az ösök tiszteletének követelésével gyakran az elavult egyéni előítéletekre korlátozzák a véleményt. Pozíciójuk biztosabbá, de összetettebbé is válik, ha ehhez hozzáteszük, hogy ez a jobbszárny folyton megelőzi a balt; hogy a beléoltott liberális eszmék újabb és újabb adagjai éltetik, s így egy soha ki nem teljesülő kompromisszumtól szenved.”

7. Remélem, megbocsátják nekem, hogy megismételtem itt azokat a szavakat, amelyeket egy korábbi alkalommal ejtettem a dolog egy fontos vonatkozásáról: „Az [Adam Smith] és kortársai által

hirdetett individualizmus fő érdeme abban van, hogy olyan rendszer, amelyben a rossz emberek a legkevésbé kárt okozhatják. Olyan társadalmi rendszer, amelynek működése nem attól függ, hogy találunk-e a vezetésére jó embereket, vagy attól, hogy minden ember jobbá válik-e, mint amilyen jelenleg, hanem amely az embereket minden adott, néha jó, néha rossz, néha értelmes, még gyakrabban ostoba változatosságukkal és összetettségükkel használja fel.” (*Individualism and Economic Order* [London és Chicago, 1948], 11. o.)

8. Vö. Lord Acton szavaival, *Letters of Lord Acton to Mary Gladstone*, sajtó alá rendezte H. Paul (London, 1913), 73. o.: „A veszély nem az, hogy valamely adott osztály alkalmatlan a kormányzásra. Minden osztály alkalmatlan a kormányzásra. A szabadság törvénye eltörli a faj uralmát a faj felett, a hit uralmát a hit felett, az osztály uralmát az osztály felett.”

9. J. R. Hicks joggal beszélt ebben a vonatkozásban „arról a karikatúráról, amelynek megalkotói között a fiatal Disraelit, Marxot és Goebbelst egyaránt megtaláljuk” (*The Pursuit of Economic Freedom*, in: *What We Defend*, sajtó alá rendezte E. F. Jacob [Oxford, Oxford University Press, 1942], 96. o.). A konzervatívoknak ebben a vonatkozásban játszott szerepével kapcsolatban lásd a *Capitalism and the Historians* című művemhez írt Bevezetést (Chicago, University of Chicago Press, 1954), 19. o. és azt követően.

10. Vö. J. S. Mill: *On Liberty*, sajtó alá rendezte R. B. McCallum (Oxford, 1946), 83. o.: „Nem tudom, hogy bármely közösségnek van-e joga rákényszeríteni egy másikra a civilizációt.”

11. J. W. Burgess: *The Reconciliation of Government with Liberty* (New York, 1915), 380. o.

12. Vö. Learned Hand („Tanult Kéz”): *The Spirit of Liberty*, sajtó alá rendezte I. Dilliard (New York, 1952), 190. o.: „A szabadság szelleme olyan szellem, amely nem túl biztos abban, hogy igaz van.” Lásd még Oliver Cromwell gyakran idézett kijelentését *Letter to the General Assembly of the Church of Scotland* című írásában, 1650. augusztus 3.: „Könyörgöm, az Isten szerelmére, higgyék el, hogy önök is tévedhetnek!” Jellemző, hogy valószínűleg ez a brit történelem egyetlen „diktátorának” legismertebb mondanása!

13. H. Hallam: *Constitutional History* (1827) (Everyman kiadás), III., 90. o. Gyakran azt állítják, hogy a „liberális” kifejezés a

liberales tizenkilencedik század eleji spanyol pártjától származik. Én hajlamosabb vagyok azt hinni, hogy arra vezethető vissza, ahogyan Adam Smith használta e kifejezést *A nemzetek gazdagsága* olyan szövegrészleteiben, mint amilyen például a II. könyv 41. oldalán olvasható: „a szabad export és a szabad import liberális rendszere”, valamint a 216. oldalon: „amely lehetővé teszi, hogy minden ember a maga módján, az egyenlőség, a szabadság és az igazságosság liberális elve alapján kövesse a saját érdekét”.

14. Lord Acton szavai, *Letters to Mary Gladstone*, 44. o.: Vö. továbbá Tocqueville-ről adott értékelését, *Letters on the French Revolution* (London, 1910), 357. o.: „Tocqueville a legtisztább fajta liberális volt – liberális és semmi más, mélységesen gyanakvó a demokráciával és rokonaival, az egyenlőséggel, a központosító törekvésekkel és az utilitarizmussal szemben.” Hasonlóképpen fogalmaz a *Nineteenth Century* című művében is, XXXIII. (1893), 885. o. A H. J. Laskitól idézett kijelentés az *Alexis de Tocqueville and Democracy* című írásában olvasható, in: *The Social and Political Ideas of Some Representative Thinkers of the Victorian Age*, sajtó alá rendezte F. J. C. Hearnshaw (London, 1933), 100. o., ahol azt mondja: „Úgy vélem, cáfolhatatlan érvek hozhatók fel amellett, hogy ő [Tocqueville] és Lord Acton voltak a tizenkilencedik század fő liberális személyiségei”.

15. Egy angol megfigyelő már a tizenharmadik század elején megjegyezhette: „Sohasem ismertem olyan külföldit, legyen az holland, német, francia, olasz vagy török származású, aki, miután Angliában telepedett le, velünk érintkezve rövid idő múltával whiggé vált volna.” (idézi G. H. Guttridge: *English Whiggism and the American Revolution* [Berkeley: University of California Press, 1942], 3. o.).

16. Az Egyesült Államokban a „whig” kifejezés tizenkilencedik századi használata sajnálatos módon elmosta annak emlékét, hogy a tizenharmadik században ez a kifejezés azokat az elveket jelölte, amelyek a forradalmat vezérelték, kivívták a függetlenséget, s formába öntötték az alkotmányt. Az ifjú James Madison és John Adams whig társadalmakban dolgozták ki politikai eszméiket (vö. E. M. Burns: *James Madison* [New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1938], 4. o.); whig elvek vezérelték – mint

Jefferson mondja – mindazokat a jogászokat, akik oly erős többséget alkottak a Függetlenségi Nyilatkozat aláírói és az Alkotmányozó Konvenció tagjai között (lásd *Writings of Thomas Jefferson* [Memorial kiadás (Washington, 1905)], XVI., 156. o.). A whig elvek melletti elkötelezettség olyan fokot ért el, hogy még Washington katonái is a whigek hagyományos kék-sárga színeibe öltöztek. Ebben osztoztak a brit parlament Fox-híveivel, s e színeket mind a mai napig megőrizte fedőlapján az *Edinburgh Review*. Ha egy szocialista nemzedék a whigizmust választotta kedvenc célpontjává, akkor ez annál inkább okot ad arra, hogy a szocializmus ellenzői magukénak vallják e nevet. Napjainkban ez az egyetlen olyan név, amely megfelelően adja vissza a gladstone-i liberálisoknak, Maitland, Acton és Bryce nemzedéke, az utolsó olyan nemzedék tagjainak a felfogását, amelynek számára a szabadság, nem pedig az egyenlőség vagy a demokrácia volt a fő cél.

17. Lord Acton: *Lectures on Modern History* (London, 1906), 218. o. (némileg átrendeztem Acton mellékmondatait, hogy tömören adhassam vissza kijelentésének értelmét).

18. Vö. S. K. Padovernek a *The Complete Madison* Bevezetőjében írott szavaival (New York, 1953), 10. o.: „Modern szóhasználattal Madisont középutas liberálisnak, Jeffersonot pedig radikálisnak nevezhetnénk.” Ez igaz és lényeges, de nem szabad elfelejtenünk arról, amit E. S. Corwin (*James Madison: Layman, Publicist, and Exegete* című írásában, *New York University Law Review*, XXVII. [1952], 285. o.) úgy fogalmazott meg, hogy Madison később „behódolt Jefferson túlradó befolyásának”.

19. Vö. a brit Konzervatív Párt politikai nyilatkozatával – *The Right Road for Britain* (London, 1950), 41–42. o. –, amely azt állítja, némi joggal, hogy a szociális szolgáltatásoknak „ezt az új koncepcióját a konzervatív többségű koalíciós kormány dolgozta ki, s teljes mértékben jóváhagyta az alsóház konzervatív többsége. ... Mi fektettük le a nyugdíjrendszernek, a betegségi és a munkanélküli segély, az ipari balesetek esetén nyújtott juttatások rendszerének és az országos egészségügyi rendszernek az alapját.”

20. A. Smith: *A nemzetek gazdagsága*, I. 432. o.

21. Uo.

ALIG FÉL ÉV MÚLTÁN, MÁRCIUSBAN ISMÉT MEGJELENIK A

SZÁZADVÉG

A TARTALOMBÓL:

J. RUPNIK: AZ ÚJRAÉRTELMEZETT TOTALITARIZMUS

M. HELLER: RÖVID TANFOLYAM

(A SZOVJETHATALOM 70 ÉVES TÖRTÉNETÉNEK MÉRFÖLDKÖVEI)

BALLA BÁLINT: A SZÜKÖSSÉG SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

(A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA JELENE ÉS JÖVŐJE)

L. KOLAKOWSKI: MI ÉLŐ ÉS MI HALOTT A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ESZMÉJÉBŐL?
BESZÉLGETÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIÁRÓL – INTERJÚ KOVÁCS ANDRÁSSAL
VÁLOGATÁS KÉTHLY ANNA ÍRÁSAIBÓL

KERESSE A KÖNYVESBOLTOKBAN ÉS A HÍRLAPÁRUSOKNÁL.

ÁRA 120 FORINT

Csalárdék nagy napja

MÁRTON LÁSZLÓ

Csalárd papa mindig is abban a hitben ringatózott, hogy egyszer eljön az ő nagy napja. De ki gondolta volna, hogy ilyen nagy lesz az a nap?

Csalárdék végre beköltözhetnek saját kertes kulipintyójukba, robog a bútorszállító kocsi, közeledünk a sok-sok éves gürcölés frissen vakolt, palatetős gyümölcséhez. Itt kell megjegyeznünk, hogy Csalárdék úgyszólván sohasem bizonyultak méltónak nevükhöz; a csalárdtság leginkább a névadásban lappang, és ígérhetjük, hogy ott sem fog felszínre törni.

A konyha méhéből napvilágra jó az első csalárdi ebéd. Csalárd papa úgy kanalaz, mint aki a kötelesség megszállottja; Csalárd mamának nagyocska gyermekei vannak, de azért milyen jól tartja magát!, és az övéit is: valóságos jótétemény, hogy háztartási tébolyban szenved, azaz dehogy szenved. Öcsi, aki a zsírja és húsa miatt nagyra becsült páros ujjú patás (*Sus domesticus*) combjának egyik frissen szelt izomkötegét szúrja villájára, felvételi vizsgájára készül (közgáz) ész nélkül, és a szövegszerkesztő kompjuter kebelbarátja; Csöpi még csak tizenhárom éves, de máris táncdalénekesnő akar lenni, és a cipősarkok tühegyes mezején könnyűszerrel túlszárnyalja mamáját.

Az ebéd során futólag szemügyre vesszük a Csalárd-álmok összkomfortosan beteljesülő netovábbját, a házikót, amelynek papír- (keménypapír!) falait puhafa merevítőlécek tartják, híven alkalmazkodván a posztmodern Sámsonok oszlopdöntögető dühvel párosuló nyeszlettségéhez. Míg a papírhéjú lakótér dióbarna bőré négy gerezdje jóllakik, megállapíthatjuk, hogy a ház három lakószobából, két mellékhelyiségből és egy tágas konyhából áll (valamint bukik); vegyük hozzá még a falépcsőt is, amelyen hatalmasakat nyekkenve lehet majd legurulni, valamint a kertet, amely nem kisebb és nem nagyobb, mint egy jófajta kutyaól (még szerencse, hogy nincs kutya, csak cinikus kívülállók vannak), és máris világossá válik, hogy történetünk nem a helyszükéről szól (ami egyébként egyre súlyosabb gondokat okoz tömörülő kis hazánkban és a zsu-gorodó nagyvilágban), hanem valami másról.

Hát akkor miről szól, vajon és ejnye?

Nos, nem titok: a nagy napról, amely Csalárdékra virradt, és még esze ágában sincsen leáldozni. Oly nagy nap ez, hogy egy szobában el sem férne, azért is döntöttünk úgy, hogy három szobás és lépcsős-kertes legyen a hajlék, amely annyira vadonat, hogy meg sem száradt rajt' a nyomdafesték.

De most aztán csitt!, mert előkerült valami nagyapa (ami egyrészt nagy boldogság, másrészt megnehezíti a desszert igazságos elosztását). A szóbanforgó nagyapát azért ajándékoztuk meg határozatlan névmással, mert nem tudni, melyik oldalról is nagyapapa: Csalárd és Csalárdné egyaránt a saját apjára ismert benne, ami sok mulatságos bonyodalom forrása lehetne. Csakhogy lemondunk a bonyodalmakról, annyira lenyűgöz bennünket és minden Csalárdot a marcona veterán, aki három emberöltővel ezelőtti szuronyrohamokról mesél, in medias res, és pedig oly halálos elevenséggel, mintha saját kezüleg élte volna túl az európai kultúra első jelentős öngyilkosságát. Hát ez meg hogy lehet?, kezdenénk töprengeni; mi lett a közbülső generációkkal? De tünődésre nincs idő, nagyapó nekiáll bunkert ásni a lakmározás étvágyias roncsainak tövében, bár tudhatná, hogy aki bunkert vet, bombát arat. (Hát igen: szedhetünk-e rossz fáról jó gyümölcsöt?)

Csalárdanyu sopánkodik, nem elég a desszert; sikolyai azonban egyre boldogabbak, mert az eredetinek mutatkozó (de nem bizonyuló) parkett alatt ott lapul mingyár' az édes anyaföld (sorra meg is kóstolják a választékos ízlésű családtagok); a jóízű talajt (morzsalékos csernozjom) egy hirtelen előkerített bányászati fejtőgéppel kezdi vájkálni kötelességtudó papánk, szállítószalaggal transzportálja nagyapó a konyha meghitt zugaiba, ahol anyu jóvoltából továbbra is finom falatok születnek, ám egyszerre csak...

Hozzád fohászokodunk, világtalan Homéros!, téged hívunk, myrmidonkedvelő diadalittas Múza!, tőled várjuk a csodák mézes mázával bevont útmutatás keserű piruláját, nimfakergető Phoebus!, továbbá föllapozzuk Marais Jenő dél-afrikai szerző természetfeleségekről szóló könyvét (fordította Nagypál István), hogy leírassuk a leírhatatlant.

...Csalárdék egyszerre csak észrevettek valamit. Nem valami nagy dolgot vettek észre, nem vízesést vagy földrengést, nem is vulkánkitörést, még kevésbé a tavasz ébredését, atomrobbanásnak pedig színét sem látták; amit észrevettek, az... hm... afféle hangyányi dolog volt. Még szerencse, hogy megemlégtünk Marais Jenő dél-afrikai nevét, így az olvasó különösebb erőlködés nélkül kitalálhatja, hogy nem is hangyákra, hanem természetekre gondoltunk.

A természet... nos hát, az egy nagyon kedves kis állat; azaz nem is egy, hanem nagyon sok. A természet... izé... társadalomban él, és mindent megrág, mondhatnók: ő is ember, csak éppen hat lába van; ők az igaziak. Illegálisban és mélységben élő jóbarátaink, Hádés birodalmából küldött kis terroristák, akiket századunk humánus (egyszersmind *ad hominem*) szokásai szerint a Csalárdok előbb jól megrovarirtóznak (rovar az a személy, aki a rovarirtó hatáskörébe tartozik), majd, miután a szép szó nem használ, benzinnel is megkínálják őket; a benzin lángra lobbantása már csak a természetes folyomány.

A folyomány már csak azért is természetes, mert nem véletlen, vagy ha mégis véletlen, akkor szerencsés véletlen: a mélyenckedő bányászati fejtógép hatodik érzéke rátalál a ház alatt húzódó főnyomócsőre, így aztán a tűzvész annyira füstbe megy, hogy a jótorkú Csöpi rikító gumiköpenyével kell a főnyomócső nyolc napon túl gyógyuló problémáját bekötözni, mielőtt az egész környéken elzárna a vizet; és lesz a szükségből erény.

Ad vocem szükség és erény: közben az emeleten sem állt meg az élet. Csöpi megható sziréndalokat énekel, amelyek arról szólnak, hogy már hajóra szállt az ő Ulixesnek álcázott Kolumbusa, aki fikarcnyit sem fogja betapasztani finom hallású denevérfülét, ellenkezőleg, abban sántikál, hogy fölfedezze fedeznivalóját, a bődületesen muzikális Csöpit, aki, ellentétben a behorpasztott kacsatojással, inkább csak domborítani fog. Aztán kukkantsunk be a szomszéd szobába, figyeljük tisztelettel, hogyan készül Öcsi karmai között szárba szökkenni a céltudatos iparkodás! Öcsi már-már az egész tananyagot elsajátította, vagyis divatosan szólva beszopta, mint a maszlagos nadragulyát. Lesz mire büszkélkedni papuskának, aki, lám csak, nem hiába kopott az évtizedes robotban simára, mint a műmárvány és a gumiabroncs! Még a számítógép is baráti szívvel kacsintana, vagy legalább a farkát csóválná, ha volna neki.

Igen ám, csak hogy Csalárd papán, úgy látszik, mégiscsak maradt egy kis csiszolnivaló, és ő nem akarja, hogy ezt a kis műtétet a vízesek (vízvezetékek száraz javítói) végezzék rajta; inkább a csalárdirtás töviskoszorúkkal kövezett útjára kíván lépni. Beszögez ajtót--ablakot, majd a természetek bukott ellenszerével kínálja szeretteit; miután ők vonakodnak a tejszerű folyadékot lenyelni, papánk, csalárdjainak hirtelen kélt ellensége, felhossa bányászati fejtógépét, és kitör a mindenki háborúja mindenki ellen.

A bányászati fejtógép először is Öcsit próbálja feltrancsírozni.

Tekintettel ama veszélyre, hogy négy-öt soron belül kipusztul az egész Csalárd família, következnek a hagyományokhoz híven Öcsi pajzsának leírása.

A pajzsot az iparművészetben bicegő Mulciberek egyike kalapálta ki, egyedi darab, természetes eredetű anyagokból készült. Nem is tudjuk megérteni (legfeljebb megmagyarázni tudnánk, ha kedvünk volna rá), hogyan került ilyen procc helyre. A pajzs kicsiny, de mint a bors, erős; egyébként is többet ésszel. Első mezejében a kiváló Salmóneus látszik, amint palotájának kapujában áll, és az anyjára gondol. A második mezőben Boreást látjuk (így nevezi a játszi képzelet az éjszakai légmozgást), amint légüres térbe téved. A harmadik mező: négerek harca az alagútban. A negyedik mezőben falra hányt borsból főzött leves gözei gomolyognak.

És már el is hárult a közvetlen életveszély, legalábbis Öcsi felől. A bányászati fejtógép Csöpit veszi célba, akinek bimbózó keble hullámzik a réműlettől, mint szoba sarkában a pókok porlepte függőágya, ha cúgtól vemhes az őszi mélabú. Csöpi háta mögött megjelenik a halál; fenyegetően rázza csontujját. Kutya meg a mája, mitévők legyünk?, már ennek fele sem tréfa! Megvan! Csöpit laza csuklómozdulattal átkereszteljük, máris Prüntyi lett belőle; s a halálnak, aki Csöpit akarta magával vinni, bosszúsan kell hátrálnia, mer' hogy Prüntyi nevű halandóra nem volt kontraktus.

A fufangos Prüntyi kisiklik az ormótlan szerszám öleléséből; nagypapjából, aki bakaemlékeit fölmelegítve fejmagasságban dirigál, középtájt erigál, már kevésbé tud kisiklani, mert addigra leleményesen gúzsba van kötve. Hosszú párbeszéd következik az incesztuózus vágyak üdvözítő (illetve kárhozatos) voltáról, amelynek során az alakzatokkal fölszerelt humanista ékesszólás hiába próbál megbirkózni a könyörtelen karteziánus logikával. Még szerencse, hogy Öcsi magához tér első révületéből (ez alighanem gépelési hiba; a kéziratban réműletről volt szó!), és ripityára veri nemzőjének nemzőjét. Most látjuk csak, milyen jólesőket nyekken a falépcső, ha legurulnak rajta gögös megtiprói, akik (az eset árnyalt megítéléséhez nem árt észben tartani) gurulás közben szögre akasztják belvillongásaikat.

Megemlített, hogy közben a ház úrnője sem tétlenkedik, ez a jó karban és karokban levő, dolgos, mértékkel kacér háziasszony, akinek hervadása nem volt liljomhullás. Mindenekelőtt kirúzsozza száját, kifesti szemét és kilakkozza körmeit, majd, miután kellően ünnepélyes lelkiállapotba gyömöszölte magát, feltűnés nélkül benyúl a szerszámos ládába...

...és...

...búcsúzóul még látjuk az anyai kéz tervszerű huzakodását, acél villanást, és álmélkodunk, mert az aprócska lombfűrész tizenkét perces jótékonykodása nyomán kártyavárként omlik össze a civilizáció minden áldásával megvert kóceráj.

A láthatáron bíbor fellegek; Csalárdék nagy napja végetért. Az illetékesek hétmérföldes léptekkel közelednek, és rendet fognak csinálni, mielőtt leszál az éj. Bennünk pedig a felháborodás homokdűnéi hullámzanak, méla tűnődés csomókat ígérő kákafüzéreivel koronázva. Hiszen a ház olyan kicsiny volt, hogy ki lehetett volna rúgni az oldalát; oldala oly lobbanékony volt, mint valamely fefadvány hálójában vergődő sakkmester; az alap és a felépítmény, mint már említettük, papírból és puhafából prezentálta magát. A házat benzinnel végigöntötték és felgyújtották.

Miért kellett mégis összedölnie?

M E G J E L E N I K M Á R C I U S B A N ! ! !

Két kiadvány a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadótól, amelyeket Önnek feltétlenül érdemes áttanulmányozni!

PÁRTOK ÉS VÁLASZTÁSOK

Tóth Zoltán – Szilágyiné Farkas Zsuzsa – Bogdán Tibor

A március elején már kapható kiadvány tartalmazza az új választójogi és a pártokról szóló törvény teljes szövegét, magyarázatokkal ellátva. A kötet ára: 148,- Ft.

A SZERZŐI JOG LEGÚJABB RENDELKEZÉSEI

A szerzői jog legkiválóbb elméleti és gyakorlati szakembereinek összeállításában a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1990. III. negyedévében megjelenteti a Szerzői jog kézikönyvét.

A kötet kimerítő részletességgel tárgyal minden – szerzői jogoltalom alá tartozó szellemi alkotást, sőt a gyakorlatban is jól használható szerződésminták, beadványok, keresetlevelek mintáit is közli.

Kitér többek között arra a szabályozásra is, hogy a videoműsorok készítésének és terjesztésének újszerű, sajátos jogi szabályozása hogy alakult hazánkban. Részletesen tárgyalja a Magyar Rádió és Magyar Televízió szerződéseit, a megfilmesítési szerződéseket, de kitér az iparművészeti és a grafikai művek felhasználási szabályaira is. Választ ad olyan kérdésekre is, hogy önmagában a gondolat vagy ötlet igényt tarthat-e szerzői jogi védelemre stb.

A kötet példányszáma a megrendelések mennyiségéhez igazodik. Ezért kérjük, hogy igényét 1990. április 9-ig a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó címére visszaküldeni szíveskedjék.

M E G R E N D E L Ő L A P

pld-ban megrendelem a **Pártok és választások**
Ára: 148 Ft

pld-ban a **Szerzői jog** című köteteket
Ára: kb. 880 Ft

Címünk: 1054 Budapest V., Nagysándor József utca 6.
Levélcímrünk: 1374 Budapest, Pf. 578

A megrendelő neve:

Pontos címe (irányítószámmal):

.....

Ügyintéző:

Dátum:

.....
Aláírás

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA MAGYAR TÖRTÉNET

(I–V. KÖTET, ELŐSZÓ: GLATZ FERENC)

című műve megjelenik 1990 novemberében, korlátozott példányszámban, az **ÁKV** és a **Maecenas Kiadó** gondozásában. A nevezetes mű a magyar történetírás egyik csúcsteljesítménye, nagyszerű olvasmány, ma is alapvető fontosságú kézikönyv. Az öt kötetet díszdobozban, reprint formában adjuk közre.

Várható ára: 5500 Ft

Előleg: 2000 Ft

Az előleget az Állami Könyvterjesztő Vállalat (ÁKV), a Művelt Nép és a TÉKA könyvesboltjaiban lehet befizetni.

----- ✂
Megrendelem Hóman–Szekfű: Magyar történet I–V. kötetét.

Név:.....

Lakcím:.....

Aláírás:.....

Bolti bélyegző:.....

Előfizetési határidő: 1990. április 15.

Határ Győző

OLY JÓ KÖVETNI EMBERÉLET

(BALLADA B. L.-RŐL; MEGHALT MALÁRIÁBAN, 1941 TAVASZÁN)

*Az életnek sója-borsa van
sótalan az ki sorstalan
jó a csapás is sors mitől
a jeltelen jelére ébred
mikor beteljesül s ő kidől
halottá hőssé a senkiből
– oly jó követni emberélet*

*Olyant el ne mulassz ami
nem illő – elmulasztani
ha markolni nem mersz nézni sem
és ezt nyöszörgöd szent erénynek
bosszúra üldöz éhesen
előle ki nem térsz te sem
– oly jó követni emberélet*

*nem menekül előle egy sem
ha volt bátorsága hogy szülessen
ha felcsapott boglyas kamasznak
kik válogatnak nőt kevélyet
s ha ván, szokott sebükkel aznap
lopnak belőle és szaladnak
– oly jó követni emberélet*

*Nem sorsa az ha hallja mástól
ne élj te hitvány hallomásból
közösülj koszosan butácskán
szolgáld-szeressed szenvedélyed
mígcsak hánysz undorogsz a kásán
ha túladsz sorsod tisztulásán
– oly jó követni emberélet*

*Ha úgy ereszt hogy nem ereszt el
menj el Anyádtól sorsot kezdel
ha viszed az inaskodásig
ellátogatsz szabad betérned
káromkodsz ülsz élsz falsz rogyásig:
katona voltál nincs menázsid
– oly jó követni emberélet*

Ha hozzád ujjal nyúlni mernek
 ezer vagányt nevezz havernek
 zsugázni jársz a tré hepajba
 nőt versz ülsz felcsinálsz cselédet
 disznó, nagyot billentve rajta
 (mert jó a tej mert jó a dajka:)
 – oly jó követni emberélet

De hogy belássad nagy kegyelmét
 ez is kell: hogy egyszer beteg légy
 hogy panaszold, a fürge hónap
 alatt erőd hová-mivé lett
 s huncut kedvén a lábadónak
 lesd a Napot: ha Nap, ha jó Nap...
 – oly jó követni emberélet

Aztán a könyvtár. Utána jó:
 ...profanum vulgus et arceo –
 tenni a sorsok számvetését
 ami a Földön emberé lett
 hallgatni a szíved verését
 a fülben mint magát a mélység
 – oly jó követni emberélet

csak az a sors nem tud teremni
 minek a küldetése semmi
 de ha ki sorsa drága holmi
 s gondolat érzi mesterének:
 vissza is tud magába hullni
 szénné szenülni gyémántulni
 (oly jó követni emberélet)

ha kit szereti őt a sorsa
 mint kalmükbálványt korbácsolja
 nyaka közébe csördít azzal:
 indulhat gazdát nem cserélhet
 talpa alatt az útilappal
 vándor ha éjjel vándor nappal
 (– oly jó követni emberélet)

veri hogy hontalan kiverje
 sorsát a népéhez keverje
 sorát hogy tudja senki jobban:
 lopóddzon mint a jó merénylet
 a gyújtózsínóron ha lobban
 – farkasveremben rókaljukban
 (oly jó követni emberélet)

mert ha sorsa lett nem hiába
szülték Hátsó-Euráziába
portengerén szurok sarában:
Hátsó-Eurázia temérdek
tüzén és papírkosarában
kallódni – és maláriában!
(oly jó követni emberélet)

de jó a sorsot sorra venni
egyszerre soknak sorsa lenni
fegyházba fűlen-étlen bújva
fázva lesni végét a télnek
– aztán a Főfoglárt szapulva
szabadnak dacnak lenni újra
(oly jó követni emberélet)

Ázsiát idézni goromba
jókedvvel a forradalomba
(mivelhogy új sorsot nem tanul
és éli ami az övé lett –
fénycsík mikor a csillagja hull:
ingyen, jutalmazhatatlanul)
– oly jó követni emberélet

SENECA

hét-halált-halt egy-halottért
a gyertyák már égdegélnek
elmondói felmondói
életének – temettének

halljad vándor a bozótba'
ő-sírjáig eltaláló
mimondó ő s mi lett mondva
hét-életről egy-halálról

ha te tudnád magzat korba'
férfikorban mit kapsz véle
köldökzsinórra hurkolva
mennél az halál elébe

A **KESZ** az ön álma, mert mi 150 nap
alatt megvalósítjuk azt, amit ön
megálmodott!

Fa-, ragasztott fa- és acélszerkezetek
generáltervezését és -kivitelezését
szakszerűen, gazdaságosan
és gyorsan vállaljuk,
elképzelései szerint.

**Könnyűszerkezet-építő
és Szolgáltató Kiszövetkezet**

Vállalkozás: Szeged,
Szilágyi u. 2. 6701 (Pf. 716.)

TELEFON: (62) 24-002 (M)

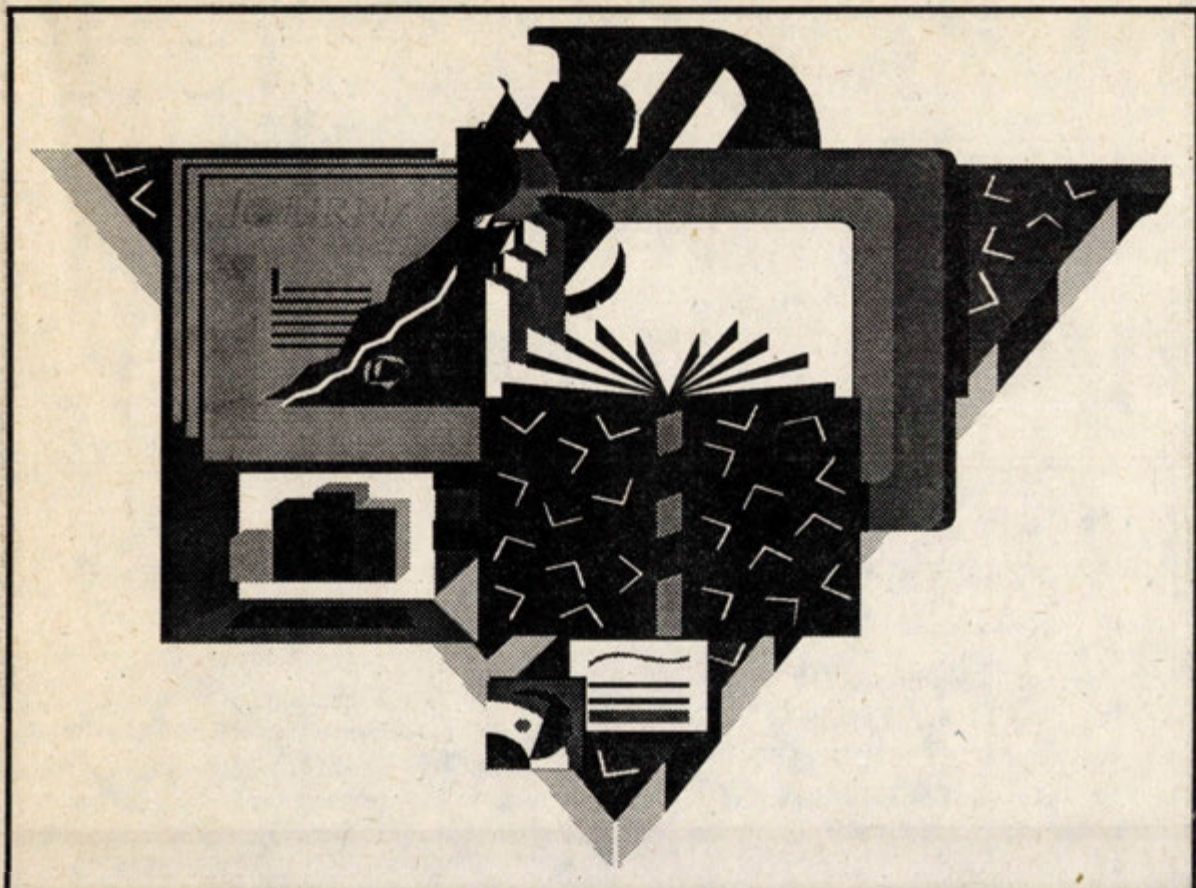
(62) 24-181 (M)

TELEFAX: (62) 25-416 (A)

TELEX: 82-743

(üzenetrögzítővel)

SZÁMÍTÓGÉPES NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

A COMPUTER MEDIA Részvénytársaság működése során arra törekszik, hogy a számítógépes nyomdai előkészítő rendszerek magyar nyelven is rendelkezésre álljanak. A világpiacon jelentkező legújabb fejlesztési eredményeket rövid időn belül honosítjuk, lehetőséget adva Önnek - az egylapos levéltől a többszáz oldalas könyvig - bármilyen anyag összeállítására, akár színes kivitelben is.

FEDEZZE FEL A SZEMÉLYI SZÁMÍTÓGÉPBE REJLŐ IZGALMAS LEHETŐSÉGEKET, ISMERJE MEG TELJES VÁLASZTÉKUNKAT! KÉRJEN BŐVEBB TÁJÉKOZTATÓKAT TERMÉKEINKRŐL:

- ◆ PROGRESS elektronikus lapszerkesztőségi rendszer
- ◆ TYPO asztali kiadványszerkesztő munkahely
- ◆ Xerox Ventura Publisher tördelő
- ◆ nagy felbontású egy- illetve kétoldalas monitorok
- ◆ GEM Draw és Artline rajzolóprogramok
- ◆ különféle perifériák
- ◆ és minden, amire még szüksége lehet ...

SZKI COMPUTER MEDIA Rt.

1011 Budapest, Iskola u. 8. Telefon: 115-3204 Telefax: 115-5087

 **COMPUTER
MEDIA**

Az

ALBACOMP
Számítástechnikai Kiszolgáltató

új, akciós árak:

AT 386-os

**AT KOMPATIBILIS
SZÁMÍTÓGÉP**

2 MBYTE, 25 MHz
1,2 MBYTE FLOPPY
80 MBYTE CDC WINCHESTER
EGA KÁRTYA, EGA MONITOR

320000,- FT + ÁFA

QMS 810

**POSTSCRIPT
LÉZERPRINTER**

650000,- FT + ÁFA

*Figyelje további akciókat
ugyanitt a következő számban!*

ALBACOMP
Számítástechnikai Kiszolgáltató

8001 SZÉKESFEHÉRVÁR, PF. 161
SCHÖNHERZ Z. U. 4/A
TELEFON: 22-15414
TELEX: 29-200

A MAGYAR FILMINTÉZET
BUDAPESTI FILMMŰZEUMA

FEBRUÁRI MŰSOR

Ingmar Bergman rendezői sorozat I.

A februári program ismétlése, melyben Bergman 1947 és 1960 között készült 11 filmjét mutatjuk be, köztük számos, Magyarországon még nem vetített alkotást (Hajóval Indiába, Börtön, egy nyár Mónikával, Nyári köljáték, Arc, Az ördög szeme).

Az ember, aki túl sokat tudott...

Alfred Hitchcock filmjei.

Tíz éve halt meg Alfred Hitchcock, a lélektani krimi legnagyobb mestere. Emlékműsorunkban a majd 60 filmből álló életműből 15 kiemelkedő alkotást választottunk ki.

Az utolsó mozibohóc

Jacques Tati filmjei.

Koalíciós idők 1945

Sorozatunkban négy összeállítást mutatunk be a koalíciós időszakban készült magyar filmhíradókból, dokumentumfilmekből és választási propagandafilmekből.

A HÓNAP FILMJEI

Pier Paolo Pasolini: Az Élet trilógiája

Dekameron, Canterbury mesék, Az Ezeregyéjszaka virágai

JEGYVÁSÁRLÁSRA JOGOSÍTÓ TAGSÁGI IGAZOLVÁNY ÉS RÉSZLETES HAVI MŰSORFÜZET KAPHATÓ A MÁTRA MOZIBAN (BUDAPEST VII. LENIN KÖRÜT 39.)

ÖRÖKMOZGÓ

A MAGYAR FILMINTÉZET MOZIJA

Kis árva agrak

GORDAN MIHIĆ

ELSŐ HIVATALNOK (*álmosan nyújtózkodik*) Dél van, mégis hogy beborult... (*ásít*) Szinte áll a levegő... (*ásít*) Legalább egy kis zuhé jönne... (*ásít*) Rohadtul unom magam... rohadtul... (*csönd*) Hé! Te nem unatkozol?

MÁSODIK HIVATALNOK (*felriad*) Mi? Parancsol?

ELSŐ Mi az, hogy parancsol?

MÁSODIK Azt hittem, valami idegen. (*ásít*) Hány óra?

ELSŐ (*ásít*) Kábé dél. Lusta vagyok az órát megnézni.

MÁSODIK Minek néznéd?

ELSŐ Nem azt kérdezted, hány óra?

MÁSODIK Én? Lehet. (*ásít*) Hű, hogy beborult!

ELSŐ Kezdődnek megint az esős napok... az ember megdöglik az unalomtól... csak esszük egymás életét, csak esszük... (*csönd*) Te nem is figyelsz rám! Már megint alszol?

MÁSODIK He?

ELSŐ Mondom, csak esszük, csak esszük...

MÁSODIK Na igen. Jól bebabálni, az én is szeretek.

ELSŐ De unom magam, az anyját, de unom! Mi lenne, ha telefonálnánk, hogy Nahtigal felakasztotta magát?

MÁSODIK Ki hiszi el?

ELSŐ Miért ne hinnék?

MÁSODIK Régi vicc. Nincs a városnak olyan telefonja, amit már föl ne hívtunk volna, hogy Nahtigal fölakasztotta magát. Tizennégy éve ugyanaz az ócska tréfa. Mindenki tudja, hogy mi találtuk ki Nahtigal, az árván maradt kölykeket, az öngyilkosságát, az egészet...

ELSŐ Egyébként én tényleg ismertem egy Nahtigal. Csak nem Nahtigal volt, hanem Nahtigol. Nyilván muzulmán vagy bogumil.

MÁSODIK Bogumil! Bogumilok már rég nem léteznek.

ELSŐ Hogy-hogy nem léteznek? Még presbiteri püspökségük is van, olvastam.

MÁSODIK (*sóhajt*) Egy dolog a presbiter, más dolog a bogumil! A kettőnek semmi köze egymáshoz.

ELSŐ Olvastam!

MÁSODIK Rendben van, töriődöm is veled, hagyj aludni.

Keress magadnak valakit, akinek előadást tarthatsz a különböző szektákról...

ELSŐ Nem vagy valami udvarias, mondhatom!

MÁSODIK Mária, segíts!...

ELSŐ Le kell szögeznem: Nem vagy túl udvarias!

MÁSODIK Rendben. Bocsánatot kérek, csak hagyj nyugton.

ELSŐ Bántottalak én téged?

MÁSODIK (*ásít*) Nem bántottál.

ELSŐ De magadban azt gondolod, hogy igen!

MÁSODIK Nem gondolom. Visszavonom! Passz! Bocsáss meg, jó? (*ásít*)

ELSŐ Aha! Azt hiszed, ilyen könnyen megy? Először rátámadsz az emberre, aztán odaveted: Bocsánat, mindent visszavonom, spongyát rá! Nem úgy verik a cigányt! (*ásít*) Annak idején a katonaságnál volt egy haverom... (*ásít*) A fene tudja, miért, mindig azt mondta: „Megfuttatták a fiúkakat, mint az agrakat!” Mire... (*ásít*) Durmolsz? Nem is figyelsz, mit mesélek. Hé!

MÁSODIK (*szörnyen álmos*) Mi van?

ELSŐ Volt egy haverom a katonaságnál...

MÁSODIK Miféle haverod?

ELSŐ Épp azt akarom elmondani. Szóval, egy jó barátom...

MÁSODIK (*rémülten*) Tudom! Tudom!

ELSŐ Mit tudsz? Honnan tudnád?

MÁSODIK (*kétségbeesetten*) Onnan, hogy mesélted! Már mindent elfelejtesz?

ELSŐ Én?! Én meséltem?! Azt a haveromat, aki mindig azt mondja, hogy...

MÁSODIK (*félbeszaktítja*) Tudom! Tudom! (*darálva*) „A kondorok felzabálták a kincstári májat!” Kandúrok helyett kondorokat mondott, a konyhán dolgozott, ahol csak úgy nyüzsgött a sok macsek...

ELSŐ De nem..

MÁSODIK Mi az, hogy nem? Dehogynem! Legalább kétmilliószor elmesélted! „A kondorok felzabálták a kincstári májat!” Ne kínozz már, könyörgök! A konyha körül ott ólalkodott a sok macsek! Tudom, kívülről tudom!

ELSŐ Egy nagy frászt tudsz! Mit üvöltesz?!

MÁSODIK (*elhaló hangon*) Kímélj meg! Képtelen vagyok újra végighallgatni a kandúrjaidat!

ELSŐ Először is nem a kandúrokról van szó, hanem...

MÁSODIK Tudom! Tudom! Akkor arról a pasasról, aki folyton azt nyüzsgítette: „Ha szeretnék olvasni, én bizony egész nap olvasnék...”

ELSŐ Képzeld, nem róla! Arról van szó, aki mindig azt mondta: „megfuttatták a fiúkakat, mint az agrakat!”

MÁSODIK (*mormol*) Megfuttatták a fiúkakat, mint az agrakat?

ELSŐ Bizony. Nézte a katonákat, ahogy az egész napos menetelés után ott hevertek az erdőszélen, mint a hullák, és azt mondta...

MÁSODIK Jó! Hallottuk! „Megfuttatták a fiúkakat, mint az agrakat!”

Az 1936-ban született szerb író munkája a belgrádi JRT 1981-es évfolyamában jelent meg, *Sirovašni, mali hrđci* címmel.

ELSŐ Mit bömbölsz a pofámba? Mi vagyok én neked?

Máriás huncut?

MÁSODIK Ki bömböl? Ne merj sértegetni!

ELSŐ Na nézd csak, a tróger...! Szépen mesélek neked, te meg...

MÁSODIK Tróger?! Hogy nem sül le a bőr a képedről! Csupán azért, mert nem akarom hallgatni a hülyeségedet!

ELSŐ Hülyeség?! Szóval én neked hülye vagyok! Na nesze, hogy megemlegesd! (pofon)

MÁSODIK Pofonvágó?! Engem?! Pofon?! Tessék! (török a szék, dulakodás, zene)

OSZTÁLYVEZETŐ Mindenekelőtt hadd halljam, min tört ki a vita...

ELSŐ Az nem fontos, osztályvezető úr! A fontos az, hogy fejbe csapott a székkal!

MÁSODIK Előbb azonban pofonvágott!

ELSŐ Mi az a pofon a székhez képest?

MÁSODIK Hogy mi? Még mindig cseng a fülem! Milyen jogan vág engem pofon?!
ELSŐ És ő milyen jogan vágja a fejemhez a székot?!

OSZTÁLYVEZETŐ Hagyják abba! Várjunk! Először is: min kaptak hajba?

ELSŐ Szépen el akartam neki mesélni egy történetet katonakoromból, mire...

MÁSODIK Kérném tisztelettel, nincs ember, aki kibírná, mikor kétféle hallja azt a mondatot, hogy „Megfuttatták a fiúkákat, mint az agrákat!”

ELSŐ Nem igaz!

MÁSODIK De! Igaz! Agrákat, ha mondom! Már azt hittem, megőrülök, annyit kínzott ezekkel az agrákkal!

OSZTÁLYVEZETŐ Miféle agrákkal? Egyáltalán: mit jelent az, hogy agrák? Szedje össze magát, és mondjon el mindent szépen sorjában! És ne használjon idegen szavakat!

MÁSODIK Miféle idegen szavakat?

OSZTÁLYVEZETŐ Mint ez az agrak!

ELSŐ Agarak! Többes szám! ...

OSZTÁLYVEZETŐ Maga hallgasson! Először a kolléga. És ne szakítsa félbe! Tessék, kezdheti! ... Mi ez az agrak?

ELSŐ Agarak – ha az agárra tetszik gondolni.

OSZTÁLYVEZETŐ (kitör) Azt mondtam, ő beszéljen!!!

MÁSODIK Szóval, úgy volt, hogy ... Időrendben óhajtja vagy logikai összefüggésben?

OSZTÁLYVEZETŐ Ahogy tetszik, csak derüljön ki, melyikük a hibás.

MÁSODIK Akkor logikai sorrendben, úgy rövidebb. Jó?

OSZTÁLYVEZETŐ Kezdje már.

MÁSODIK Aludtam, ő meg felébresztett, hogy azokkal az agrákkal készakarva piszkáljon.

OSZTÁLYVEZETŐ Maga munkaidő alatt alszik?!

MÁSODIK Csak egy kicsit eltűnődtem, és ő felébresztett.

ELSŐ Hazudik! Aludt! Hazudik az agrákkal kapcsolatban is! Nem is az agrákról akartam mesélni!

MÁSODIK Tegyük félre az alvást. Amennyiben aludtam, tessék megbüntetni. Sokkal lényegesebb, hogy ki kezdte!

OSZTÁLYVEZETŐ Ez érdekelne engem is! Ki kezdte?

MÁSODIK Kizökkentett a gondolataimból, és a kondorokról meg a kincstári májról akart hablatyolni!

OSZTÁLYVEZETŐ Miféle kondorokról?

MÁSODIK Amik kandúrok és a konyha körül ólálkodnak. Amikor katona volt, a macsek a konyha körül ólálkodtak, ahol egy ismerőse volt a szakács, akinek az volt a szokása, hogy az agrákat emlegette!

ELSŐ Hazugság! Ó csak a kondorokat emlegette!

MÁSODIK Hát lehet ezt bírni?! Egyébként nem fontos, agrákat vagy macsekakat emlegetett. A fontos az, hogy ki kezdte!

OSZTÁLYVEZETŐ Csönd! Utoljára figyelmeztetem magukat! Ha egy percen belül ki nem derül, ki okozta a verekedést, leszállítatom mindkettőjük fizetését, huszonöt százalékkal! Világos? Nahát! Akkor most maga, jobbfelől, halljuk!

MÁSODIK Igenis, logikai sorrendben. Gyötört a katonakori történeteivel, én ezt nem szenvedhettem, ennyi az egész!

OSZTÁLYVEZETŐ Hogy-hogy az egész?

MÁSODIK Könörögtem neki, ne meséljen, mert már ezerszer hallottam a történeteit. Mire hirtelen pofon csap!

OSZTÁLYVEZETŐ Pofon csapja?

MÁSODIK Pofon! Erre hozzávágta a székot!

OSZTÁLYVEZETŐ (szótagolva) De mire föl kap-ta a po-font? Azt magyarázza meg!

MÁSODIK De hisz azt magyarázom! Szereti mesélni a katonaélményeit. De kikészít vele! Állandóan ugyanazt ismételteti. Ez történt az agrákkal is.

OSZTÁLYVEZETŐ Térjen a tárgyra. Konkrétan: mi miatt robbant ki a veszekedés?

MÁSODIK Ültünk némán, kókadoztunk, mikor elkezdte a Nahtigalt, aki nem akasztotta föl magát – érti?

OSZTÁLYVEZETŐ (sóhaj) Most még miféle Nahtigal?

MÁSODIK Azt állította, hogy Nahtigal bogumil, noha nyilvánvaló, hogy bogumilok manapság már nincsenek. Bogumilok a huszadik században?! Legfőjebb ha a sírkövek megmaradtak, a díszes oszlopfejeikkel vagy oszlopfőikkel – lehet így is, úgy is ejteni –, de bogumil egy szem sincs. És nem hagytam, hogy erről meséljen! Tetszik érteni?

OSZTÁLYVEZETŐ Hogy jönnek ide a bogumilok?

Maga... maga egyre borzalmasabban belebonyolódik a saját hülye meséjébe!

MÁSODIK Én is azt mondtam, hogy nincsenek bogumilok...

OSZTÁLYVEZETŐ Elég! A francba, mért másztak egymás képére? Arról beszéljen!

MÁSODIK De főnök úr kérem, mást se csinálók! Ez azt állította, hogy Nahtigal bogumil, sőt, hogy állítólag presbiteri püspökségük is van. Fogalma sincs vallási dolgokról, akkor meg minek jártatja a száját? Egy dolog a presbiter, más dolog a bogumil. A bogumilokra csak a díszes oszlopfős – vagy fejes – sírkövek emlékeztetnek, míg a Nahtigal közönséges családnév, német szótó.

OSZTÁLYVEZETŐ Jó. A Nahtigal-ügy le van zárva. Pont! Térjen vissza a verekedésre, ne dobjon be újabb és újabb mozzanatokat. Kezdődött az egész azokkal a

–na, hogy is hívják – agárokkal vagy angóra macsekokkal, és váratlanul a bogumiloknál meg valamilyen Nahtigalnál kötöttünk ki!

MÁSODIK De mikor azt tetszett mondani: mindent szép sorjában...

OSZTÁLYVEZETŐ Igen, de csak a verekedés oka érdekel... meg az agrak. Nahtigal nem! Nahtigalról egy szót se többet!

MÁSODIK Rendben van. Szóval úgy kezdődött, hogy én azt mondtam, Nahtigal ne akassa fel magát...

OSZTÁLYVEZETŐ Már megint ezzel a Nahtigallal jön?!

MÁSODIK Igen – bocsánat, főnök úr – valamivel csak el kell kezdenem.

OSZTÁLYVEZETŐ De nem a tatárjárással! Mire szolgálnak akkor az agarak, agárok, mit tudom én, hogy mik – ha nem belőlük indulunk ki?! Értse már meg végre! Mindenhez kell egy kiindulópont!

MÁSODIK Értem! Én sem óhajtok Nahtigalról fecsegni, de ő javasolta, hogy Nahtigal akassa fel magát...

OSZTÁLYVEZETŐ Hogy akassa fel magát?

MÁSODIK Igen, de izé, nem igazából – csak úgy viccből, hogy valamivel agyonüssük az időt...

OSZTÁLYVEZETŐ Viccből akassa fel magát? Maguk tréfából fel akartak akasztani egy embert?

MÁSODIK Dehogy! Nahtigal nem ember!

OSZTÁLYVEZETŐ Hát mi?

MÁSODIK Nahtigal nem létezik!

OSZTÁLYVEZETŐ Hogy-hogy nem létezik?!

MÁSODIK Nem létezik sem Nahtigal, sem az özvegy, sem az öt árva gyermeke, sem a tűzoltók.

OSZTÁLYVEZETŐ Miféle tűzoltók?

MÁSODIK Hát azok, akik állítólag megtalálták a behavazott padláson, amikor felakasztotta magát.

OSZTÁLYVEZETŐ nem létezik, de felakasztotta magát. Kifelé! Mars! Majmok! Zabigyerek! Kretének!!! Majd én megmutatom, kit fogtok halálra kínozni!
(zaj, ütés, pofonok, zene)

ÚJSÁGÁRUS (a közönség sorain át) Botrány a minisztériumban! Visszaélt hivatali hatalmával! Az osztályvezető megpofozta két beosztottját! Esti újság! A főnök összeverekedett a beosztottjaival! Botrány a minisztériumban! (a függöny mögött eltűnik)

MINISZTER Ilyesmi semmilyen körülmények között nem fordulhat elő! Attól függetlenül, hogy miket locsogtak összevissza magának, nem lett volna szabad tettelegességre vetemednie. Mire vezetne, ha hivatalainkban egymást püfölnék az alkalmazottak?

OSZTÁLYVEZETŐ Miniszter úr, magamon kívül voltam. Az idegeim felmondták a szolgálatot. Vörös kód ülte meg az agyamat!

MINISZTER Vörös kód, vörös kód! Ez nem mentség! Azok magának alárendeltjei, nem lett volna szabad megvernie őket. Az ügyet felkapta a sajtó! Mit válaszoljak, ha megkérdik, mi miatt tört ki a verekedés?

OSZTÁLYVEZETŐ Nem tudom. Büntessen meg, csináljon velem, amit akar, képtelen vagyok végére járni az ügynek.

MINISZTER Min verekedtek össze?

OSZTÁLYVEZETŐ Ki tudja? Épp ez a szörnyű! **MINISZTER** Miféle válasz ez? Mi az, hogy szörnyű?

Miért verte meg őket?

OSZTÁLYVEZETŐ Először ... először magamhoz rendeltem őket, hogy megtudjam, mi miatt estek egymásnak.

MINISZTER És?

OSZTÁLYVEZETŐ És – nem tudták elmondani. Összefüggéstelenül locsogtak. Azt kellett feltételezennem, hogy ugratni akarnak. Figyelmeztettem őket, ám az sem használt.

MINISZTER Ez már valami! Nem háríthatom el a feje felől a vihart, hiszen nem tudom igazolni a fizikai erőszak alkalmazását. De azt talán el tudom hitetni az illetékesekkel, hogy nem egy basáskodó zsarnokról van szó, hanem olyasvalakiről, aki felindult állapotban követte el tettét. Soroljon fel néhány mozzanatot, ami felindultá tette.

OSZTÁLYVEZETŐ Nem tudom, hol kezdjem.

MINISZTER Ők hol kezdték?

OSZTÁLYVEZETŐ Sehol.

MINISZTER Hogy-hogy sehol?

OSZTÁLYVEZETŐ Ugyanezt kérdeztem tőlük, amit ön tőlem: min ugrottak össze? Mire...

MINISZTER Na? ...

OSZTÁLYVEZETŐ Hihetetlenül hangzik, de képtelen voltam megérteni, mit mondanak. Kicsúsztak a kezem közül, mint az angolna. Az egyik előszeretettel mesélgeti a katonakori élményeit, amivel is bosszantja a másikat, mert az már milliószor hallotta őket. Hogy maguk a történetek milyenek – jobb, ha nem kérdi! Először föl akartak akasztani valakit, aki nem létezik, bár özvegye és öt árvája van. Az utóbbiakat a tűzoltók találták meg.

MINISZTER Hm! Próbálja összeszedni magát! Hogy akaszthattak fel olyan valakit, aki nem létezik?

OSZTÁLYVEZETŐ Honnan tudjam? Nahtigal nem létezik, ők mégis közölték, hogy felakasztotta magát.

MINISZTER Ki állapította meg, hogy nem létezik? Maga?

OSZTÁLYVEZETŐ Nem, ők.

MINISZTER Hát akkor hogy akarták felakasztani? Nincs maga véletlenül egy kicsit kimerülve? Mert nem igen tudja, miket beszél.

OSZTÁLYVEZETŐ Dehogynem! Ha ön hallotta volna őket, akkor, bocsánat a kifejezésért, belegárgyul. Avval a Nahtigallal és a tűzoltókkal kezdődött, amikor aztán abbahágytam velük, folytatták az agrakkal és a kondorokkal.

MINISZTER Mivel?

OSZTÁLYVEZETŐ Az agrakkal és a májjal.

MINISZTER Próbáljon pontosabb fogalmakkal operálni. Mi az, hogy „agrak”?

OSZTÁLYVEZETŐ Nem tudom.

MINISZTER És nem járt utána?

OSZTÁLYVEZETŐ „Megfuttatták a fiúkákat, mint az agrakat!” Az egyik állandóan ezt hajtogatta, és ez ingerelte a másikat.

MINISZTER És a máj?

OSZTÁLYVEZETŐ A másik azt hitte, hogy az első a

májrról fog mesélni, amit a kincstári kondorok, azaz kandúrok zabálnak fel.

MINISZTER Zúrzavaros história. És hogy végződött?
OSZTÁLYVEZETŐ A kondorokról áttértek a bogumilokra. Nem tudtak megegyezni, hogy az a Nahtigal bogumil-e vagy pedig német családnév. Képtelen voltam eligazodni a dologon! Kondorok, aztán a presbiterok, aztán a díszes oszlopfős, illetve -fejes sírkövek, aztán a pofon! És aztán a szék!

MINISZTER Na végre! Eljutottunk a pofonig. Ki volt a vétkes?

OSZTÁLYVEZETŐ Nem tudom. Ugyanezt kérdeztem: eljutottunk a pofonig, melyikük a bűnös? – mire kezdik előlről az agrakkal, folytatják a bogumilokkal és így tovább!

MINISZTER Maga csakugyan kezdi túlzásba vinni a zavaros dolgait. (*felcsattan*) Magánál van maga?! Hajlandó végre világosan, konkrétan megmagyarázni, miért pofozta fel ezt a Krecskovics nevű hivatalnokot? Behívatta mindkettőt, leültette, faggatni kezdte őket, min verekedtek össze ... Mit hallott tőlük, az isten szerelmére? (*szótagolva*) Mi-vel in-ge-rel-ték fel ma-gát? Mit mondott az egyik, mit a másik?

OSZTÁLYVEZETŐ A második kókadozott, szunyókált, az első meg oldalba bökte, és azt mondta neki: „A kondorok felzabálták a kincstári májat!”

MINISZTER Ez valami jelszó? Mi az értelme?

OSZTÁLYVEZETŐ Semmi. Egy katona mondogatta...

MINISZTER A fenébe, most meg honnan kerül ide az a katona?!

OSZTÁLYVEZETŐ A katonaságtól.

MINISZTER Miféle katonaságtól?

OSZTÁLYVEZETŐ Amikor az a hivatalnok katonáskodott, volt egy bajtársa a konyhán, ahol a kincstári kondorok sündörögtek...

MINISZTER Kincstári kondorok?!

OSZTÁLYVEZETŐ Pardon, a kondorok, azaz a kandúrok civilek voltak, a máj volt kincstári!

MINISZTER Ááá! Himpellér!

OSZTÁLYVEZETŐ És annak a katonának az volt a szokása, hogy elüvöltötte magát: a kondorok felzabálták a májat. Az én beosztottam pedig már vagy ezerszer mesélte ezt a históriát a másik beosztottamnak, akinek ezúttal nem volt kedve az agrakhoz.

MINISZTER Mihez?

OSZTÁLYVEZETŐ Az agrakhoz.

MINISZTER Talán a kondorokhoz?

OSZTÁLYVEZETŐ Normál esetben kandúrok, de a második hivatalnok azt hitte, hogy ezúttal egy másik, szintén a katonaságtól származó mondat következik, ami így hangzik: „Megfuttatták a fiúkákat, mint az agrakat.” Helyesen persze agarakat ... vagy esetleg agárokat? ...

MINISZTER Uramisten! Maga teljesen abnormális! Képtelen bármit is megmagyarázni. Ki ütött elsőnek?

OSZTÁLYVEZETŐ Nem tudtam megállapítani.

MINISZTER Akkor ezt mondja! Nem tudja, mi miatt, sem azt, hogy ki kit, mégis szemrebbenés nélkül mindkettőnek nekiugrik. Ahelyett, hogy normálisan meg-

hallgatná őket, nekik esik, mint egy hentes, és most nekem is felaprítja az idegeimet a ködös zagyalékaival!

OSZTÁLYVEZETŐ Ezt a tónust visszaautásítom! Nincs joga így rámripakodni, akkor sem, ha miniszter! És vonja vissza a zagyalékat!

MINISZTER Még pimasz is! Kifelé! De rögtön!

OSZTÁLYVEZETŐ Panaszt fogok tenni!

MINISZTER Én is! Másfél órája vartyog nekem holmi agrakról meg agárokról, embereket akaszt, akik nem is léteznek, szapulja az özvegyeket, közéjük kever a tűzoltóktól kezdve a fagylaltárusig mindenkit, májat kotor ki az oszlopfős sírkövek alól, összekutyulja a kondorokat és a presbiteri püspököket, ezek után mit vár? Hogy tovább hallgassam?

OSZTÁLYVEZETŐ A fagylaltárust és a püspököt maga találta ki! Ilyet ki sem ejtettem a számon! Meg akar örjíteni! Pedig maga az örült!

MINISZTER Én???!!

OSZTÁLYVEZETŐ Naná, hogy maga! A történet világos, mint a nap, de maga nem ért semmit! Csupa hülyével vett körül engem is, akik munkaidő alatt alszanak, meg a seggüket hízlalják, most pedig ráadásul azzal vádol, hogy bolond vagyok! Aljas képmutató!

MINISZTER Mars ki! (*pofonok, zaj, zene*)

ÚJSÁGÁRUS (*beszalad*) A miniszter megverte az osztályvezetőt! Esti újság! Botrány az élelmezésügyi minisztériumban! Esti újság! A kormányelnök magához rendelte a minisztert! (*a hang elúszik, zene*)

MINISZTERELNÖK Rendkívül kényelmetlen história! Életemben nem fájt még így a fejem, mint most maga miatt! Tettelegessé! Egy politikus nem engedhet meg magának ilyen kilengéseket!

MINISZTER Tudatában vagyok, miniszterelnök úr... (*telefon*)

MINISZTERELNÖK Pardon!

TITKÁR (*a telefonban*) Miniszterelnök úr, levelet kaptunk az Egyházügyi Hivaltaltól. Tiltakoznak, mert a fülükbe jutott, hogy bántalmazás történt egy presbiterrel szemben. Fenntartják maguknak a jogot további intézkedésekre...

MINISZTERELNÖK Köszönöm. (*más hangon*) Azok közül, akiket összeverték, melyik a presbiter?

MINISZTER Egyik sem, tévedés forog fenn. A minisztérium két hivatalnokáról van szó! Ők vitakoztak össze azon, hogy Nahtigal bogumil vagy presbiter.

MINISZTERELNÖK Bogumil? De hisz a bogumilok már rég kihaltak!

MINISZTER Persze, hogy kihaltak, ám ezt az egyik nem tudta. Makacsul kitartott amellett, hogy Nahtigal bogumil.

MINISZTERELNÖK Pardon, és ki az a ... hogy is mondta? ...

MINISZTER Nahtigal.

MINISZTERELNÖK Igen, Nahtigal. Ő is a maga beosztottja?

MINISZTER Ó, az egy homályos figura, illetve...

MINISZTERELNÖK Hogy-hogy homályos?

MINISZTER A két hivatalnok először azon ugrott egymás

torkának, hogy Nahtigal felakassza-e magát vagy sem, aztán az ügyet megtezték agrakkal, kondorokkal, kincstári májjal, fagyaltárusokkal, egy özvegyasszonyal folytatott csintalankodással, mindenféle bődületes ostobasággal!...

MINISZTERELNÖK Maradjunk Nahtigalnál. Nem ó a püspöki tiltakozás tárgya?

MINISZTER Ó, nem!

MINISZTERELNÖK Biztos ebben?

MINISZTER Persze, hogy biztos vagyok! Nahtigalt egyszerűen csak kitalálta az a kettő.

MINISZTERELNÖK Mi célból?

MINISZTER Azt ... nem tudom. Be akartak csapni valakit azzal, hogy felakasztják.

MINISZTERELNÖK Felakasztják? Kit? Mit?

MINISZTER Hát – nyilván a Nahtigalt.

MINISZTERELNÖK Maga gúnyolódik. Hogy akaszthattak volna fel egy nemlétező valakit? Tudja maga egyáltalán, mit beszél?

MINISZTER Ezt nem én mondtam, hanem ők! Az özvegyet is ők találták ki. Az agrakat és a kondorokat is. Legalábbis azt kell feltételeznem.

MINISZTERELNÖK Önnek nincs joga feltételezgetni! Ön miniszter, és mindenről tudnia kell, ami a részében történik! Egyáltalán, kit pofozott fel? Nahtigalt, aki most ukmukfuk nem létezik? A beosztottját, aki összetévesztette a bogumilokat a fagyaltárusokkal? – vagy kit, kit, kit?!

MINISZTER Az osztályvezetőnek sóztam oda.

MINISZTERELNÖK Miért?

MINISZTER Mert ... olyan kifejezéseket használt, amiket ... egyáltalán nem értettem. Folyton azt próbálta megvilágítani, mi köze az oszlopfős vagy -fejes sírkőnek az agrakhoz, az árváknak és az özvegyeknek ahhoz a férfiúhoz, aki azt állítja, hogy a bogumiloknak nem voltak tűzoltóik...

MINISZTERELNÖK A bogumiloknak – tűzoltóik?!

MINISZTER És ez még nem minden! Szóba került egy portás, aki nem szeret olvasni, de ha szeretne, akkor naphosszat csak olvasna, aztán egy táborigazgató, egy kettőtört szék, a műszerész zabigyerke, egy Nahtigalról szóló telefonértesítés, egy jelszó kandúrok számára, egy kisvankos, mint annak tárgyi bizonyítéka, hogy Krecskovics a munkahelyén alszik, kihallgatás az osztályvezetőnél, mértékellen elhízás...

MINISZTERELNÖK Elég! Szemmel láthatólag túlzottan felizgatta magát! Darál, mint a vízimalom, de képtelenség a mondatai között a legcsekélyebb összefüggést felfedezni! A jó isten mentse meg magát attól, hogy még egyszer halljak erről az elhízott Nahtigalról, akit az özvegy nyakra-főre csalt a műszeréssel!

MINISZTER De hisz nem én találtam ki se Nahtigalt, se az agrakat, se a műszerészt!

MINISZTERELNÖK Hát ki? Talán bizony én?

MINISZTER Krecskovics.

MINISZTERELNÖK Miféle Krecskovics, a fenébe is?!

MINISZTER Pardon, egy kissé valóban összezavarodtam... Krecskovics ... na igen ... Krecskovics nyilván az a táborigazgató, aki szerette a kondorokat, és elikkasztotta a kincstári májat ... azt hiszem, ő lesz az.

MINISZTERELNÖK Azt hiszi?! Mit gondol maga egyáltalán?! Mi közünk nekünk egy táborigazgatóhoz?

MINISZTER Pardon! Ez a táborigazgató... föltehetőleg Krecskovics civil barátja...

MINISZTERELNÖK O-ho-hó! Nyomon vagyunk! Az előbb azt mondta, Krecskovics a táborigazgató, most meg kiderül, hogy valójában a barátja! (*menydörög*) Akkor ki a táborigazgató? És a műszerész? És kitől van a zabigyerke? Ki sikkasztotta el a fagyaltárus pénzét? Ké az az idióta agrak, és egyáltalán, mi az, hogy agrak? És végül, mi köze mindehhez a maga minisztériumának?

MINISZTER Honnan tudjam?! Ők hordták össze az egészet.

MINISZTERELNÖK Persze, ők! Mindig „ők” a bűnösök! Na, ebből elég! Nem olyan nehéz megtalálni az igazi bűnöst, az igazi bűnös ugyanis – maga! Azonnal adja be a lemondását!

MINISZTER Be is adom! A legnagyobb gyönyörrel! Maga közönséges kis bürokrata!

MINISZTERELNÖK Én, bürokrata?! Vonja vissza!

MINISZTER Nem, nem és százezerszer is: nem!

MINISZTERELNÖK Akkor majd én is másképp... (*pofon, dulakodás, zene*)

ÚJSÁGÁRUS (*beszalad*) Esti újság! Kormányválság! A minisztertanács viharos ülés! Esti újság! Legfrissebb hírekkel az Esti újság! Megbukott a kormány! A miniszterelnök lemondott, mert felpofozta egyik miniszterét! A legfrissebb hírek...

ELSŐ HIVATALNOK (*ásít*) Hé! Hallod... (*ásít*) mit kiabál a rikkancs?

MÁSODIK (*ásít*) Mi van?

ELSŐ Megbukott a kormány!

MÁSODIK Mit érdekel az engem!

ELSŐ Hogy-hogy mit érdekel? (*felüvölt*) Megbukott a kormány!!!

MÁSODIK Hadd bukjon... (*ásít*) ha arra szottyán kedve.

ELSŐ A nemjodat, hogy téged semmi nem tud kihozni a sodrodból. Miféle fapofa vagy te?

MÁSODIK Hát mit kéne csinálnom? Akasszam fel magam? Azt hiszed, a kormányt izgatná, ha én megbuknék? (*ásít*) Eh, pajtás, a kormány azt sem tudja, hogy a világon vagyok! Kis pont vagyunk mi, pajtás – minket senki sem kérdez semmiről, tőlünk nem függ semmi, nincs beleszólásunk a nagy horderejű eseményekbe.

ELSŐ (*ásít*) Igazad van, borsószemek, azok vagyunk...

MÁSODIK Mesélj inkább valamit.

ELSŐ Na ja. (*ásít*) Szóval, a katonaságnál egy haveromnak volt egy mondása! „Megfuttatták a fiúkát, mint az agrakat.” ... Ez a haverom, aki táborigazgató volt... (*dulakodás*)

H U N G A R O T O N

BARTÓK BÉLA
GYERMEK ÉS NŐI KAROK

SCHOLA HUNGARICA
KARIGAZGATÓ: SZENDREI JANKA
VEZÉNYEL: DOBSZAY LÁSZLÓ
MAGYAR NYELVEN
SLPD, MK, HCD 31080

EGYSZÓLAM EGYÜTTES

SLPX, MK 18169

BALASSA SÁNDOR
A HARMADIK BOLYGÓ

OPERA EGY FELVONÁSBAN
MISURA ZSUZSA (SZOPRÁN)
TAKÁCS TAMARA (ALT)
DARÓCZI TAMÁS (TENOR)
SÁRKÁNY KÁZMÉR (BARITON)
GREGOR JÓZSEF (BASSZUS)
A MAGYAR RÁDIÓ ÉS TELEVÍZIÓ
ÉNEKKARA
ÉS SZIMFONIKUS ZENEKARA
VEZÉNYEL: LIGETI ANDRÁS
MAGYAR NYELVEN
SLPD 31186

GEORG PHILIPP TELEMANN

E-MOLL SZVIT
(MUSIQUE DE TABLE)
CONCERTÓK KÉT FUVOLÁRA
ÉS ZENEKARRA
NÉMETH PÁL, GÁSPÁR KORNÉLIA
(FUVOLA)
CAPELLA SAVARIA
MŰVÉSZETI VEZETŐ: NÉMETH PÁL
SLPD, MK 31287, HCD 31284

A HÍRES NEW YORK-I KÁNTOR

YOSSI MALOVANY

SLPD 18177, HCD 18178

■ MEGJELENT ■

BOJTÁR ENDRE

EURÓPA
MEGRABLÁSA

A BALTI ÁLLAMOK BEKEBELEZÉSE
A DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

1939-1989

ÁRA KILENCVENÖT FORINT

SZABAD TÉR KIADÓ

■ MEGJELENT ■

SZILÁGYI ÁKOS

A NEGYEDIK
OROSZORSZÁG

AZ OROSZ NACIONALIZMUS
CSALÁDFÁJA

ÁRA KILENCVENÖT FORINT

Parti Nagy Lajos

MINT EGY SZÉTGURULT HŐERŐMŰ
– mintamondatok nulla –

ahogy kaucsukbabát
a szíve lendkerék
ahogy mint a redőnyt
fölcukja drapp szemét
és bőgi el magát
úgy kellenék dehát
csak száraz kattanás
üres kaucsukfazék

*

rozsdavíz
az égre fölmart lombozat
mint korrodált edény az ég
kisüti zsíros csillagát

*

még látszik a főlhő hogy futkoz a tájon
még barna babáját bontja a lomb
még megmeg iramlík hogy megse megálljon
fogadban a plomb

*

augusztus van
fürtökben hullnak a csillagok
valaminek vége van vége
orrunkban szűrös vízszagok
ez az édes rokkánás éve
szeress
szuszog a hegy szuszog a bálna
vizes dagad az éjszaka lába
ki ne szeretne síma és feszes
kaszírozsz föl a nyárra

*

irok hisz úgyse mondanám
szavak helyén kis horpadás
el kell magad veszejteni
nem is sokkal több a világ

*

talán még lenne néhány korszakom
még lenne forma s mit rámerőszakol
meggyet ettem savanyún sárgán melegít
áttetszek műér nincs mit hazudni itt

*

a csend a pára
fogadj meg éjszakára
bogarak lugas
hallgasd meg lukas
beszédem fűzz ki
eressz a tűzhöz szárad
engedj meg teafozni
a nyelvem elnyivódik
támogass el az ólig
gy citrom ára
zerelem pára

*

lépnék én úgy már mintha döng a föld
de mind muszáj magamat elröhögnöm
és elsírom hogy úgy lépnék a földön
mintha csak én őt s engem nem a föld

*

úgy nyílnak a völgyben a kerti rezignák
rigid muskátli trampli szegfű gaz
mind lejön értem a síri homály Mond
kell hullá világ eliramlik az

*

lókörpa ül a gallérjára
hogy válik lóbázó nehéz
nyakká a fejrázás csodája
kizöldül az ég mára
lomb lesz vagy penész?

*

lehúzná lámpáját lehúzná eléje
hogy csak neki essen csak neki a fénye
magát kifaragná kenyérbéltől érte
seperné a morzsát féltényér sötétbe
s végtére belátná milyen kicsinyek lett
lábbadó szemébe fényes porszemet tett
holmi kettőslátás hogy tán megszülethet
egy-egy szárnyat combot nyújt a kicsinyeknek

*

szájsérv
hanyattak
másfélkilós
örökre szomorouge mosoly

*

hanglemeztűn ha szósz volt észre nem vett
zenéstül vonszolódott egyre beljebb
látványra is, hallványra is kevés

*

ahol már véghetetlen kicsike
mint egy bélbolyh mint a világra
véletlen rátapadt pihe

*

egérderengés éjibáb maga
szegény egér ki fejbeverve él most
üvegkerengő irritátora

★

ne bánts el szeretnék
 valamennyi sokat élni veled
 ha rosszan hát rosszan
 hámozzák a fecskék
 az ég héját a nullakék vizet
 ne bánt el keresnék
 kicsike pénzt kenyérre könyvre borra
 nézném kortyolnám hosszan
 ahogy az esték
 jócukra odasűrül a holdra

★

egész nap ég a villany
 szemedre szárad a ruhád
 nem engedek föl mint a tonhal
 kikockázom az éjszakát

★

boldog karácsonyt és öllek
 mellékdalul elfenekellek
 és sírósodván rádkiáltok
 ahol én fekszem hozz virágot

★

nyikog a tangólampion
 himnuszra valceroztunk épp elégszer
 hát imbolyogjunk végre szépen
 külön mint annak rendje van

★

rózsamosónő
 csorog a szüret a haján
 elengedett kezében gálic gálic fatorta

★

orrom vérét elitatós
 szelíd apácahóésés

★

seprűt kötünk
 ciróka mozdulatból
 énte szürkevakk

★

valahol szeme bogarán
 ácsorgok pici zárvány

★

a nézés ahogy szétragyog
 a csikos ferde sóhaj
 kórházruhád is én vagyok
 a mankó és a hónalj
 honkongot itt szorongatom
 egy kockasajtnyi rádióban
 látszunk a linóleumon
 szánkban ezüstpapírral
 kifűrészel a zokogás
 nem fogja vers haláloed

Szép Ernő naplójából

KÖZREADJA BÁRDOS PÁL

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában kerestem kiadatlan Szép Ernő-szövegeket, rádióra alkalmazás vagy színházi előadás reményében. Így került kezembe két vastkos kézirat. Az egyik 335 sűrűn gépelt oldal, a másik 307 oldal kézírás, gyöngybetűkkel, később egyre szálkásodó, de végig jól olvasható írással. Az első Istennel, vallással, zsidósággal, asszimilációval, hazaszeretettel, antiszemizmussal foglalkozó feljegyzések, idézetek gyűjteménye. A másik a halálról szóló gondolatok, közmondások, szállóigék, viccek, adomák, ötletek – szervesen összevisszaságban a halállal összefüggő világtörténeti tények tömegével, és rendszertelenül előkerülő néprajzi adatokkal s folklór-megfigyelésekkel. Mindkét kéziratban előfordulnak évszámok, megállapítható, hogy a halállal foglalkozó gyűjtés az első világháború alatt, a másik közvetlenül utána kezdődött, és Szép Ernő haláláig folytatta. Helyenként töredékes a szöveg, másutt önismétlő, de a helyesírás és a külalak egységes.

Irodalomtörténésznek nem okozhat a lelet meglepetést. Részint, mert a Kézirattárban régtől hozzáférhető. Részint, mert a szakirodalom jelzi. Purcsi Barna Gyulának a *Kortársaink* sorozatban megjelent kismonográfiája életrajzi adatokat hasznosít belőle. Ugyancsak ő idézi Szép Ernő levelét még 1913-ból, hogy „Beszélgetés a jó Istennel” címmel tervez regényt írni, és hogy fejezetei „Isten, A világ, Az emberek, Én, A boldogság, Végtelenség, Halál” lettek volna. Réz Pál ugyancsak ismeri a kéziratot.

Szép Ernő olvasói sem csodálkozhatnak. Tudjuk, hogy bizalmas viszonyban volt a költő az ő személyes Jóistenével, sokat foglalkozott a halállal, és hogy mindkét tárgyban rokon ez az életmű egyfelől Ady költészetével, másfelől a századforduló Közép-Európájának más, akkor modernnek számító művészeivel és irányzataival. A kézirat nem kényszerít bennünket eddigi ismereteink módosítására.

Ugyanakkor saját véleményemben kételkedve leírom: talán mégis. Többről van szó: ez a két kézirat bepillantást enged egy folyamatba. Ne tagadjuk: válságfolyamatba. A liberalizmus nemzedéke szembekerül a történelemmel. A liberális egyed, a személy, a költő – és gondolkodó – mély válsága ez, aki sokáig élt és sok mindent megélt. Közben pedig a maga szubjektív és szelektív módján reagált a történelemre. Nem írta meg a „regényt”, mert az esztétikai normái (vagy babonái) alapján lehetetlen volt. De örököül hagyta ránk válságát és kérdéseit. És mi annyi év múltán és hamis válaszok tömkelege után rémülten fedezhetjük fel: hisz ezek a mi kérdéseink...

A teljes szöveg valószínűleg kiadatlan. Sok az értelmezhetetlen utalás, kérdéses, hogy a kutatókon kívül bárkit is érdekelhet a tömördek filozófiai, művelődéstörténeti, néprajzi idézet. (Bár Szép Ernő műveltsége – valljuk meg – legalábbis mehökkentő az olvasó számára.) De úgy gondolom, a szöveg jelentős része igényt tarthat rá, hogy az olvasóközönség megismerje. Adalék a múlthoz és síron túli figyelmeztetés a jelennek. Emellett pedig szép! Töredék, részlet, foszlány... por, de aranypor.

Hát nézzünk belőle mutatványt. Akit több is érdekel: az INTERART Kiadó még ebben az évben bőséges válogatást tesz közzé a kéziratból.

B. P.

Isten

ISTENT NEM ÉRTEM. Egy emberhez, az éghez orientált emberhez fűzöm szívemet – Jézus Krisztushoz. Őt megértem, vagyis sejtem, mert két lábon járt, beszélt, a szívemből beszélt. Krisztus Mózes utáni strofa a költeményben, mely a földről az égbe zeng. Krisztus haladotabb, Krisztus világitó test, modernebb Mózesnél. (1930)

AZ UTCÁN LÁTNI, HOGY ŪTI AZ APA A GYEREKÉT. Nem tudom, hogy mit művelhetett az a három éves gonosztevő. Az apa ūti; a kicsi fiú tátott szájjal ordít; csepeg a víz az orrából. Az apa még jobban püföli hátul. Ezért teremtetted a gyereket, hogy ūssed? Istenem, azért

teremtettél, hogy büntess, hogy kínozz? Hogy megszégyeníts?

A brutális apa kezéből kiveszik a gyereket.

A brutális Teremtő kezéből is ki lehet venni a teremtményt. (1930)

NEM LEHET-É AZ, HOGY VOLT ISTEN ÉS MEGHALT? Hogy örökkévalóságot ő se bírt, megunta, megállt, mint a szél, megszűnt, mint egy anyag, mint egy fényugár, végét érte, mint a levegő, felbomlott. Elmúlt. Egyszer csak lejárt az ideje. Hiszen az az idő is, amíg volt Isten, elképzelhetetlen, álmódhatatlan hosszú idő volt. Művében él tovább, a Teremtésben. A Természet tovább él az Alkotó után, magától teremődik tovább. (1933)

AZ ISTEN NEM KÖTELEZŐ, NEM AZÉRT HISEK. A jó és kedves kutya, az a hű szemű, Isten nélkül él. Gonosznak mondjam ezért? Vagy a rózsát, az árvácskát, az akácfát, hisz azoknak sincs istenük. Mégis virágnak, nőnek, illatoznak, semmi büntetés nem éri őket. Isten szükséglet, nem parancs.

Istent úgy keresi az ember, mint a lelenc az apját, mint a kutya a gazdáját. Isten előtt vizsgázni akarok a jóságomból, istentől félni akarok, mint a tanítómától, a lelke rendőrsége az Isten. (1936)

AZ ISTEN ÖRÖKKÉVALÓ? Talán még ő sem. Lehet, hogy kimegy a divatból, nációk éppen úgy, mint kommunis-ták pusztítják; jöhet idő, hogy sehohol se lesz már érvényben. De nem tudom elképzelni, hogy fel ne támadjon; a gyermek, a művész, és minden kereső lélek keresni fogja és megtalálja, újraalkotja, kell, mint magyarázat, mint vigasz, mint menekülés és megnyugvás. (1939)

A VÉGTELEN ELŐTT KELL IGAZAMNAK LENNI. Százezer év múlva nyakon csípnek valahol a csillagzatok között egy dülülőúton: hó, itt vagy. Azt mondtad, Isten van! Tyű, de régen leszokott a világ róla. Mese volt. Én akkor is vallani fogom őt. És nem fogom szégyelleni. De nem is hiszem, hogy ne kellene nekik is inkább egy isten, mint a vegyészet.

Úgy is tűnt már e világon előttem, hogy Isten és Ördög nem ellenfelek, hanem társaság. (1941)

A BÜNBOCSÁNAT BÜNPÁRTOLÁS. Nagyon meg kéne a jóistennek gondolni, melyik bünt bocsátja meg. (1948–51 között)

NE TÉGY ROSSZAT, hátha nincs Isten, aki megbocsás-sa. (1951)

ISTEN AZÉRT LAKIK AZ ÉGBEN, mert idelelni bever-nék az ablakát. (1951)

ISTEN A MAGA KÉPÉRE... Nem az arcunkat, hanem a lelkünket, értelmünket. Szép is lenne, ha a pofázmányok után, amelyeket itt látok, kéne Istent elképzelni. (1948–51 között)

Haza

NINCS MAGYARABB, MINT ÉN. Én maga vagyok a magyarság. Minden meghal, én nem, mert az én életem dal, napfény, természet, levegő, ami megmarad, ha a föld elrohad is.

Hogy nem harcoltam, hogy nem vitézkedem? Nemcsak az a magyar, az a halál. Én az élet vagyok. Még a csupa győzelem is öli a nemzetet, hiszen a győzők is elesnek. Én a béke vagyok, mint a nótáik, mikor gyerekek születnek, mikor lakodalmasszerek kergetik egymást, mikor szeretnek, részegeskednek, szántanak-vetnek, csókolóznak.

Aki a hazát emlegeti, az kételkedik a hazában. Nekem nem kell emlegetni, én magam vagyok a haza. (1929)

DRÁGÁIM, AZ ÚGYVAN, a szegénység is másik nemzet, a gazdagság is. Egy nyelvet beszél a gróf meg a béres,

egy nyelvet beszél a felperes, a hóhér, meg a vádlott, barátság az, rokonság az, szeretet az? Gazdagság is egy vallás, szegénység másik vallás, a gazdagság egy faj, szegénység is másik faj, gazdagság is egy világcsillag, ragyog, mint a gyémánt, szegénység egy messze-messze legmesz-sebb eső csillag, ragyog, mint a könny. (1931)

ÉGY FURULYA, ki tudja, honnét való a fa, amelyből fāragták. A furulyán fūjják a magyar nótát, nem érzem magyarnak azt a furulyát? Eszembe juthat, hogy az a furulya idegen? Így nézem magam. (1933)

A HAZÁT SZERETEM. A hazát szeretni nem érdem. Nem érdem az édesanyámat szeretni, nem érdem a szerel-mesemet szeretni, akinek a csókja legjobban kell az összes nők csókja közül. Nem érdem a töltöttkáposztát szeretni, sem a kétszeresből süttött kenyert, amit Szoboszlón sü-tnek. Nem érdem az életet szeretni, ugye nem. A hazám nélkül nincs életíze az életnek sehohol másutt. A kenyérem a hazám, a megélhetésem, a fantáziám, a gyengém. Nem lehet azt mondani, hogy ha angol volnék, az angol hazát szeretném így. Persze, de mégis... Nem lehet ráfogni, hogy ha nem ez az asszony volna az anyám, másik anyát szeretnék. Ez szűlt. Nem tudok más anyát elképzelni. (1932)

NAGY NEMZETEK BEN LEHET A ZSIDÓ CSAK ZSIDÓ, vagy semleges, felületes, internacionalista – kis nemzeteknél más a helyzet. Magyar zsidó nem lehet nem magyar. Magyar zsidó nem lehet nem magyar együtt az elhagyatottságban, szenvedésben, küzdelemben, sírásban, reszketésben, álomban.

Nekem olyan mélyen van itt a gyökerem, mint a szőlő. (1939)

AZ ÉN HAZÁM A NYELV. Bihari Sándor, Fényes Adolf, Grünwald Béla magyar festők, lehetnek mások? A táj, az íz, a jellem, a költészet, a múlt, a lélek, minden benne van a művészen, aki alkot. A művészen nem széles e világ a hazája, azaz „élettere” – hanem a haza a világa, az egész világot jelenti neki a hazája.

A haza nem a buta hegy, nem a vad, lucskos és fagyos föld, hisz azok a legnemzetközibb dolgok. A hegy nem érez, és a föld nem éneklő nótát... A föld nem tudja, hogy ő magyar föld, én tudom azt. A föld nem szeret engem, én szeretem ezt a földet, azt a gondolatot, amely fölöttébeleg. Azt az életet, amely rajta terem a gabona meg a pipacs mellett... A haza az, amit a lelkemben hordok. (1941)

1945-BEN EGY ZSIDÓ PAP AZT AJÁNLOTTA – újságban –, hogy zsidó nemzetiségnek deklaráljuk magunkat, így jobban meg tudjuk majd itt a jogainkat védeni. Erre magam is újságban feleltem, magyarnak vallottam magam a történet dacára. Kaptam azután egy gépírással névtelen levelet (nem szólva cionista zsidók névtelen leveleiről), annak a levélnek az írója tanult ember volt, azt mondta, hogy elismeri, hogy én jól tudok magyarul, de engem se hajlandó magyarnak nézni. Mi zsidók egész lelkiségünkkel idegenek vagyunk a magyarsággal szemben, menjünk ki ebből az országból, ahol örökre gyűlölni fognak

minket, és jó lesz, ha abba hagyom a magyarságom hangoztatását, az csak undort kelt a magyarokban. (1950)

Zsidóság

HA IGAZ, HOGY VENDÉG, HA IDEGEN VAGYOK, annál udvariasabbnak kell lenni velem szemben. Ha zsidó vagyok, ez szerencsétlenségem, legyetek gyöngédek hozzám, feledtessétek el velem.

Persze mindig olyan zsidóról szólok, akin nem venni észre, aki éppoly jó polgár, éppoly magyar, csak *tudják róla*, hogy zsidó. (1922–27)

HA KÖZTÜK VOLTAM EGY FELSŐ-MAGYARORSZÁGI ÁLLOMÁSON, vagy még diákkoromban, ha a nagy ünnepen tíz percre behatoltam a templomba igazolni ottlétemet a hittanár előtt – a felindult, pittoreszk babonás emberek közt úgy éreztem magam, mint indiánok, vagy ősi japán harcosok közt lettem volna. Meg mikor zsidó színtársulatot élveztem. Az is olyan volt nekem, mint bárki másnak, aki ott ült, olyan érdekes és ismeretlen. Nem olyan egészen. Nyomasztó, rémületos, fájadalmas. Mi közöm hozzájuk. És van közöm. A fájdalom. Semmi közös íz, szokás, gyönyör, fogalom.

Semmi örömem nincs velük együtt, csak a fájaldmam, a szenvedésem közös. De az emberi közösség. Meg vagyok hatva. Alig tudom elhinni, elképzelni meg egyáltalán nem tudom, hogy zsidó vagyok.

Soha semmi tájékozottságom. Jewish Agency stb. ez nekem mind olyan, mint a Ku-Klux-Klan. Csak csodálkozom. (1929)

RÁM FOGJÁK, HOGY ZSIDÓ VAGYOK. Mintha rám fognák például, hogy hegedűművész vagyok. Én nem tudok hegedülni. (1929)

FIÚ KOROMBAN ... BELENÉZTEM AZ ÉRTESELTŐBE, meg az én bizonyítványomba, nevem mellett izr... Mit is éreztem? Nem tudom. Annyit emlékszem borult merengésből, hogy rossznak éreztem, ítéletnek, olyasminek, mint a szekundát. S nem lázadtam, nem, nem is csodálkoztam valami elevenen. Elfogadtam, hogy szegénysorsúnak születtem. Így fogadtam el, hogy zsidónak születtem. Láttam, hogy vannak szegénysorsúak és gazdagok, vannak keresztények és zsidósorsúak. Istenem, én a rövidebb szál gyufát húztam. (1930)

A SZOCIALISTÁK, KOMMUNISTÁK azzal érvelnek a zsidóság problémájával szemben, hogy az idő úgyis megszüntet minden vallást, bízzuk a dolgot a közeljövőre...

Ez a közeljövő nagyon messze lehet. – El is maradhat. (1931)

HA ELGONDOLNÁM, HOGY AZOK KÖZÜL VALÓ VAGYOK, akik még fennmaradtak a Biblia népéből, borzasztó érdekesnek tartanám magam, tisztelném magam, mint egy múzeumi kincset, mondanám (ha másik zsidót látok) az embereknek: nézd, zsidó! Csodáld meg, itt van, hidd el, tapogasd meg! (Ne nagyon.) (1933)

ÉPP OLYAN BÜSZKE VAGYOK MARCONIRA, MINT EINSTEINRE. Tolsztoj és Dosztojevszkij voltak életemben a bálványaim, és Heine olyan lágy és édes szerelem a szívemnek, mint Chopin stb. Az emberre vagyok büszke, felnézek ezekkel a nevekkkel az égre, látod, isten, mi is tudunk valamit.

BÜSZKÉN SZÉTNÉZÉS HELYETT LESÜTNI A FEJED, ha csináltál valami szépet, emberit, bújni, vigyázni mindenütt, hogy ne te légy az első, a legfontosabb, az ünnepelet. (Herczeg Ferenc-példa, mikor megtámadott, jaj, nem felelni, ártok a testvéreimnek.) Halknak lenni, eltűnni, hogy kihívásnak ne vegyék a megjelenésedet; lemondani jogokról, díszekről, amelyek megilletnének. Tudod, hogy soha olyan kitüntetésben, megbecsültségben nem részesülhetsz, mintha nem esett volna rád a zsidóságod – nem számítani meghívásra kormányzónál, miniszterelnöknél, külföldi jelesek ünnepére. Így néha aztán azon csíped magad, hogy gyáva lettél, amilyenek a zsidót mondják. Zsidóvá tesz a zsidóságod, beteggé. Betegség ez, nem tudsz menekülni előle. (1935)

ELRONTOTTÁK AZ ÉLET ÜNNEPÉT SZÁMOMRA EVVEL A ZSIDÓSÁGGAL. Az országnak költője voltam, a nemzetem nem lehettem. A nemzetem szent napjaitól én el voltam tiltva, én nem vagyok nemzet. (1936)

A ZSIDÓ ÖSSZETARTÁS! Talán van egyházilag, céhileg – nincs emberileg, egyénileg. A zsidók olyan nehezen viselik el egymást, mint a kórház betegek, mint a foglyok, mint a szegény családban a testvérek. A maguk szerencsétlenségét, végzetét látják egymásban. (1936)

HOTEL, AMELY KIDOBOTT, MIKOR NEM FIZETTEM, ifjúkoromban, zsidó voltam. Előleget zsidó lapkiadó tagadott meg, vagy bankkölcsönt (a legjobb kezesekkel), amiből beteg anyámat kellett volna gyógyíttatnom, zsidó bankár volt. Zsidó lapkiadó redukálta a honoráriumot, mert tudta, hogy nem fogok sztrájkolni, nincs kitartásom. Zsidó színházi ügynök lopta el a pénzem. Zsidó filmíró lopta el a témámat. Zsidó könyvkiadó refuszálta a verseim kiadását a háború után: ez ma nem üzlet. Ez mind zsidó volt, akít beleim mélyéből kellett utálnom. Hát a zsidó összetartás? Engem lám elkerült. És ha csak velem tettek volna ilyet! De én más zsidó bajtársaimtól, festőtől, zenésztől sem hallottam egyebet, mint a pénznek az embertelenségét, ha zsidó kezében is volt. (1936)

NEMZET, amelyet nem egy állam, hanem egy álom tart össze. (1936)

A ZSIDÓSÁG ANNYI MINDENFÉLÉBŐL KEREKEDETT, zsidó is van közte. (1939)

A SZÉDÍTŐ FÁJDALOM A SZÍVEMBEN: hiszen én mindenkinek öröme, gyógyítására születtem. (Antisemitizmus idején.) Alig írhatok valahova. (1938–39)

MILYEN NEHÉZ, milyen iszonyatosan nehéz az embernek felfogni, magán túlni a gyűlöletet, amivel reá pillant, aki tudja, hogy zsidó az ember. Nem tudja a gondjait, nem ismeri a szívemet, nem jut eszébe, hogy gyerek voltam

és halott leszek; hallgatnom kell, mikor elmegyek előtte, nem fordulhatok rá mosolyogva, se nem állhatok meg előtte: barátom, ha fogalmad volna róla, hogy az, amit felőlem hallottál, merő hazugság. Olyan szívfüjdalmat kapok ilyen pillanatokban, alig tudok tovább lépni. (1940)

AKÁRHOGY SZERETNEK, BECSÜLNEK, a társaságban okvetlen említik és mindig tudják, hogy zsidó vagy. Mit jelent ez? Ha semmi rosszat, azt igen, hogy valami rendellenes vagy, valami idegen... és jelenti, hogy némely helyen érintkeznek veled, de ők nem hívnak a házukhoz. És jelenti, hogy van egy legfelső rétege a társadalomnak, amelyik nem érintkezik veled. És ha kitértél és pap lettél, lehetsz püspök, de már bíboros nem leszel és nem leszel pápa. Némely országban lehetsz miniszter, miniszterelnök, de köztársasági elnök nem lehetsz és pláne király nem lehetsz. Pedig az embernek egyenlő jog és egyenlő fantázia jár a földön. (1940)

ZSIDÓNAK LENNI: futóversenyben részt venni, te zsákban vagy deréig. (1942)

MINT A NYÚL, akit annyit sajnáltam a mezőn estefele, még akkor is fél... meg-megáll, fülel, mindig menekül. Nem tett rossz fát a tűzre! de nem érzi magát ártatlannak. Isten tudja, mi a bűne, de ő csak hibás lehet, hiszen bántják, üldözik... soha nem is gondolkodik már ezen, valami alapézés lett ez benne... (1942)

NEM GYŰLÖLNEK, ezzel csak hízelegsz magadnak. Idegenkednek tőled. Elhúzódnak. Nem akarnak tudni rólad. (1942)

MIA KIFOGÁSOTOK A ZSIDÓK ELLEN? Azt mondjátok: a zsidók csalók. Meg hogy: a zsidók uzsorások. Jó. De hát akkor (ha más bajotok nincs a zsidóval) megköveteli az igazság, hogy aki nem csaló és nem uzsorás, azt a zsidót félreállítsátok a többitől, és a helyükre tegyétek oda azokat a keresztényeket, akiket csalásért elítéltek vagy akiktől sokan tudják, hogy csalnak és azokat a keresztényeket, akiktől nyilvánvaló, hogy uzsorával foglalkoznak: hiszen ezek zsidók, mert csalók és uzsorások. Ezeket attól fogva át kell fratni a zsidóságba. Kíváncsi vagyok, mennyi eredeti zsidó maradna a világon (1947)

CSAK KÉPZELJÉTEK EL, hány ezer és hány százezer apa, anya, vőlegény, menyasszony, serdülő s már ítéloképes fiú, lány átkozták meg 1939–45 között félőrülten a zsidó származásukat, a zsidó vallást, a zsidó istent, azt a vak fanatizmust, amellyel a szétszórt népet terrorizálták, hogy a zsidóságot megtartsa. Ha soha a zsidóságot semmi egyéb sérelem nem érte volna, ezeknek az éveknél tapasztalata elég hozzá, hogy a zsidóság kimeneküljön a zsidóságból. – És 45-ben megint elkezdtek a zsidók az eget urát dicsérni, aki megtartotta őket, aki annyi szenvedéssel próbálja meg az ő választott népét. (1947)

Asszimiláció

FELEKEZETNÉLKÜLI: PÁRTONKÍVÜLI. Ha katolikus vagy református leszek, a katolikus vagy református isten majd csak megvéd a zsidó isten ellen, ha

az bántani akar. Ha az isten egy, mért bántana? Nem szöktem meg előle, csak lakást változtattam. (1929)

ÉN NEM HITEHAGYOTT VAGYOK, ha kiolvadok a zsidóságból, hanem hazaárulok. Elárulom Jeruzsálemet, a fővárost, és Judeát vagy Palesztinát, az országot. Elárulok egy hazát, amelyet nem ismerek. Amelyben nem születtem. Amelynek levegőjét nem szívtam. Amelyet soha nem láttam, tán soha látni nem fogok; nem ott ringott a bölcsőm, nem ott fog ringani a koporsóm. Nem ettem gyümölcsöt, nem daloltam gyerekeiket, nem jártam ott iskolába, nem ott figyeltem a Tejút áradó fényességét, nem ott szakítottam levelet sípolni, nem ott lettem szerelmes, nem zsidóul susogtam a vallomásomat. Az anyám nem zsidóul dajkált, hanem magyarul. Nem annak a hazának nyelvén kezdtem beszélni: magyarul.

Nincs annak eperfája, szilfája, akáca; nincs annak pongyola-pitypangja, vadrózsája, kamillája, melyek az én gyerekkorom virágai voltak. Nem annak hósein dobogott a szívem, hanem Árpádon, Rákóczin, Szt. Lászlón, Toldin – a makkabeusok is tetszettek, de mint a meséskönyvek... A zsidóságot, az én magyar zsidóságomat egyre lehetetlennek látom. Hiszen már majdnem ott tart, ahol én, az intelligens zsidóság: egy lépés, egy hajsza, egy szó, egy pillanat. Ez választ el a kereszténységtől hozzám hasonló zsidókat. (1930)

A VALLÁS ARRA VALÓ, HOGY BOLDOGÍTSON. A vallásnak méznek kell lenni a szívemben. Nekem pedig a vallásom féreg lett, mely a szívem almáját emésztí. (1930)

EGY BARÁTOM: AKI APOSTOLKODIK, aki egy emberiséget javítani, megváltani akar, meggyőződésem, hogy örült. Én örült vagyok? Hisz az életet akarom, a szenvedés, a mártírium örülete ellen lélegzem éppen. S nem akarok megváltani. Tisztában vagyok: se tudós, se szent, se lángelme, mégcsak valami példásan érnyes vagy ideális életű ember se vagyok. Egy szavazat vagyok. Egy jaj. Egy nevetés. Egy eltávozott száj, egy fájó fej, egy fájó szív. Csak. De bünt látok, becsületesen feljelentést teszek.

NEM TUDOK ZSIDÓ LENNI. Lennék, boldogság minden hit, nem tudok lenni. Nem tanultam. Nincs egy zsidó betű előttem a csillagos égen, ha felnézek rá. Nincs egy zsidó virág a földön.

Én próféta akarok lenni a tulajdon hazámban, milyen neveléses! (Ott, ahol tudom, hogy nem sokat érek el.) De megerősíttek, felmentek egy lelket, majd jönnek többen, szívároga az időben a belátás, a szabadság...

Speciális magyar ügy ez. (1930)

SÉTÁLTAM PARFÜMÖS ÓSZI ESTÉN A MARGITSZIGETEN, haza, téveteg volnaiban. Elandalodok. Egyszer csak, hogy, hogy nem, eszembe jutott. Mint akinek fogába áll a fájás.

És néztem körül, elámulva, hitetlenül, egyedül... ti fák, ti alvó borult virágok, ti köztetek is van zsidó? Ti csillagok, köztetek is van talán? Ugye ti nem azt érzitek, hogy egy zsidó néz, hanem hogy egy ember néz.

Sok barátom, ismerősöm hogy viselkedik avval szemben, hogy zsidó vagyok. (Sajnálat, fölény, csodálkozás.)

Hányan förmedtek rám: Miért nem térsz ki? Nem tudom... reggel nyolckor kell fölkelni... Él az anyám. Nincs kedvem.

Úgyis főbelövöm magam, minek? S mindegy általában, ha már így jártam, hisz csak egy rövid életre szól. (De hosszú ez a rövid élet.) (1930)

ÉN LEVEDLEM A ZSIDÓSÁGOT és új bőrt veszek magamra.

Én szóval se istent, se embert el nem hagyok.

A zsidó isten valjon mért nem hajolt le, elütni annak a diáknak a kezét, aki pofozott egy izraelita bajtársát! El vagyok borzadva ilyen magas passzivitástól, ilyen közönytől, ilyen filozóf önmegettartóztatástól, ilyen désinteressement-től.

Majd jutalmazza az égben?

Ugyan kérem. Hogy esne jól az a jutalom az embernek, szégyen, gyalázat fejében, kín az, nem öröm. Majd szellemkezekkel cirógatja az árnyékcrcot, amely mikor rózsapiros ifjú bőr volt és mint a virágház napsütött ablaka, s érzékeny, mint a lélek maga – azt az eleven arcot engedted ütással illetni a Te szent ügyedért.

Isten, fellebbezek egy istenibb istenhez vagy emberibb istenhez, mint Te vagy. (1932)

AZ ÉN KÖZÖSSÉGEM AZ ÍRÓ-MŰÉSZVILÁG.

Annál szabadabb vagyok. Én nem zsidó vagy magyar vagy európai vagy fehér ember, én mindenekelőtt, felett, után, mindenektől messze költő vagyok. De mit mondok evvel, nem az igazi embert? A többi előfutárját, mintáját, követendő példáját? (1937)

AZ ÉN ISTENEMNEK NINCS FELEKEZETE. (1938)

HA TÉVEDÉS VOLT MAGYARNAK ÉREZNI MAGAM, miért nem hagyatok meg ebben a tévedésben, mikor evvel olyan jól éreztem magam? (1938)

FIATAL KOROMBAN AZ AZ ELEGÁNS BARÁTOM, aki mindig ellenőrizte ingemet, nyakkendőmet, macerált, miért nem térsz ki? Nem rendes dolog zsidónak lenni. Előbb komolyan feleltem, művelt ember szemében nem probléma a vallás. Később avval szabadkoztam, hogy nem kelek fel nyolc órakor kitérni. (1941)

KELL AZ NEKED, HOGY LEERESZKEDJENEK HOZZÁD, hogy elbüvöljön és lekenyerezzen akármilyen jelentéktelen úr azzal, hogy „nem nézi a vallásod”, hogy szervuszt iszik veled, hogy elismeri, te is csak ember vagy, már hogy te is lehetsz jó magyar azért. Oda vagy attól, hogy meghívnak valahová téged is, dacára zsidó voltodnak... Nem érzed, milyen lealáztatás mindez a te büszkeségednek, milyen meghunyászkodás és micsoda alsórendűség és micsoda romlottság?

Karl Marxért és Rothschildért is nekem kell szenvedni. (1942)

Antiszemitizmus

NEM IGAZSÁG, hogy csak az emberre teszik rá az etikettet, hogy: ez zsidó.

Éppen a legérzékenyebbre; aki a teremtésben már tud szenvedni.

Mért nem osztjátok be az állatot is? A nyájnak 6 vagy nem tudom hány percentjére rá kéne sütni egy bélyeget a gazdája jele mellé: zsidó juh. Zsidó kutyákat kéne választani. Bizonyos fákat, virágokat stb. is zsidónak kéne tartani, hadd szenvedjenek együtt az emberekkel, akik ki lettek különítve zsidóknak. (1929)

ÉNNEK A MAI ANTISZEMITIZMUSNAK A SZEMÉBE NÉZNI OLYAN, mint a revolver csővébe nézni, ha rádszegeznek. Nem várhatsz napfölkeltét abból a fekete-csöből, úgy nem várhatsz szeretetet, emberséget, megértést ettől az antiszemitizmustól. (1929)

AZ ÁLTALÁNOSÍTÁS FELFAL, mint egy buta krokodil, nem nézve lelket és nevet – a gyűlölet testet lát, testet kíván, mint a szerelem. (1930)

A VALLÁSOM ... TALÁN RÁMBÍZNÁK, mennyi s milyen istent hiszek. A fajból pedig érezni kéne valamit, nem? Itt születtem, itt született valamennyi ősöm, amennyit sejteni lehet, amennyiről tudok – a szépapám nagyapjának is magyar volt az anyanyelve, magyar levegőt szívott, magyar állat húsát ette, magyar állat tejét itta, magyar bors, só, paprika, petrezselyem, saláta, stb. fűszerezte az eledelét, az arca itt hasonult (ha ugyan nem Árpáddal jött be) a magyar arcokhoz, a természete a természetükhöz, bort szeretett, dalolta a nótáikat – hát nekem égbekiáltó meglepetés volt, mikor tudomásomra adták, hogy én más faj gyermeke vagyok... Nincs egy gondolatom, ösztönöm, mozdulatom, ami zsidó fajtabeli. Engem kisajátított ez a vallás, ez a faj. Mint egy bitang juhot, elfogott, s rámsütötte a maga tüzes vasát. (De ez belül nem hatott rám.) De akármilyen zsidó maradt bennem, azt nem szégyellem, hiszen az nem szégyen, csak alkalmatlanság, balszerencse, mikor egyszer ennyire nem ünnepelt ez a vallás. (1930)

NEM MENTEM EL BANKETTEKRE, irodalmi gyűlésekre, tudtam, hogy a vallás miatt nem kapom meg az engem netalán megillető helyet. Sem a szavamnak annyi ereje nem lehet, mint ha nem volnék zsidó, sem a szavam nem foganhat annyi öntudattal, befolyással magamat is a hátrányom. (1932)

ÁKIK SZEMÉLYESEN ISMERTEK, HOZZÁTOK FORDULOK, mondjátok, kérlek, tudtok róla, hogy kizsákmányoltam valakit? Tudtok róla, hogy kapitalista, s ugyanakkor marxista voltam, észrevettetek valami olyat, hogy előkészítettem a világháborút, s látta valaki közületek, hogy én ütöttem volna ki a magyar katona kezéből a fegyvert? Ha mindezt nem tettem, hogy lehet engem ezeért büntetni?

Az általánosítás áldozata az ember. (1932)

A SZEGÉNYSÉG VOLT AZ, ami az emberekkel szemben zavartá tett. Mint zsidó, sohasem alázkodtam meg, ez olyan ostoba, ostoba volt, ostoba ez a zsidó ráfogás az emberre. A báróval szemben bárónak éreztem magam, a gróffal szemben grófnak, a herceggel szemben hercegnek, ha királlyal beszéltem volna, a szememből, a szabad nevéteemből, a nyílt lelkemből meg kellett volna tudnia, hogy

egy milliméterrel sem érzem a rangom alacsonyabbnak, mint az övét; sőt, magamat is arról biztosítottam, hogy magasabb rangú vagyok a királynál, mert rangban az isten után következem, mert verset írok, én teremtek, alkotok. A koronán a lábom, a homlokom a csillagok közt.

EGYENKÉNT MINDEN MAGYAR MAGYARNAK LÁT, magyarnak érez. Levelek, kézszorítások, ölelések, baráti megcsókolások. Együtt: egyetlen végzetes hallgatás.

ÚGYNEVEZETT KÖLTŐ VOLTAM, nem választottak be a Társaságokba, nem hívtak meg soha a miniszterelnöki, kormányzói fogadóestekre. Az irodalomtörténészek, akik életemben a könyveiket kiadták, vagy elhallgattak, vagy egy pár sorban elintézték hamisan, ellenségesen. Úgy éreztem magam, mint az énekes, aki taps nélkül énekel egész életében, úgy láttam, hogy háttal fordul nekem Magyarország, és bedugja a két fülét. (1934)

AZ ANTISZEMITIZMUS OLYANOKAT SZENVEDTET, nem hitvalló rajongókat, nem álmodókat, filozófusokat, hanem kis földszintes boldogságokat sújt a porba, kis szegény egyszerűket tesz tönkre, kiknek egyebük sincs, mint a valóság. (1939)

AZ ÉN MÉLTÓSÁGOMAT EGYÁLTALÁN NEM SÉRTI A ZSIDÓTÖRVÉNY. Se nem loptam, se nem csaltam, nem is ismernek személyesen, akik ezzel a törvénnyel meg akarnak szegényíteni. (1939)

HA NEM VOLNA ZSIDÓ, MIT CSINÁLNA AZ ANTISZEMITA? Föltalálná. Ha zsidó nem volna, ha mind kiirtanák, az antiszemita megint csak házmesternek, kis adóhivatali tisztviselőnek látná magát egy hiú társadalomban, és az, hogy ő keresztény, semmit se jelentene. Csak a zsidóval szemben érezhet valami előnyt, fölényt. Az antiszemita tömegembar, ő középszerű, közönséges valaki. Ehhez ragaszkodik is. A magánytól való félelme és a megváltozhatatlan középszerűsége teszi, hogy megteremtette a maga gögös középszerűségi arisztokráciáját. (Kifejti ezt J. P. Sartre: Vádirat az antiszemitizmus ellen.)

Az antiszemita számára létfeltétel a zsidó, akit ki akar irtani. Ha zsidó nem volna, kénytelen volna másokat keresni az ő nem-érvényesülésének és szegénységének. Vagy magába kéne szállnia, felfedezni élehetlenségét, butaságát, kétségbeesni, a zsidó helyett a magas rangú s milliomos keresztényt gyűlölni, akiket pedig bámulni, imádni szeret. (1947)

Halál

BEÁSNÍ MAGAMAT, VISSZAVONNI MAGAMAT, mint egy kijelentést, amit meggondolatlanul tettem. Mint egy állítást, ami tévedésen alapult. (1917)

A HÓHÉRNAK AZ ÜGYÉSZ ÁTADJA AZ ELÍTEL-TET, s azt mondja a hóhérnak: Hóhér, teljesítse kötelességét. A hóhér felakasztja azt a neki nyújtott embert. Pedig ha szót fogadna az ügyésznek, vagyis ha kötelességét akarná teljesíteni, akkor rögtön kioldozná a hátrakötött kezű testvérünket a szoros madzagokból, és bocsánatot kérne,

hogya így ráijesztettek, s élete árán is megvédené attól, hogy kárt tegyen magában vagy benne valaki. (1919)

SZÍNHÁZBAN HALLANI SEM AKAR A PUBLIKUM A HÁBORÚRÓL. A regényolvasó publikum sem akar háborút. Ez mind az, hogy a halál titka ki ne süljön. Ne is beszéljünk. A halál leckéje, szégyene, bukása az nem kerül az emberek elé. Elsikkad. Ezt a halál csinálja a publikummal, ezt a divatot. Nem üvölthetnek és nem villámolhatnak a sötétben az embereknek, nem engedik. (1920)

A HÁBORÚ ALATT AZ ÉLETTŐL VALÓ FOLYTONOS SÉRTŐDÖTTség, melynek érzésében a világot halálommal fenyegettem, megszégyenülve párologott el lassan belőlem. Meg akartam halni ifjúságomban, a halál volt ábrándom, igazolásom, mákonyom, az volt az álompor odakészítve éjjeliszekrényemre, s az volt a browning az éjjeliszekrényem fiókjában. Úgy képzeltem mindig, hogy nincs könnyebb, mint meghalni, s nem csinálhatok olyan édes percet magamnak semmivel, mint az öngyilkosság végrehajtásának perce. Úgy fájt a világ, vagyis a neuraszténia, s úgy szenvedtem szenvedéseimtől, vagyis az ún. boldogság hiányától. Ez a kényes halálvágy aztán úgy elbűjt bennem, hogy a legélesebb fűttyszóra se akart előbújni. Meg akarsz halni? Tessék: itt a világháború! Most aztán könnyűbb lesz meghalnod, eredj. Nem. Nem. Nem. Nem így gondoltam. Nem gondoltam komolyan valószínűleg, csak segítettem élni magamat a halál segítségével. Mint a csúzos az erős bottal, úgy jártam az öngyilkosság gondolatával. A halál elvesztette a háború alatt kódét és felhőt és jégvirágait, Atkinson-parfümjét és nemesi koronáját, s úgy elvesztette értékét a képzeletben, mint a Koh-i-noor, melynek helyébe üvegdarabot csempésztek. A hiúságom meg volt támadva, a halál nem volt az enyém többé, nem volt eredeti, békebeli, saját, egyéni, egyetlen, hanem tömegcikk lett, mint a bicigli, s mindenkié lett, mint a gond vagy mint a szeretkezés. (1921)

MINDENKI TUDJA RÓLAM, hogy meg fogok halni – hát hogy imponálhatok itt valakinek? (1924)

EGY SZEGÉNY ÖNGYILKOS LEVELE: „Isten veled, anyám, csak téged sajnállok itthagyni, a világnak nem köszönök.” (1928)

AKKOR KÉNE ELKEZDENI ÍRNI, mikor meghalt az ember. Ez az élet étellel teljen el, azután meséljek... mennyivel elfogulatlanabb leszek, mennyivel nagyobb csend lesz, gondtalanság, távlat és szabadság s bátorság olyan, amiket az író nem is álmodhat itt elevenen az olvasók közé szorítva. (1933)

TALÁN ÉRDEME ENNEK A KORNAK, hogy leszálította az élet értékét, leépítette a haláltól való irtózatot. (1933)

MEGHALTÁL: a gyászjelentésben a leggyöngébb és a legjobb apa vagy. A temetésen dicsér a pap és magasztalnak a barátaid. Ha beszélnek rólad ezután, az erényeidet emlegetik, nem a hibádat. Eltűnik az arcod, amely ráncos és bibircsókos volt, a fényképed marad itt, azon sima vagy, finom, ünnepélyes. Az emléked mindennap ártatlanabb lesz, rokonszenvesebb.

Meghaltál, megszületté egy szebb létre: most fogod letisztítani a maszatos életedet. (1935)

EGY GAZDASÁGI VEZÉRFÉRFIÚNAK, MIKOR MEGHALT, végrendeleti kívánságához képest, átszúrták a szívét. – Valaki: – Sokkal hamarabb kellett volna. (1937)

AUSZTRIÁBAN ÁLLÍTÓLAG ezren fölül van már a zsidó öngyilkosok száma. A zsidó származás 1933 óta Európa alsó részén úgy öl, mint a szívbaj. (1938)

AZT MONDTA EGYSZER EGY KOLOZSVÁRI ÖREGHORDÁR: – Meghalni, az semmi, instálom, de a temetés, az a sírba viszi az embert. (1939)

SZÉPEN ÉLT ÖREGEK NEM MEGHALNAK, hanem elhalnak, mint a dal. (1940)

ÖTVEN ÉVES VAGYOK. Nekem már nem is jár az élet, ha összeadom, hány fiatalabb barátom halt meg, hány fiú veszett el az első meg a mostani monstre háborúban – és suttyomban nagyon élvezem, hogy cigarettára gyújtok, hogy egy nővel elbúvok egy órára, hogy zenét hallok, hogy virágot szagolhatok, még azt is, hogy a járdán új meg új pofákat látok, és hogy az újságban valami meglepőt olvasok, hogy verebek zsibolnak majd februárban a kopasz fát megszállva... istenem, köszönöm, ez már mind ráadás! Hosszú élet... milyen önzés ez, milyen embertelenség. Eltemetni barátait, gyerekeit, dalokat, divatokat, időket, amelyek az övéi voltak, megmaradni kietlen idegen világban, magánosan, jaj, de borzasztó boldogtalan öröm. (1941)

MIKOR ÚJSÁGOT VETTEM KÉZBE A FODRÁSZNÁL, az öreg segéd elkezdett könyörögni, hogy ne olvassak, sokat dolgozott már ma, fáj a háta. Mert mindenki olvas, a fodrásznak meg kell dűlni a munkához, mert az újsággal előre buktatja fejét a vendég. Ha nem olvas, akkor a bőrpárnáskához támasztja a fejét hátra, így egyenesebben állhat a segéd is. Tetszik azt tudni, nagyságos uram,

hogyan mennyi fodrász hal meg tüdőbajban, amiatt, hogy a vendég olvas? Mert tönkremegy kérem a fodrászok tüdeje, inaskoruktól fogva megdülve dolgozni, tessék azt kérem elgondolni.

Ezt tanultam ma. (1945)

ÚGY EMLÉKSZEM, 30 ÉVES KOROMBAN kezdtem a halhatatlanságtól, vagyis az örökléttől, a sírontúli lelki létezésről irtózni. Mit csináljak az égben, ha olyan szerencsés vagyok, hogy oda fölvesznek, mikor a Földről elpályaztam. Nincs testem, nincsenek érzékeim, nem csokolózhatom, nem cigarettázhatom, nem olvashatok, nem írhatok (hogy töltök egyetlen napot írás, olvasás, cigarettá, sőt még egy korty bor nélkül? Sőt még csak beszélgetni se tudok majd senkivel.) Azt a mennyországi örök boldogságot, ami az éther-részegséghez hasonlít talán, azt az üres üdvöt, nem kívánom azt, nem érdekel. Nem vágyom feltámadni se, isten őrizz, még egyszer itt lenni, emlékezve előbbi magamra, kínjaimra, szégyeneimre, botlásaimra, mulasztásaimra. Persze nem is hiszek a személyes túlvilági életben és feltámadásban. Mi szüksége arra az Égnek, Földnek, hogy te kis taknyos halandó örökre megmaradj, új életre támadj. Nem volt belőled elég 60, 70, 80 esztendő? Mi? Milyen szerénytelen vagy, öregem, milyen szemtelen. Hogy nem veszem komolyan a vallásokról ígért öröklétet, az a legtávolabbról sem azt jelenti, hogy nem hiszek istenben, dehogyan: az istenben, mégpedig egy jó istenben, akiről nem tudom föltenni, hogy az örökkévalóság tébolyult unalmát szánta az embereknek.

Ha valami gyerekes rettegés támad rám egyszer-másszor, az, hogy odalenn a sírban nem alszunk, hanem ébren fekszünk majd a sötétben, irtózatosságnak, mert rágnak a férgek és irtózatosságnak, mert egy hangot nem hallunk és nem olvashatunk se könyvet, se újságot... nem, nem, rögtön megnyugszom: nem lehet olyan képtelen gonosz a Teremtés, amely gyermekmosolyt, csókot, márdárdalt és bort adott nekünk. Nem, nem, ahhoz egy Hitlernek kéne az égben uralkodni. (1947)

maművészeti magazin ● sport-szám ● megjelenik márciusban

donpontiusbarát + kardossándor + györgypéter + tóthgyörgy + petőczandrás + felugossylászló + swierkiewiczrobort + papptibor + balaskójenő + galántaigyörgy + szkárosiendre + keményistván + szombathybálint + orbánbalázs + bodorbéla + molnárkatalin + bohuskároly + kovácsimre + rónaipéter + buktaimre + bírójózsef + ajawaalwijk + bernáth(y)sándor + bárdosijózsef + gittaiistván + grandpierreattila + kelényibéla + nagypál + dr.szerelemhegyiervin + krausztivadar + nagyandrás + loisviktor + tomasokemény + székelyákos–némethistván + monorimargit + garaczilászló + dobricakamperelic + kukorellyendre + eözámboistván + fedorzoltán + legéndypétegyörgy + szirtesjános + barvicsiván + szörényilászló

A két félteke

JAN KOTT

Grotowski avagy a határ

Egy képeslapon, amelyet néhány hónapja kaptam az egyik német kiadótól, Grotowski és Peter Brook látható. Együtt ülnek, mögöttük sima tégl- vagy kőfal. Összetolt székeken vagy fapadon foglalnak helyet. Mint egy vasúti váróteremben. De hol? Melyik pályaudvaron? Láruk előtt nagy, tömött hátizsák hever. De melyiküké az a hátizsák? Brook fekete öltönyt és magas nyakú pulóvert visel. Lehajtott fejjel ül, hatalmas homloka tar koponyájában folytatódik, csak oldalt látszik egy kis haj. Grotowski is fekete öltönyben van, kigombolt ingén nadrágtartó. A lábán szandál, zokni nélkül. Egy pillanatra azt gondolhatnánk, megint találkozott Vladimir és Estragon, és várnak az új Godot-ra.

Mindketten sokat utaztak. Jobban mondva: vándoroltak. Brook útjairól, mint mindenről, amit csinált, dokumentáció készült: leírások, beszámolók, fényképek. Grotowski vándorútjai – hosszú hónapokon át, magányosan járta be India nagy térségeit – csak benne magában hagytak nyomot. A világ sok-sok eldugott zugában, Afrika és Ázsia távoli falvaiban, a teatralitásra kiéhezve Brook mindig azt kereste, mivel gazdagíthatná a színházat. Ismeretlen gesztust, hangszert, dallamot keresett. Ki ne emlékeznék közülünk a kabukiból kölcsönzött szalagokra, amelyek a szerelmeseket fonják körül a *Szent-ivánéji álomban*, a nyílvevőkre a *Bhaharagvában*, amelyek lehullnak, pályájuk megtörik, bár az is lehet, hogy ki se lőtték őket a megfeszített íjból, vagy a tüzekre, amelyeket az öregasszony Carmen és utolsó szeretője nászágya körül, a három világtáj felől gyűjt meg. Brooknál a tűz, a víz és a homok mélyértelmű jel, s a jelképek anyagi természete nem szűnik meg. A vörös homokot a Gangesz partjáról hozatta a színpadra. Színházzá változtatta a rítust, s ebben senki sem mérhető hozzá. Grotowski sokáig és kitartóan küszködött azzal, hogy a színházat visszaváltoztassa rítussá. Míg meg nem győződött róla, hogy a hívők számára ez szentségtörés, valami szent dolog elrablása, a nem hívők számára pedig hazugság, az áldozat még Cieslak korbácsolásában is csak színészet.

E németországi képeslapon Brook a térdére támaszkodik, becsukja a szemét és hallgat. Emlékszem jól, hogyan hallgat. Éberén, mint a macska. Mint az éhes macska.

Jan Kott (1914) lengyel irodalmár, jelenleg vendégprofesszor az USA-ban. Itt közölt írásai a *Dialog* című varsói folyóirat 1989. évi 5. és 8. számában jelentek meg *Dwie strony* címmel.

Ő maga nem mond semmit, csak néha papírszalvétát hajtogat a kezében. Ezek a gyűrött szalvéták: díszlettervek. Grotowski a képen felemeli jobb kezét, Brookra néz és beszél. Brook kérdéseket tesz fel. Giorgio Strehler is tesz fel kérdéseket – vele dolgoztam a *Vihar* előadásán – de ezeket ő maga válaszolja meg, méghozzá igen terjedelmesen. Aztán újabb kérdést tesz fel, de csak a saját válasza érdekli. Brookkal nehéz szót érteni, a beszélgetés monológgá változik. Strehlerrel lehetetlen szót érteni, a beszélgetés strehleri monológgá változik. Hármójuk közül csak Grotowski partner a beszélgetéshez. Lehet, hogy épp ezért, ez utóbbi a találkozást akarja még megmenteni a színházból.

Sok év után Santa Monicában találkoztam Grotowskival. Nagyon megváltozott, más volt, mint azon a német képeslapon. Egyébként láttam őt különböző korszakaiban, kövéren és soványan, mintha belső átalakulásai külsején is megmutatkoznának. Azon a képen még sűrű sötét haja van, rendetlenül hullik a fülére és tarkójára. Homloka most jóval magasabb volt, arcát őszes haj, fehér oldalszakáll és ritkás kecskeszakáll keretezte. Fehér ingben volt, régimódi, vastagra kötött, sötét nyakkendőt viselt. Most is fekete öltönyben volt, de lefogyott, lógott rajta a ruha. – Úgy néz ki, mint egy galíciai k.u.k. tanácsos – mondta L.

Grotowski a haiti vízkultusról beszélt. A szertartáson végzett színészi tevékenységről, amelytől a résztvevők is transzba esnek. És arról, hogyan tudja a színész kontrollálni a transzállapotát. A dokumentumfilmen, amelyet bemutatott, egy fehér kakasnak elvágta a torkát, szálltak a tollai a levegőben.

Ez majd két éve volt, Santa Monicában, a Getty Centerben, ahova meghívtak egy évre kilenc amerikai és európai művelődés- és művészettörténészt. Közülük egyedül én foglalkozom színházzal, tán ezért kértek meg engem, hogy mutassam be Grotowskit. Grotowski akkor még szörnyű akcentussal beszélt angolul, a film pedig (biztos elromlott a vetítógép) minden pillanatban elszakadt. Mint a fehér kakas tollai. Grotowskit sokáig gurunak tartottam és megfigyeltem, micsoda áhítatot kelt a hallgatóság körében, lehet, hogy inkább a személyiségével, mint azzal, amit mond. De ez profi közönség volt. „Grotowskira” jöttek. Tanítványaim és kollégáim a Getty Centerben nem sokat, vagy egyáltalán semmit sem hallottak róla. S ha volt is hajlamuk a rajongásra, inkább Leonardo nemrég megtalált

vázlatáért lelkesedtek, amelyet egy régóta ismert vászon hátoldalán fedeztek fel. Grotowski azonban rajongást keltett bennük. Mint soha senki azelőtt és azután az év után. Pedig az őt követő előadók közt kiváló szónokok voltak.

Ezen az estén eljött hozzánk Grotowski. Túrós és krumpolis orosz piroggal kínáltuk. Nagyon ízlett neki. Csodálkoztam: „Csak lótszmagot kellene enned.” „A lótszmag passzol a lengyel vodkához” – felelte. Ezt a Grotowskit eddig nem ismertem. Azelőtt soha nem tréfálkozott önmagán. Mintha hirtelen kinyílt volna. Magányos volt. Barátai és színészei rég szétszóródtak a nagyvilágban. Vagy nem is élnek már. Akárcsak az én barátaim. Mikor elment, adott nekem egy könyvet, azt mondta, ettől soha sem válik meg. Martin Buber *Hászid történeteinek* francia fordítása volt. Hasonlók azokhoz az elbeszélésekhez, amelyeket Stanisław Vincenz gyűjtött a hászidok között, a Cseremos felső folyásánál. Istenem – mondta Baal-Sem Tov egyik távoli és kései követője – mentsd meg a zsidókat. Ha pedig nem tudod, mentsd meg azokat, akiket te magad választasz. Nagyon különös, de az egykori guru ezen az estén, amikor orosz pirogot evett, úgy tetszett, egyike a hászidoknak.

Még ugyanebben az évben, májusban vagy júniusban, meghívott Grotowski Irvine-ba. Van ott egy kaliforniai campus a sűrű erdőben, ahol eltűnnek az épületek és az emberek is. Szinte észrevétlenül alakul át sivataggá. Néhány mérföldnyire, a másik irányban pedig ott az óceán. A campus szélén, az örökségbe kapott régi magtár mellett Grotowski világos színű, kör alakú szibériai jurtát ácsoltatott. A sötét magtárban és a világos jurtában, a közeli sivatagban és az óceán partján képezte egy évig új színészeit. Órákig dolgoztak, néha csak késő éjszaka fejezték be a munkát. Nyolcan voltak: hét fiú és egy lány. Az egyik fiú mexikói, a másik tán maláj volt, a lány japán, a többiek a két Amerika különböző országaiból érkeztek. Maguktól jöttek Grotowskihoz, vagy ő választotta ki őket.

Erre a hosszú irvine-i éjszakára Grotowski meghívott engem L-lel, André Gregoryt feleségével és két-három embert a campusból. Kevesebb volt a néző, mint a színész. A jurtának még friss gyantaillata volt, a viasszal kent padló ragyogott, mint a japán noban. Levetettük a cipőket és leültünk a fapadra. Az előadást, azt hiszem, az a mexikói fiú kezdte, akiről Grotowski azt mondta, abszolút hallása van. Elkézdett egy éneket, amelyben ugyanaz a hanglejtés ismétlődött, elhalkult majd visszatért. Az egyhangú dallamot ismétlődő tánclépések kísérték. E lépések közben térdei összeértek, lábujjait befelé fordította. Feje és háta minden lépésnél lehajlott majd felemelkedett. Ez sokáig tartott, és lassan erősödött a feszültség. Mintha e különös lépések a tarkónkra nehezednének. Mások is csatlakoztak a táncoshoz, ugyanazzal az egyhangú énekkel és ugyanazokkal a hajlongó lépésekkel. Tekergő kígyóhoz hasonlítottak. De a kígyóban lehetett valami hipnotikus erő, mert ugyanazt az imbolygó lépést és a dallamot ismételve a városból jött vendégek is fokozatosan csatlakoztak a táncosokhoz.

Megkérdeztem később Grotowskit, honnan ismeri ezt a különös lépést, amely megkínazza a testet. Azt mondta, benne van a hászidok rituális hajlongása és a zen utolsó

meditációs testtartása. Az elmélkedéshez meg kell feszíteni a testet – és a gondolkodáshoz is, ami megelőzi a cselekvést.

Aztán kivezettek a jurtából, pár száz lépésnyire, a sivatagba. Előttünk, egy kisebb dombon két fiú és a lány még egyszer megismételte a hajlongó lépteiket, de most helyben jártak. Megfordultak egymás után a négy égtáj felé, aztán mintha meghajlással üdvözölték volna az eget és a földet. Egy kívülállóknak itt, Kaliforniában, ahol százával virágnak a legkülönösebb kultuszok, úgy tűnhetett, sajátos szertartás folyik, pedig csak két latin-amerikai fiú és egy japán lány állt a dombon a lenyugvó nap fényében.

Egy adott pillanatban három ló került elénk; két fehér és egy fekete. Mint Gauguin képein. Mellső lábuk meg volt kötve. Lassan mozogtak, rövid léptekkel, mélyen lehajtott fejjel, fűcsomókat kerestek a kiszáradt pusztaságban. Később megkérdeztem Grotowskit, ő gondolta-e ki a szépség e pillanatát. „Nem – mondta – egyedül Isten a nagy rendező.”

Később, napszálltakor kiszaladt a jurta elé a hét fiú és a japán lány. Nagy kört alkotva futottak, váltogatva a lépést, hol gyorsabban, hol lassabban, nem néztek egymásra, de mintha láthatatlan szálak kötnék össze őket, egyszerre váltottak lépést. Nagyon sokáig tartott, de minél tovább néztük, annál igézőbb lett ez az egyhangú futás, ez az absztrakt és üres, néma balett. Aztán abbamaradt. Megkérdeztem Grotowskit, milyen mértékkel állapította meg a futás idejét. „A futás véget ért – mondta – amikor kimerült.”

Késő éjszaka a magtárba vezettek bennünket. Megint leültünk a padra, az egyik fal mellé. Grotowski a jobb sarokban guggolt. A magtár sötét volt, csak velünk szemben, az alacsony asztalon pisláskolt tizenkét gyertya. A színészek a fal mellett futottak. Váltották egymást. De mindig csak ketten voltak: az üldöző és az üldözött, férfi és nő vagy két férfi. Meztelenül, testükön lelógó, fehér fátyollal, amelyen kirajzolódtak a bordák, a medence és a hátgerinc vonalai. Imbolygott a gyertyaláng az iramló testektől, mintha viharban reszketne, nagy árnyak suhanak a magtár falán.

Üldözés volt az ismétlődő jelenet. Az erőszak, a gyilkosság vagy a megbocsátás gesztusával végződött. Kétszer fordult elő, hogy az üldöző, mikor elejtette emberi prédáját, letakarta fátyollal, aztán a zsákmány – vagy a megerőszkolt nő – lassan felemelte fejét, amelyet még mindig fátyol takart, és mozdulatlaná vált ebben a félig ülő testtartásban, mint a sírból feltámasztott Lázár alakja vagy – e mítoszok és kultúrák szinkretizmusában – az egyiptomi múmia, amint fehér pólyába csavarva felemelkedik a szarkofágról.

Kora reggel, amikor elbúcsúztunk, megkérdeztem Grotowskit, van-e erről az egyéves munkáról dokumentációja: fényképek, rajzok, feljegyzések. „Mire jó az – mondta, és megdöbbennek tetszett. – Igazán csak az emberi emlékezetben marad nyoma mindennek.” Aztán elmosolyodott. „Te tudod a legjobban, Janek. Hiszen írtál a test emlékezetéről.”

Grotowski ebben az évben dolgozott utoljára Irvine-ban. Az új helye Centro di Lavoro Pontederában, egy kis toszkánai faluban van, harminc-nyven mérföldre Firenzétől. Ott még kocsmá sincs, tanítványai, lehetnek vagy húszan, maguk készítik ételeiket. Három évig maradnak Grotowskival. Mikor az új iskola megkezdte működését, Brook meglátogatta Grotowskit abban a távoli kis faluban. Megint fapadon ültek, a vándor hátizsákja ezúttal Brookhoz tartozott. Brook Gordon Craigról beszélt. Egyik legnagyobb közös mesterüknek nevezte, mert hatása és legendája végigvonul az egész évszázadon, és a színház minden területét felöleli. Craig legendája azoktól eredt, akik néhány munkája közül legalább egyet ismertek. Híre tanítványokról tanítványokra szállt. A legendában, amely Craig után maradt, benne van az abszolút színház látomása. Ez az abszolút színház – de ezt már nem tette hozzá Brook

– lehetetlen színház, mert a lényege nem a szó, nem a színész, nem a díszlet és nem is a zene. Csak a mozgás és a fény lehet.

Nem tudom, Brook hasonlította-e először Grotowskit Craighoz. De úgy gondolom, ez a hasonlat felfedezés értékű. Mindkettejükről sok mindent elárul.

Ezen a találkozáson Georges Banu is ott volt. Azt írta nekem: Láttam Grotowskit. Hogy behatárolta tevékenységét! De micsoda erő van ebben! Először pillantottam meg a színház határát. Ezt a határt két évvel ezelőtt, Irvine-ban ismertem meg. A Grotowski jurtajáig terjedő sivatagban napkeltekor sziszegtek a csörgőkígyók és remegett a levegő. Ilyen remegő levegőt azelőtt csak egyszer láttam: a Negev-sivatagban, a Salamon rózsaszín oszlopai mellett.

Santa Monica, 1989. január

FORDÍTOTTA PÁLFALVI LAJOS

Lem és a krakkói tevék

1946 márciusában történt. Vagy talán májusban. De az is lehet, hogy még februárban. Mindenesetre nem sokkal a háború után. Łódźban laktam, de hacsak valami közlekedési eszközhöz jutottam, rohantam Krakkóba, hogy a feleségemet láthassam. Krakkóban még rosszabb volt az ellátás, mint Łódźban. Mindenki mindenféle fejadagokból élt, főként, ha állása sem volt. Enni főként az üzemi konyhán ettek az emberek.

A kofák hoztak fel tojást, néha vajot, ványadt csirkét. Csakhogy nem pénzért. Az új zlotyot nem fogadták el. Mindenki várta már a pénzcserét. A tojásért, szalonáért kizárólag lepedőt, párnahuzatot kértek. Legfőképpen azonban pulóvert. Lehetett viseltes is. Gyapjúpulóver. A tél kemény volt és sokáig tartott. A pulóver volt a legkelendőbb áru.

Mozi még nem működött. Alighanem színház is csak egy nyitott ki, és talán egy kávéház. Már nem emlékszem, igazi kávé adtak, vagy pótkávé. A legfrissebb látványosságot az éppen megnyílt állatkert jelentette. Egy vasárnap ebéd előtt elindultunk a feleségemmel, hogy felkeressük. Nem hogy vad, de háziállat is alig volt. Volt egy darab, a megszállást túlélő medve, egy pár csont és bőr farkas, néhány sorsába beletörődő őz, sok madár és az állatkert büszkesége: két tevé.

A tevék ott ácsorogtak egy kerítésen vagy valami mellvéden túl. Előttük egy kiránduló iskolai osztály – és Lem a feleségével. Mindkettőjüknél – rögtön felfigyeltem rá – hatalmas tarisznya. Egymást váltva léptek a mellvédhez, répát és petrezselymet adtak a tevéknek, és nagy fésűkkel szántottak végig a nyakukon, hátukon, mintha birkákkal bíbelődtek volna. Aztán – a tevék nyilván akkor vedlettek – a teveszört a tarisznyába rakták. Már egészen nagy cso-

mók gyűltek össze. „Mit csinál itt, Stanislaw úr?” – kérdeztem kissé csodálkozva. „Mit csinálnék? – felelte Lem. – Nem látja? Pulóvert.”

Átvillant az agyamon, hogy ez a fiatal ember – Lem nem volt több huszonöt évesnél – fényes jövő előtt áll. Nagy fantázia kellett ahhoz, hogy valaki pár hónappal a háború után felkerekedjen az állatkertbe teveszörért. De azt azért nem gondoltam, hogy ebből a kezdő íróból hamarosan a legragyogóbb sci-fi szerző válik. Pedig ki is találhattam volna. A teveször is a legjobb a világon.

Santa Monica, 1987. február

Néhány hónappal e tárca megjelenése után levelet kaptam, amelyet közreadok, hogy ne felejtsem el soha többé:

*Kedves Janko,
ami a tevéket illeti, kicsit megcsalt az emlékezetem. A kérdéses időben feleségem a bytomi gimnázium növendéke volt, és még nem is ismertem. A krakkói állatkertben nem voltak tevék, voltak viszont bölények. Szörüket nem én szaggattam, hanem akkori barátom, Romek Hussarski és a menyasszonya, Halina Burtan kisasszony (most már mindketten nagyszülők). S a bölényszörvből pulóvert Hussarski mamája gyártott (30 éve a sírban). A többi stimmel. Nyilván a zakopanei Astoriában mesélhettem Neked valamit. Én nem látok az egészben semmi kivétlivalót, feleségem azonban nem volt elragadtatva attól az ötletedtől, hogy már mint kislány az oldalbordám lett volna, s ráadásul mindenféle pulóvereket kötögetett.*

Szívélyes üdvözlettel
Truly yours
St

Krakkó, 1989. május 28.

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

Az elsüllyedt sziget (1)

GYÖRGY PÉTER

A magyar avantgard akkor került a kutatás fő irányvonalába, amikor története gyakorlatilag már lezárult. A reális értékelés, azaz a rehabilitáció, évtizedeket késett, s ez különösen a húszas-harmincas évek eseménytörténetének kutatásakor vezetett szinte jöváthetetlen veszteségekhez. E korszak perdöntő fontosságú tanúi szinte teljes ismeretlenségben éltek majd hunytak el, gyakran anélkül, hogy alkalmuk lett volna megvárniuk-megérniük a paradigmaváltást, melynek eredményeként már ők is beleférnek az irodalom- és kultúrtörténetbe. Tevékeny életek egész sora halványult el, valaha volt csoportok és mozgalmak tűntek el, süllyedtek alá az időben. Utóbb a hagyatékok eltűnése, eladása következett, képek, grafikák, kéziratok keltek vándorútra Nyugat felé. Kádár Béla, Scheiber Hugó, Kassák Lajos, Vajda Lajos (stb.) alkotásaira a hatvanas években közömbösen ütötte rá a Hivatal a kiviteli engedély pecsétjét: értéktelen papírnak tekintvén e művészek képeit. Valóban, e festők képei ekkortájt itthon még semmit sem értek, ám a párizsi vagy bázeli galériák tulajdonosai szinte elképzelhetetlen összeget fizettek értük; ma már persze tudjuk, hogy e képek eltűnése a magyar nemzeti kultúra jöváthetetlen vesztesége. Kassák Lajost például, amire megértette, hogy mi is történik vele, gyakorlatilag kifosztotta pár galériás.¹ Az évtizedes elzártság következményeinek története szinte példaértékű. A magyar avantgard hajdani vezére 1926 és 1960 között szinte teljesen kikopott a világból, Nyugaton nem járt, 1960-ban szinte képtelen volt elhinni, hogy amit annak idején alkotott, az valóban értékes, s az európai kultúra immanens része.

Ebben az írásban kísérletet teszek az avantgard és a neoavantgard nemzedékei közti kapcsolatok nyomkövetésére, annak az összefüggésrendszernek a felvázolására, amely még a hatvanas évek végén fellépő nemzedék pályáját is nagy mértékben befolyásolta.² Éppen ezért ehelyütt nem a művek esztétikai elemzésére vagy minősítésére vállalkozom, sokkal inkább azt tekintetem feladatomnak, hogy a különböző áramlatokat és az azokban résztvevő alkotókat elhelyezzem a magyar kultúrtörténet atlaszában.

Ha önellentmondásnak vagy paradoxnak tűnik is, a szentesített hagyományokkal újra és újra szakítani akaró avantgard létének is alapvető szükséglete, hogy esetenként töretlenül folytathassa saját tradícióját. Tehát az avantgard számára is döntő kérdés, hogy szabadon alakíthassa ki csoportjait, hozhassa létre

iskoláit. A hagyomány felmondásának, a folyton új értelmezési keretet követelő, új műfajokat kereső és teremtő, az adott műfajhierarchiát mindig radikálisan átrendező avantgardnak folytonossága „büntetlenül” nem törhető meg.

Az avantgard szubkultúra önazonosságának megteremtése értelemszerűen önelhatárolást jelent, s ez nyilván bizonyos agresszióval jár együtt, ami esetenként a csoportok közös tevékenységének, stílussteremtő munkájának is mintegy a fedezete. Az avantgard legitimitása tehát legalább annyira táplálkozik az ellenségképpel történő szembeülésből, és az egymáshoz nagyon közeli ideológiai álláspontok közti csekély különbségek igen érzékeny hangsúlyozásából, mint egy független esztétikai nézetrendszerből. Az is természetes persze, hogy e kettő egymástól soha nem választható el. Kassák vagy Barta Sándor, Tamás Aladár illetve Hevesy Iván nem az örökkévalóság ígézetében határozták meg, jelölték ki az egyedül üdvözítőnek vélt aktuális utat, hanem egymással szemben, tehát a folyamatos elhatárolódás vagy épp kiátkozás révén mutathattak rá a félreismerhetetlenül helyes, egyedül igaz módszerre.

Amennyire fontos az avantgard önazonosságának megteremtéséhez az agresszív elhatárolódás, és a szekták közti kizárólagos tudások érvényesítéséért folytatott konkurenciaharc, *ugyanolyan* fontos az is, hogy a nagy kulturális intézményektől történő elkülönülés, mint a század elején is történt, szigorúan önkéntes legyen. A szembenállás ugyanis ekkor még a kultúra keretein belül zajlik, tehát a művészet- és irodalomtörténet kategóriarendszerén belül, szemben a harmincas évek Németországának, Szovjetuniójának, a Horthy-rendszernek ekkori gyakorlatával, és különösképp az 1948 után itthon történetekkel; e „vita” és ellenállás már a politika és büntetőjog kategóriái között történik. Abban az esetben tehát, amikor megszűnik az avantgard elkülönültségének önkéntessége, s elkezdődik a szó szoros értelmében vett földalatti élete, megszakad a kulturális problémaérzékenység és hagyomány kontinuitása. Az utóbb, újonnan jelentkező nemzedékek és csoportok légüres térbe kerülnek, körülöttük, minthogy elnémították, néma az értelmezői munkát elvégző befogadói közeg. A vad viták, az ellentétek, a heves veszekedések helyett a tudomásul nem vétel sanda csendje, a gyanakvás, a félreértés és az idegenség ingerült elhárítása kezdődik el. Ez történt a magyar avantgard esetében is, ezzel kellett 1920 után minden e szubkultúrához tartozó alkotónak szembenéznie, egyre kevésbé remélhetően, hogy liberális toleranciával vagy becsületes, óvatos konzervativizmussal találkozhat.

Igyekszem rámutatni arra, hogy a magyar avantgard egyik sajátossága épp e folyamatos küzdelem az informálatlansággal, szűk látókörű patriotizmussal, amely újra és újra idegennek, tehát elutasítandónak tekinti azt, ami más. A kívülről jött idegenség visszautasítása ugyanúgy elemi érve volt a húszas évektől bontakozó jobboldali nemzettudatnak, mint a szocialista pártállam bezárkózó szorongásának.

Saját hagyományuk megteremtésére tehát a magyar avantgardban fellépő nemzedékeknek nem nagyon volt lehetőségük. A tapasztalatok átadása, a különböző szubkulturák közötti kommunikáció mindig csak késve, s szinte a föld alatt történhetett meg, 1920 óta a különböző csoportok alkotóival legalább annyit foglalkozott a fennálló rendszerek rendőrsége és államigazgatása, mint az irodalom- és művészetbarátok.

A magyar avantgard első, s azóta csak nagyon kis részben klasszikussá, elfogadottá, csekély részben ismertté vált, ám döntő többségében félhomályban maradt nemzedéke nem sokkal jelentkezése, első publikációi és folyóirat-alapításai után a két forradalom bukásával szinte automatikusan kívül került az irodalmi élet keretein. Nem pusztán a hivatalosság határain jutottak túl, de magának a társadalmi nyilvánosság intézményeinek is peremére szorultak. Legtöbbjük arra kényszerült, hogy elhagyja az országot, s éveket, évtizedekig vagy élete fogytáig emigrációban éljen. Kassákkal együtt Bécsbe emigrált szinte egy egész nemzedék, hogy aztán kinek-kinek más-ként forduljon a sorsa, aszerint, hogy hazatért-e a húszas évek közepén, vagy ott maradt-e valamely utódállamban, eljutott-e Nyugatra, vagy megjárta a „nagy kört”, s így az oroszországi emigrációban végezte. E nemzedék tagjait még ma is aszerint ismeri a közvélemény, s részben az irodalomtörténet is, hogy melyikük milyen távolságra került Kassáktól. Azokra, akik közeli viszonyban maradtak a MA nagyhatalmú szerkesztőjével, több fény vetült, de minél jobban nőtt a távolság, annál inkább csökkent a fény és a figyelem is. Barta Sándor, Bortnyik, Uitz, Újvári Erzsébet, Mácsa János, Gáspár Endre, Németh Andor, Lengyel József, Komját Aladár, talán György Mátyás és értelemszerűen Révai József tevékenysége többé-kevésbé feltárt, illetve a szélesebb közvélemény előtt is ismert. De pl. Kahána Mózes,³ Nádass József,⁴ Kudlák Lajos,⁵ Erg Ágoston,⁶ Heves Ferenc,⁷ Kovács Kálmán,⁸ Reiter Róbert,⁹ Vajda Miklós,¹⁰ Vajda Sándor,¹¹ Mihályi Ödön,¹² vagy az emigrációban és itthon egyaránt tevékenykedő Gerő György¹³ munkássága gyakorlatilag ismeretlen, vagy nélkülözi az elfogulatlan és tárgyilagos elemzést.

Mindenesetre akármi is történt később, ez volt a magyar avantgard első és egyben utolsó nemzedéke, amely pályáját nem a társadalmi nyilvánosság intézményrendszerén kívül, néma vagy ellenséges közönyben, hanem ha viták kereszt-tüzében, vagy esetleg a betiltást is kockáztatva, ám mégis a legitim kultúra fogalmakörén és intézményrendszerén belül kezdte meg. Hiszen ha háborús is lett a világ, a Monarchia liberális tradícióiban létrejövő avantgard eredetileg nem kitagadott gyermek, hanem vitapartner volt. A hivatalos és a „második” Magyarország véleménye

nem esett egybe, s ha kis helyen is, de elfért ott a harmadik is. Azaz létezhetett egy, a *Nyugattól* „balra” álló csoport, amelyet Babits feltétel nélkül kritikára és válaszra méltott,¹⁴ s ha az internacionális szám megjelenése után be is tiltották a *Tettet*,¹⁵ abban nem akadályozták Kassákokat, hogy új folyóiratot alapítson. A *Tett* és a *MA* elkülönülése, azaz Kassák és az aktivisták kivonulása önkéntes volt, mert semmiféle közösséget nem kívánt vállalni a hivatalos világ értékrendjével. (Megemlítendő persze, hogy az avantgard harcos, militáris fellépése egyébként épp a pacifizmus érdekében is történt.)

Mikor a forradalmak bukása után e fiatal nemzedék legtöbb alkotója távozásra kényszerült, egyszerre kívülszorult a magyar kultúra határain. Érthető, hogy a húszas években a hivatalos kultúra mintegy letagadta az emigráció egészét; ugyanúgy az emigráció is, a kialakult kisnemzeti tudat következményeképp a maga belső vitáitól függetlenül tagadta a fehérterrorral születő új társadalom jogosultságát. Horthyt és az új kurzust ugyanúgy gyűlölték Bécsben, mint ahogy a hivatalos kultúrpolitika köreiben és lapjaiban – *Magyar Szemle*, *Irodalomtörténet*, *Napkelet* – is undorral emlegették az emigrációt és művészetét. Ám az emigráció kultúrájáról nemcsak a Horthy-rendszer hivatalos kultúrpolitikája feledkezett el, hanem, ha eltérő okokból is, ugyancsak elfelejtkezett a háború utáni évek kultúrpolitikája, s kulturális közéleté is.¹⁶ Kevésbé áll mindez a művészettörténetre,¹⁷ amely már a hetvenes évek közepén neki látott az avantgard rehabilitációjának, s így nemegyszer az a helyzet állott elő, hogy művészettörténészek végeztek el az irodalomtörténet számára részben feltáratlan terület átvilágítását. Ennek az emigrációnak az „elfelejtése” döntő probléma az avantgard történetének értelmezésekor, hiszen a fent említett avantgard nemzedék nem egyedül, önmagában emigrált, hanem egy hatalmas, baloldali intellektualekből álló hullámmal együtt.¹⁸ Ez az emigráció, melynek tagjai közt a bécsi Café Atlantis¹⁹ világában élte életét a magyar kultúra sok jelentős alakja, elsüllyedt Atlantszéként húzódik a mélyben. Persze nem tagadható, hogy a filozófia-, a szociológia-, sajtó-, munkásmozgalom- és művészettörténet szempontjából átütő jelentőségű bécsi magyar emigrációs kultúra leggyengébb pontja az autonóm irodalom volt. A *Nyugat* írói döntő többségükben itthon maradtak, s így bármennyire is szerették volna az ellenkezőjét hinni a Bécsben élő alkotók (az avantgard művészek mellett elsősorban Balázs Béla, Lesznai Anna, Barta Lajos, Fényes Samu,²⁰ Németh Andor, Dénes Zsófia stb.), az emigrációs irodalom súlya nem éri el az itthoniét. Ma is nyilvánvaló azonban, hogy ha Lesznai vagy Balázs Béla²¹ művészetéről kerül szó, akkor még ma sem egy-egy író „értékelésével”, hanem az emigrációban uralkodó liberális és baloldali tradíció őrzésének jelentkezősével találkozunk. Ám ezzel szemben is úgy vélem, hogy irodalomtörténeti túlértékelések vagy ideológiai átértelmezések helyett e kultúra egészét kellene rehabilitálni, és önálló, sajátos értékvilággal, intézményrendszerrel, szokásokkal rendelkező eszként bebocsátani a magyar kultúra világába.

S utalnunk kell röviden a párttörténeti vonatkozásra is. A kommunista frakciók harcától áthatott emigráció ugyanis a pártirodalom és pártkultúra legitimitásának

szempontjából valóban igen problematikus. A Kun- és Landler-frakció bécsi harca a sötét lapokban amúgy is bővelkedő párttörténetnek egyik legszomorúbb és -gyalázatosabb fejezetét alkotják, s talán a legfontosabbat. Épp ezért a párttörténeti indíttatású kutatás mindvégig mélyseges ambivalenciákkal, tabukkal és tiltásokkal volt áthatva, s eredményei gyakorlatilag használhatatlannak bizonyultak egy, a társadalmi nyilvánosság egésze előtt végbemenő kulturált rehabilitációhoz.

Ugyanígy az ezzel szorosan összefüggő „szocialista magyar irodalomtörténet” paradigmája is alkalmatlannak bizonyult az áttörésre, hiszen kutatásának tárgyát újra és újra a szentesített kérdésekre korlátozta; az avantgard léte vagy épp milyensége a látómező legszélére szorult.²² (Összevetésként: míg a bécsi emigrációban történt események nagyrészt feldolgozatlanok, az ezeknek következő évtizedéig és sehogy máshogy nem értelmezhető 100 % története szinte a redundanciáig ismert.²³ Am hiába a 100%-ra vonatkozó alapos feldolgozás, mégsem rajzolható fel annak reális arányai. E folyóirat igazából ugyanis nem pusztán a párttörténet utólagosan szentesítő legitimációjának egyik alfejezeteként lenne érdekes, hanem inkább a bécsi emigrációban kibontakozott avantgard itthoni utóéletének egyik dokumentumaként.)

A bécsi magyar emigrációnak a jelentősége tehát túlértelkelhetetlen, ha a magyar avantgard szempontjából kívánjuk megítélni. Az emigráció társadalmi nyilvánossága az itthoninál persze jóval szűkebb lett, ám ennek megfelelően sokkal intenzívebb és toleránsabb is. A századeleji Magyarország modora, etosza, valamint a baloldali tájékozottság és igényesség világa jellemezte ezt az emigrációt, amelynek értékrendje a Trianon sokkjától sújtott országban szinte elképzelhetetlen lett volna. A MÁ-t ugyan kiültották Ma-

gyarországról, de a száműzetés a baloldali és liberális kultúrával együtt történt, s ez az anyanyelvű közeg az avantgardra egyébként kifejezetten érzéketlen Bécsben is megteremtette a Kassákék számára döntő jelentőségű feltételeket. A *Bécsi Magyar Újság*,²⁴ a *Tűz*,²⁵ a *Testvér*,²⁶ de még részben a *Jövő*,²⁷ vagy esetenként az *Ember*²⁸ is pozitív érdeklődéssel fordult Kassák és a MA felé. A *Bécsi Magyar Újság*, melyet az első hónapok kommunista orientációja, majd a Horthy-féle csödbe ment felvásárlási kísérlet után²⁹ nagyrészt Károlyi és Jászi irányvonala jellemzett, toleráns és fontos fóruma lett Kassáknak és részben a MA minden szerzőjének. Németh Andor, Komlós Aladár, Dénes Zsófia értő kritikusok és interpretátorok voltak, amikor a MA a *Bécsi Magyar Újság*ban adott hírt magáról, akkor a kor szak sajtójának egyik legnagyobb vállalkozásában kapott helyet.

A politikai csoportokra szakadt, tehát az oktobrista, szociáldemokrata és kommunista frakciókból álló emigráció belülről a MA és az abból kiváló *Akasztott Ember* volt az a fórum, amelynek voltak ugyan politikai elkötelezettségei, de amelyet mégis elsősorban művészetként tartottak számon és ítélték meg. Kassák és a MA nem gyakorlatban politizáltak; s ezt ugyanúgy tudták a Horthy-rendőrség ügynökei, mint a többi bécsi emigráns. Kassák nem a kommunista frakció szervezkedésében vett részt, hanem beszámolt a berlini, moszkvai, párizsi avantgard világról az egyébként kissé álmos, és a Monarchia kultúrájának romjain élő város magyarjainak számára. Ha Budapesten legfeljebb a *Nyugatban*³⁰ s talán a *Magyar Írásban* figyeltek megértéssel az avantgardra, akkor Bécsben másként állt a helyzet. Az emigráció belvilágában értelme volt mindannak, ami Pestről már alig volt követhető. A MA, az *Ék*, az *Akasztott Ember*, az *Egység* pontosan tagolt

Ö V A L A T T

Kis magyar sajtótörténet BORBÍRÓ JUDIT

1956. november 4. után Fehér Lajost nevezték ki az alig néhány napos Népszabadság főszerkesztőjévé. Fehér – legalábbis akkor még – Nagy Imre hívének tartotta magát. Amikor Tito híres pulai beszédében kifejtette nézeteit a magyar forradalomról, a főszerkesztő kijelentette: ez a mi platformunk; akinek más a véleménye, vegye a kalapját és távozzék a szerkesztőségből.

Csak hogy a pulai beszédet a moszkvai Pravda azonnal elítélte. A szerkesztőség munkatársai állásfoglalást követeltek. Kis híján meg is jelent egy élesen polemikus cikk, de az utolsó pillanatban, Kádár közvetlen beavatkozására, a szedést kivették a betördelt oldalból. Kádár titkárai – Erdélyi és Ribánszki – személyesen ellenőrizték a műveletet.

A szerkesztőség munkatársai azonban továbbra is követelték, hogy a lap ne hagyja szó nélkül a Pravda cikkét. Fehér Lajosnak ez nem volt túlságosan inyére, de nem tagadhatta meg nyíltan tegnapelőtti harcias kiállását. Kijelentette: „az elvtársaknak” nincs elvi kifogásuk, csupán a Népszabadság

válaszcikkének néhány fordulatát, stílusát helytelenítik. Semmi akadálya sincs, hogy a lap megfelelő hangnemben válaszoljon a Pravdának, csak arra van szükség, hogy a szöveget előzőleg az intézőbizottság (amelynek Fehér tagja volt), vagyis az akkori pártvezetőség jóváhagyja.

Fehér ekkor Rényi Péternek adott megbízást a cikk megírására. Kádár elfogadhatatlannak találta Rényi szövegét. Ez után a Kádárral folytatott, naponta ismétlődő tárgyalások eredményeképpen Rényinek négyszer vagy ötször kellett átírni a cikket. Az utolsó változat már olyan homályos volt, hogy tulajdonképpen senki sem érthette meg, miről van szó. Ennek ellenére Kádár megelégedte a játékok. Azzal zárta le az ügyet, hogy a Népszabadság semmiféle formában sem polemizálhat a Pravdával.

Erre a Népszabadság munkatársai sztrájkba léptek. Ez volt az első és egyetlen sztrájk a kommunista sajtó történetében. Fehér Lajos maga nem csatlakozott a sztrájkhoz, de áldását adta rá ezzel a formulával: mindenki cselekedjék lelkiismerete szerint.

A sztrájk körülbelül egy hétig tartott. A szerkesztőség végül feltétel nélkül kapitulált. A munkatársak megkapták a szokásos pártbüntetéseket, és tudomásul vették: ezután is parancsokat

ideológiai és kulturális érdekek és meggyőződések következtében jöttek létre, s ezeket a változásokat az emigráció érteni és követni is tudta, de mindez Budapesten már feldolgozhatatlannak, túl távolinak bizonyult. Jól szemlélteti ezt pl. Kassák és Hevesy Iván levélváltása, amelyből nyomon követhetjük, hogy mint távolodik el egymástól a bécsi emigrációban élő mester s a Pesten maradt kortárs szemlélete.³¹ A magyar avantgardot Bécsben lehetett folytatni, kiszakadva a magyar kultúrából, annak peremére szorulva, mégis a magyar kultúra ideáljait vállalva. Bécsben pl. az *Ember* hasábjain Hatvany és Németh Andor gúnyos vitát folytathattak az avantgard mibenlétéről,³² vitájukat Hatvany dadaista pamflettel³³ zárhatta le, sőt, még az az abszurd helyzet is bekövetkezhetett, hogy a feleket az a Göndör³⁴ csitíttatta, aki a Tanácsköztársaság alatt mindent elkövetett, hogy Kassák és a *MA* betiltassék. Németh Andor végső válaszként folytatásos regényt közölt a *Bécsi Magyar Újság* hasábjain.³⁵ Ebben a valóságban végbemenet eseményt, Göndör Ébredő Magyarok általi elrablási kísérletének történetét fordítja ki, s a pamfletben Hatvanyt rabolják el a dadaisták, kik utóbb bosszú gyanánt dadaista verset íratnak a *Jövő* főszerkesztőjével napokon át. Ugyancsak jellemző, hogy Göndör Bécsben csendesen megbékél Kassákkal, s ha nem is érti, hogy mi történik a *MA* hasábjain, de odafigyel rá, s ami még fontosabb, igyekszik nyomon követni a dadaizmus és konstruktivizmus alakuló történetét. Mindez Pesten elképzelhetetlen lett volna. S általában az emigráció majd minden fóruma tisztességgel helyt adott az avantgard vitáinak. A Gömöri Jenő szerkesztette *Tűz* ugyanúgy, mint Fényes Samu *Diogenése*³⁶ vagy épp a neokrisztianus korszakát élő Sinkó Ervin *Testvére*, ahol békésen folyhatott a vita az új költészetéről.³⁷

Ehelyütt természetesen nincs mód arra, hogy akár rész-

leteiben is áttekintsük az olyan alig ismert költők, mint Nádass József, Erg Ágoston, Kudlák Lajos, Kahána Mózes ekkori munkásságát. S ha általában igaz is lehet, hogy e költők alkotásai nem érik el a magyar irodalom első vonalának szintjét, mégis be kell látnunk, hogy tarthatatlan az a szemlélet, mely nem ismeri fel, hogy ez az avantgard teljesítmény csak a kultúra egészének részeként magyarázható értelmesen.

Miert is kellett 1926 után

Kassáknak engednie az avantgard álláspontjából, feladnia a Dokumentumot, miért is kellett 1928-ban a Képzőművészeti Főiskoláról eltanácsolt Új Progresszív Művészek csoportjához tartozó festők nagy részének évekre emigrációba húzódnia? A második nemzedék történetének alakulására ugyancsak az első sorsában rejlik a válasz.

A Bethlen-féle konszolidáció cseppet sem liberális, hanem roppant hatékony kultúrpolitikája gyakorlatilag kiradírozta a köztudatból az avantgard és az emigráció létét. E kultúrpolitika egyszerre tüntetett nagyfokú tájékozatlansággal, illetve a politikai előítéletekből származó tudatlanság és informálatlanság büszke vállalásával, s e beszűkült, fülledt világban szinte sokszzerűen hatott, ami időnként idehallatszott a bécsi világban zajló eseményekből, az avantgard történeteiből. A baloldali, az avantgard, a kommunista egymás szinonimáivá és nagyrészt szitokszavakká lettek. A Pintér Jenő szerkesztette *Irodalomtörténet* Figyelő rovatában időnként pl. kitért a „futurista lírára”, hogy azt „borzalmas példányként”³⁸ tárja az olvasó elé, máskor Kassákot idéznek, hogy aztán a félreértésükön illetve értetlenségükön mint szellemeségen ironizáljanak.³⁹ Az *Irodalomtörténet* egyébként az idegen szellem

kell végrehajtaniok, véleményükre, aggályaikra senki sem kíváncsi. A lap új főszerkesztője Friss István, majd Nemes Dezső lett.

A szellemi irányítás azonban mindinkább Rényi Péter kezébe került. Ez a helyzet tulajdonképpen egészen Kádár bukásáig megmaradt: főszerkesztők Friss Istvántól Berecz Jánosig és Borbély Gáborig jöttek és mentek, de Rényi mindvégig a szürke, vagy nem is olyan szürke eminenciás szerepét játszotta.

A nagyközönséget 56 késő őszen és télén persze mindez nem érdekelt. A lapot utálták mint a bűnt. A Népszabadság elégetése általános népi szokásnak számított. Rényi becsúgya az volt, hogy megszerettesse, vagy legalábbis elfogadtassa a lapot. Az erre irányuló stratégia nagy tettének szánta az 1956-os karácsonyi számot. Szerette volna, ha 1956 karácsonyán a Népszabadság a magyar szellemi élet, a magyar írók fórumaként mutatkozhat be.

Az írók azonban nem álltak szóba vele. Azokat a szerzőket, akik végül is kötélnek álltak, csak a legnagyobb nehézségek árán sikerült megnyerni. Ezért Rényi számára kapóra jött, hogy a lap egyik fiatal munkatársa, Sebastyén Tibor* ismeri Hollós Korvin Lajost.

* Sebastyént csakhamar kizárták az Újságíró Szövetségből, és elbocsátották a laptól a forradalom alatti tevékenysége miatt.

Rényi Sebastyén közvetítésével felkereste a költőt, hogy írjon verset a karácsonyi számba. Hollós Korvin – amint a vers is mutatja – nem minden belső vívódás nélkül fogadta el az ajánlatot. A verset azonban Rényi közölhetetlennek találta: a forradalomban harcoló lányokat Jeanne d'Arc-hoz hasonlítani nyilvánvaló blaszfémia.

Ami ezután következett, az a Népszabadság szerkesztési módszerei szempontjából meglehetősen jellemző procedúra. Rényi utasítására Sebastyén levelet írt Hollós Korvinnak, amelyben felkéri, hogy hajtsa végre a közléshez szükséges változtatásokat. Főleg azt a részt kifogásolták, amelyet Rényi az eredeti kéziratban megjelölt. A levélfogalmazvány nem elégítette ki Rényi Péter ízlését; amint a fakszimilén látható, saját kezűleg átszerkesztette. Szükségesnek tartotta kiemelni: a vers, illetve az inkriminált részletek „az elvtársak” tetszését nem nyerték meg.

A költőt azonban nem lehetett rábeszélni arra, hogy az elvtársak követelményeinek megfelelően átdolgozza művét. A vers nem jelent meg a Népszabadság 1956-os karácsonyi számában, és azóta sem. Hollós Korvin Lajos költeménye, amely eddig Sebastyén Tibor íróasztalának fiókjában szunnyadt, most kerül első ízben nyilvánosságra.

felett aratott erdélyi és magyar kulturális győzelemként köszönti a kolozsvári *Napkelet* megszűnését.⁴⁰ Az autenticitás érvének felbukkanásáig nem kell a harmincas évekig várunk. Măskor, a Tormay Cecile szerkesztette *Napkeletben* Makkai János⁴¹ – a később a hitlerizmushoz csapódó, majd abból kiábrándult és a németek által elhurcolt, 1945 után emigrációba kényszerült közfíró – fejt ki, hogy az új izmusok egész egyszerűen a kommunizmus eszméinek terjesztésével függnek össze. Reméli, hogy a munkásszertály harcának egyetemeres veresége után végre elkövetkezik majd a faji irodalom korszaka. Makkai egyébként felsorol néhány alkotót, akik szerinte a „proletariátus előretörésének” tényét mutatják, így pl. Boccionit, Russolót, Carrát, Chagallt, Picassót, Braque-ot, Léger-t vagy Meunier-t és Barlachot illetve Archipenkót. Mintha a perspektíva ún. széli torzulásának lennének a tañtűi: abból a szinte abszurd nézőpontból, ahonnan Pesten figyelik az eseményeket, ezek az egymástól egyébként jelentős mértékben eltérő alkotók végül már ugyanolyannak látszanak. Keresztury Dezső a *Magyar Szemle* hasábjain Makkai írására is utalva már világosabban lát,⁴² s felismeri, hogy az avantgard kultúra léte vagy nemléte nem pusztán irodalomtörténeti kérdés. Joggal állapítja meg, hogy ilyen irányzatok „szervezeti és anyagi okokból” nincsenek jelen az irodalmi közéletben. Más kérdés, hogy ő maga is hajlamos az emigráció egészét súlyosan kompromittálódottnak tekinteni, annak irodalmát „periféria-irodalomnak” nevezi, mely szerinte a határon túlra visszahúzódva „énekel és vádol”.

A hivatalos Magyarország emigrációról alkotott nézeteit a legegyszerűbben 1931-ben a *Napkeletben* Mályusz Elemér foglalja össze.⁴³ A történettudományos igényességgel megírt, ám mégis súlyos előítéletekkel terhes műve miatt végül mégiscsak a pamflet műfajába sorolható írás

a Horthy-rendszer kultúrpolitikájának alapvető dokumentuma. Magyarul ugyan csak folyóiratban látott napvilágot, de fontosságát jelzi, hogy kötetben azonnal kiadták angolul és németül is. Mályusz már egész egyszerűen az emigráció egészétől vonja meg a magyarsághoz való jogot: „Az emigránsoknak, amikor menekülés közben átlépték a magyar határt, nem szorult el a szívük. Nem éreztek fájdalmat, amely elfog mindenkit szereteteitől való elválásakor. Nekik senkitől sem kellett elválniuk, ők nem a hazát hagyták el. Azt már rég megtagadták, kigúnyolták, sárba taposták. Már régen elszakították azokat a láthatatlan szálakat, amelyek mindenkit hozzáfűznek a fajhoz, amelyből származott... Magyarország csak a vadászterületet jelentette számukra...”⁴⁴

Ezzel a hivatalos kultúrképpel szemben kellett a magyarországi viszonyok között is fennmaradnia annak a kevés avantgard jellegű mozgalomnak, amelyről a húszas évek első feléből számot adhatunk. Raith Tivadar *Magyar Írása* például, amelyet Bécsben kevésnek, Pesten már soknak tekintettek, pontosan illusztrálja ezt a helyzetet, amelyre főként a tájékozódás iránti igény szorongató kielégíthetlensége a jellemző. Raith egész pályafutása igen szomorúan alakult, hiszen az itthoni avantgard vezére, a „tanár úr” végül üzemgazdasági szakértőként fejezte be pályafutását. A legkülönösebb, hogy racionalizálási programok szakírójaként kellett belátnia, hogy még ez a közgazdasági elv is sok a korszak Magyarországára.

Palasovszky, Hevesy fellépése, majd a Bortnyikkal közös munkásságuk, a Zöld szamár színház, az Új Föld-esték⁴⁵ is ugyancsak az expresszionizmuson való túllépés és a konstruktivizmus felé fordulás igényét fejezik ki. Ám az itthoni avantgard helyzete két oknál fogva is igen kényes volt. Egyrészt szembe kellett szállniuk a konzervatív Ma-

Hollós Korvin Lajos:

MAGYAR JEREMIÁDA

(1956. november 5.)

Van hír ma, bár csak feljajdulni bátor,
mely nem pirul szétségtelen-magától?
Fegyverek közt amíg nem fegyveres
maga a műzsa is, mondd, mit keres?
És mégis *kell* dalolni most, akár csak
a holtrabeszett énekesmadárnak,
ki zeng zokogva is. Ekként e dal
legyen, mint lángbaborult ravatal,
kettős mulandóság példája, gyász
a gyászolóért is, ha nem vigyáz;
zokogjon, mint a tébolyult, aki
rögeszmék rácsain zokogna ki
az értelem világába, ha volna
oly tiszta földréz valahol, ahol ma
hazára lel az üzött értelem még
s szava nemcsak homályos emlék.
Dörren, süvölt, csattanva csap az akna
a reszkető, tántorgó házfalakra,
fortélyos fegyvergépek kalapálnak:
dühöngő kovácsai a halálnak.
Az óskor támadt fel, hulló: tankok
állnak a terek deltáin falanxot
vadul hörögve, fel-felcsahol

gépágyúkkal. Lenn lávafolyó
a kedves város. Fenn, a hamuszürke
ég pusztaságán lökhajtásos, fúrge
kuvikmadarak vijjogva cikáznak,
szónál sebesebb hírmondói gyászolnak.
Az utcákon százezrek hangja zeng át.
Füst száll a légben s szétfoszol legendák.
Tízezer szűz, megannyi Szent Johanna
toppan elő, hogy meghalni rohanna.
Fegyverre kelnek ifjak s gyermekek.
Tűzes golyókkal zúg e fergeteg.
S igaz hősök közt a csatorna ázott
patkányai, vérszomjas fejedelmek
lapulnak: tiszta búza közt a konkoly.
Győzz! – buzdít ez, – az arra uszít:
rombolj!
Szabadságot kiált ez, – az halált,
emez halált is szabadságra vált,
amaz a szón, csak új rabságot ért,
s van, aki azt sem tudja, hogy miért
ontja a vért, csak ontja, ontja, ontja.
Erény és bűn bábeli nyelvű frontja
gomolyog körül, szörny-álmom, lidérc,
utánad fut, ha útjából kitérsz,
e had, mely tiéd és mégsem tiéd,
megáld ma s holnap átkot szór feléd.
Honnét e roppant szervezet?

S ki szó mögötte terveket?

Hány kéz vetett itt? S hányféle magot?
Ki arat majd le ennyi haragot?
Ki az, kinek egy kockatétét ér
csupán, mi néked lélek és kenyér?
A csapavert vér nem folyik hiába?
Az újszülött a sok boszorka baba
között nem vész el? Mi e szenvedés?
Haláltusa? Vagy fájdalmas szülés?
Kérdezhetsz már az égő ház alól,
csak géppisztoly és ágyú válaszol.

S ha meg nem örülsz és ha meg se halsz,
mi marad rád, hogy véget ér e harc?
Csak ugyanannyi, mint mindenkoron,
csak üszök és rom, csak füst és korom,
a halottak s a véralvadat sebek
emléke, mely tán sohasem heged.
S mégsem mégy el, mint szodomai Lóth,
itthagya sorsára a pusztulót!
Ki idegenben víg szívvel barangol,
dédelgessék bár, csak koldus kalandor,
nem népét, enmagát leplezte le,
a magyar Isten nem ment el vele!

Te itt maradsz, mert itt maradt a föld,
mely lélekkel és kenyérral betölt,
légy bár magad, tömegek közt te egy,

gyarországgal, de mégis annak keretei között kellett valamiféle befogadó közeget találniuk. Másrészt viszonyuk nem a legszerencsésebben alakult a bécsiekkel sem. Kassák féltékeny is volt, s kissé le is nézte a pestieket, fenntartásainak hangot is adott.⁴⁶ E vita, mely még a Bécsben megjelenő *MÁ*-ban kezdődött, utóbb a 100 % és a *Munka*⁴⁷ hasábjain folyt, talán azért is oly szorongató, mivel a vitában résztvevő felek egymás kölcsönös lekommunistázása révén végsősoron feljelentették egymást.

A húszas évek közepére a Bécsben immár egyre tarthatatlanabb helyzetbe kerülő Kassák végül részánja magát, hogy hazatérjen. A magyar hatóságok a különböző bürokratikus nehézségek ellenére végül engedélyezik a hazatérését, igaz, azonnal perbe fogják, az 1924-ben megjelent *Álláspont* c. röpirat némely kitételei miatt.⁴⁸ A hazatérés után nem sokkal Kassáknak rá kell döbennie, hogy Raith, Palasovszky vagy Bortnyik nem minden ok nélkül voltak olyan „lágyak” vagy épp „eklektikusak”.

A hazatérés után Kassák létrehozta talán élete legdemokratikusabban szerkesztett és legszínvonalasabb folyóiratát, a *Dokumentumot*, amelyben már nem elsősorban névtelen epigonjai írtak. Ám fél év alatt kiderült, hogy ugyanúgy, ahogy a *Punalua* is értetlen közönybe fulladt, ahogyan a botrányon túl semmit sem ért el az *IS*, ugyanúgy e folyóirat sem kell a szélesebb közönségnek. Az avantgardot, s ez talán Kassák életének legkeservesebb és legjövőáthetlenebb fordulata, fel kellett adni. Hiszen az 1928-ban a Mentor könyvesboltban rendezett kiállítás közönybe és értetlenségbe fulladt, Kassákot mint festőt Pesten egyáltalán nem ismerték el. A *Nyugat* leginkább az *Egy ember életének* realista regényíróját látja benne, a polgári baloldal számára pedig ő lesz a munkásíró, akinek folytonos megdicséresével le lehet tudni a szociális lelkiismeret jó néhány

kérdését. Kassák maga is kénytelen ezt az igényt figyelembe venni, hazatérése után szorgalmasan kezdi termelni a mozgalmi irányregényeket.⁴⁹

Ugyanakkor azok a fiatalok, akik a húszas évek Magyarországon nőttek fel, s akik nagy várakozással tekintettek a hazatérő Kassákra, gyakran radikálisabbak voltak politikailag, mint mesterük, s nem egy pusztán művészeti, hanem inkább társadalmi mozgalom élén kívánták látni. Több rövidebb epizód⁵⁰ után így és ezért jött létre a Munkakör, amely Kassák számára nem pusztán pályamódosítást, de bizonyos fokú visszalépést is jelentett, hiszen azokhoz a mozgalmi formákhoz volt kénytelen közeledni, amelyekből egyébként Bécsben bizonyos távolságot tartott. A fiatalok számára azonban ez volt a maximum, s ez volt az az új nemzedék, amelyből kikerült a magyar avantgard új csoportja is.

S itt, mielőtt rátérhetnénk az Új Progresszív Művészek⁵¹ csoportjának rövid történetére, azaz a következő nemzedék által megjelenített kardinális jelentőségű problémákra, egy módszertanilag is következményekkel járó, műfaji vonatkozásra kell felhívunk a figyelmet.

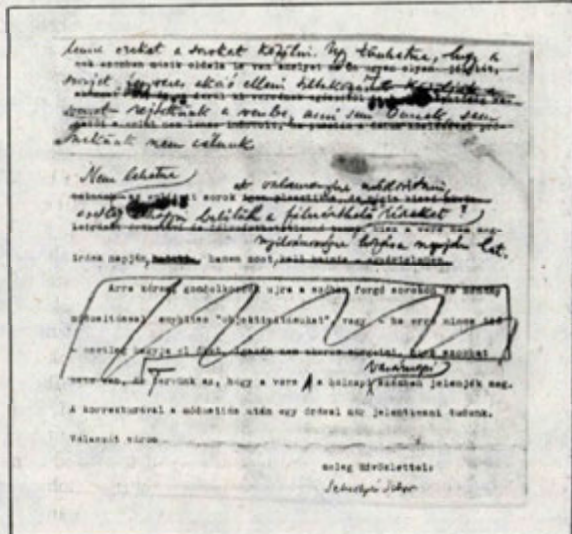
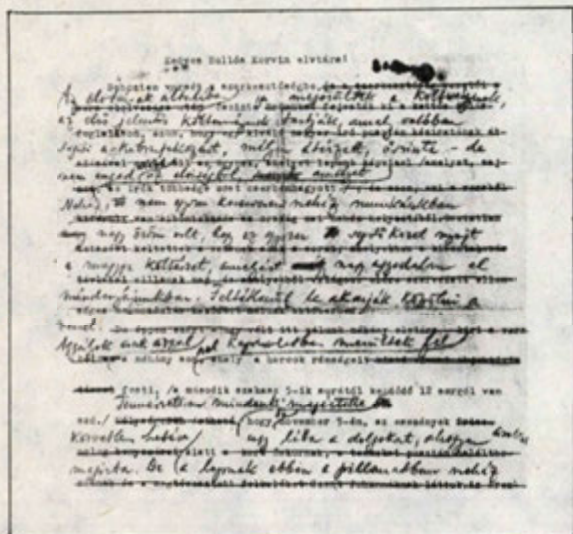
Az avantgard eredendően „természeténél fogva” hajlamos átlépni a műfajok és műnemek határait. Schwitters ugyanúgy ír, mint fest, jelentős Malevics írásos hagyatéka, Duchamp ugyanolyan fontos gondolkodó, mint festő, a *Gesamtkunstwerk* tehát soha nem állt távol az „alapító atyáktól”, ahogyan magától Kassáktól sem. Ám a húszas évek közepén Magyarországon erre a magatartásra már nincs lehetőség. Megmarad ugyan a kollektív életformát élő mozgalom, ám ennek tagjai ekkor a festészetben lépnek fel, s nem az irodalomban. A különös az, hogy az Új Progresszív Művészek csoportjának jelentkezésekor az egyébként mindenki által íróként komolyan vett Kassák

s nem érte már, miért is lelkesedj.
De hogy mit gyászolj, elég e tudat
ahhoz, hogy ne kösd fel a batyudad.
S ha túléled, küzdj, hogy eltűnjenek
minden bűnösök, bűnök s bűnjelek;

ha van még dolgod, ez a dolgod itt!
S az elégtételt, mely nem boldogít,
hanem gyötör, tedd a föld alá,
hiszen már régen nem vagy büszke rá,
hogy mindezt elvakultak és vakok

közt egymagad láttad előre sok
egyébvel is, mi ezután jöhet még.

Ó, védj meg minket, Legújabb Szövetség!

fiatal festők számára válik normateremtő személlyé. Az irodalmi avantgard ekkorra már végetérni látszik, a nyomás túl erős volt ahhoz, hogy fennmaradjon. Az új nemzedék egyetlen kísérlete a képzőművészeti lehetőségek megragadása volt. Hiszen olyan, még az első nemzedékhez tartozó alkotók, mint Ember Ervin⁵² vagy Nádass József sem jutnak nyilvánossághoz, szinte tudomásul sem vétettek. Kristóf Károly a *Mestercsapás*⁵³ megjelenése után nem sokkal hírlapíró lesz, ugyanúgy feladja avantgard aspirációit, mint Pán Imre, aki a *Sztár* című lap szerkesztésével kezd el foglalkozni. S azokat, akik nem a polgári életforma felé fordulnak, mint pl. Justus, csak a munkásmozgalom fogadhatja be. A Babits szavával élve „füllelten” magába zárult⁵⁴ ország irodalmi ellenkultúrája a legjobb esetben a *Nyugat* lehetett, ami ezen túl volt, arra egyszerűen nem jutott hely.

Az Új Progresszív Művészek, Vajda, Korniss, Schubert, Trauner, Kepes, Hegedűs Béla csoportját a Kassákkal való összetalálkozás ugyan bizonyos időre egységessé olvasztotta össze, és jogos önbizalommal ruházhatta fel, de a Főiskoláról való eltávolítástól már nem óvhatta meg őket senki. Vajda pl. soha többé nem érintkezik a hivatalos Magyarországgal, nem vállal közösséget annak semmiféle intézményével. Ennek a magatartásnak sugárzó morális ereje éppoly erősnek és hatásosnak bizonyult, mint festészete, az Európai Iskola nagyrészt ezért is meríthetett majd erőt 1941-ben elhunyt elődje alakjából.

Az Új Progresszív Művészek rövid epizódja 1928 és 30 között azért is különösen figyelemreméltó, mert a konstruktivizmust és szürrealizmust érdeklődése homlokterében tartó csoport felszámolásával egészen a második világháború végéig az Európai Iskola megalapításáig megszűnt annak a lehetősége és igénye, hogy egy magyar művészekből

álló szubkultúra a kortárs európai áramlatokkal lépést tartson, azokról tudjon és tudósítson, elképzeléseit a kortárs európai tudat egészének figyelembevételével alakítsa.

Holott amikor az avantgard első két nemzedékének története 1930 körül véget ért, illetve elkezdődött a rejtőzködés, a tradíciók megtörése és a felejtés, egyre többen érzékelik az avantgard hiányát. Babits 1930-ban a *Baloldal és Nyugatosságban* a *Nyugatra* való odafigyelést követeli meg olvasójától,⁵⁵ Halász Gábor *A líra halálában* már pontosan érzékelte egy korszak végét, más kérdés, hogy tragikus módon csak tizennégy évvel később, 1944-ben fogalmazta meg: „A fiatalok egy része túlságosan komolyan vette, hogy lejárt a kísérletezések kora.”⁵⁶ De hiányzott a kortárs nyugati szellem Márainak is, aki az *Egy polgár vallomásaiban* így rögzítette szorongásait: „Minden héten megvásároltam a körúti újságárusnál a francia hetilapokat, a könyvkereskedő minden hónapban elküldte a külföldi folyóiratokat, – s néha már szívdobogva hajoltam az üzenetek fölé, mint aki elmaradt valahol messze, messze, távol a nagy, meleg áramoktól, melyek az emberiség szellemét táplálják és virágoztatják, már nem is érti egészen pontosan az utalásokat, már csak sejteget és kóstolgot, ilyen árumintákból következtet az új termés ízére...”⁵⁷ Szerb Antal a *Könyvek és ifjúság* elégiájában pedig így fogalmaz: „Kedves barátom, ha nem írsz nekem rövidesen valami nagyszerű, avantgarde mozgalomról, új nyugtalanságról, ami erjedni kezd odakint, – mit tudom én, megtanulok perzsául, hogy még egyszer élvezhessem a félig értett dolgok egyetlen szépségű igézetét.”⁵⁸ Ennek az írásnak a legkülönösebb vonatkozása talán az, hogy mikor az esszéista leltárba veszi az átélte és elmúlt divatok sorát, akkor épp nem az avantgard, hanem a szellemtörténeti tradíciók sorát elemzi, s lám, végül mégis egy „új kezdés” hiányával fejezi be búcsúját az ifjúságtól.

Első változat

Kedves Hollós Korvin elvtárs!

Behoztam versét a szerkesztőségbe és a szerkesztőség vezetői a vers elolvasása után őszinte örömeiket fejezték ki a kettős állásfoglaláson, azon, hogy egy kiváló magyar író pusztán kéziratának átadásával mellé áll az ügynek, amelyet lapunk képvisel /amelyet, sajnos, az írók többsége most cserbenhagyott/, és azon, ami a versből kiderül: van kibontakozás az ország mai nehéz helyzetéből. Osztatlan tetszést keltettek a versnek azon sorai, amelyekben a kibontakozás távlatai villannak meg és amelyekből világos: előre szervezett ellenséges megmozdulás kezdődött nálunk októberben.

De éppen ezért – úgy véli itt nálunk néhány elvtárs – kirí a versből az a néhány sor, amely a harcok rémségeit kissé elvont objektivitással festi. /a második szakasz 5-ik sorától kezdődő 12 sorról van szó./ Mélységesen érthető, hogy november 5-én, az események friss-meleg benyomásai alatt a kort őskornak, a tankokat pusztán halálhozóknak és a megtévesztett felkelőket Szent Johannáknak láttuk. Az éremnek azonban másik oldala is van amelyet ma Ön ugyanolyan jól lát, akárcsak mi, és ez derül ki versének egészéből is. A szerkesztőség vezetői szerint nem lenne indokolt, ha pusztán a dátum közlésével próbálnánk az említett sorok igen pasztikus, de mégis kissé hűvös leírását érthetővé és félreérthetlenné tenni. Hisz a vers nem megírása napján hatott, hanem most kell hatnia – egyértelműen.

Arra kérem, gondolkozzzék újra a szóban forgó sorokon és néhány módosítással enyhítse "objektivitásukat", vagy – ha erre nincs idő – esetleg hagyja el őket. Igazán nem akarom sürgetni, hisz szombat este van, de tervünk az, hogy a vers – a hólapi számban jelenjék meg. A korrektúrával a módosítás után egy órával már jelentkezni tudunk. Válaszát várom

meleg üdvözzel:

Szabó György

S ha 1925-ben Kállai Ernő az *Új Magyar Piktúrában* részletesen elemezve még adekvát képét adta az avantgard irányzatokból épp elmozduló festészetnek, 1935-ben az *Új magyar festőművészet történetében* Genthon István már csak igen tömören emlékezett meg arról, hogy a magyar világban valaha is jelen volt az absztrakt festészet.⁵⁹

Mind az irodalmi nyilvánosság, mind a képzőművészeti élet keretei között a harmincas években az avantgard teljesen eltűnt, a baloldali alternatívák e lehetséges útjait vad bozót lepte el. Szempontunkból különösen fontos, hogy mindössze a Vajda körül összegyűlt szentendrei festők köre volt az, amely a teljes ismeretlenségben, a társadalmi lét peremén dolgozva, de megőrzött valamit az univerzális művészet, az avantgard csoport igényéből, világképéből. Vajda, Szabó Lajos, Bálint Endre, Fekete Nagy Béla, Barta Éva, Szántó Piroška tevékenységére talán egyedül Kállai Ernő⁶⁰ figyelt fel, s rajta kívül az absztrakt művészet iránt talán csak a mindenre figyelő Hamvas Béla⁶¹ mutatott bizonyos érdeklődést. És mégis, bármilyen szerény is e szál, s bármilyen kevesen is voltak e fiatal szentendrei festők, mégis e tradíció mentén lehetett megszervezni és létrehozni 1945-ben az Európai Iskolát. A harmincas években megszakadt tradíció, tehát a kortárs európai áramlatokkal való lépéstartás igényét a háború alatt kialakuló absztrakcióban és az Európai Iskolában láthatjuk folytatódni. Feltétlen magyarázatot követel viszont az a tény, hogy a festők, írók, filozófusok, művészettörténészek együttműködését ideális módon, ideális időben megvalósító közösség miért is maradt viszonylag hatástalan.

Hiszen amikor az 1945 és 1948 közötti korszak veszteségeit, a kommunista kultúrpolitika által tönkretett lehetőségeit, kezdeményezéseit vesszük számba, akkor a *Válasz, Újhold, Magyarok, Kortárs, Alkotás* – Művészeti Tanács – mellett csak mellékesen szokás említeni a máig alig ismert Európai Iskolát.

A válasz erre a felejtésre is, úgy hiszem, a harmincas években lezárult avantgard sorsában keresendő, túl azon az általában igaznak vélhető megállapításon, hogy a magyar kultúrtörténet a historizáló nemzettudatnak megfelelően mindig a politikai mitológiát és ideológiát kiszolgáló és teremtő irodalomtörténetet helyezi a centrumba. A képzőművészet már pusztán emiatt is folyamatosan a háttérbe szorul – nyilvánvalóan a mai napig. Mindez konkrétan annyit jelent, hogy az avantgard egésze, és az ahhoz kötődő festészet e köre is csak nehezen értelmezhető a historikus nemzettudat paradigmájában, tehát „automatikusan” lényegtelené válik. Így tehát az Európai Iskolából kivált Galéria a 4 Világtájhoz sem értelmezhető másként, mint az absztrakt festők elkülönüléseként, és ennek a jelentése politikátörténeti, ideológiai kategóriák mentén értelmezhetetlen, lefordíthatatlan. Az irodalmi életben talán szokatlan, hogy egyes művészcsoportok nem politikai, nem ideológiai, hanem valóban esztétikai megfontolások nyomán váltak szét, ám a művészettörténetben mégis van erre példa.

Így ami politikailag, ideológiailag lefordíthatatlan, az végső soron elhanyagolhatóvá lesz. Az Európai Iskola felszámolásának és utóéletének eseményei pontosan ezt mutatják. Hiába tevékenykedett annak „falai” közt együtt festő, író: Füst Milán, Weöres, Szentkuthy, Hamvas, Kemény Katalin, illetve Bálint Endre, Anna Margit, Szántó Piroška, Jakovits József, Vajda Júlia, hiába vélték hasznos célnak, hogy a kortárs európai áramlatokról itthon számot adjanak. Az irodalmi élet szerkezete csak mintegy harminc évvel később került abba az állapotba, ahol ismét különösen fontossá vált a kortárs európai szellem új mozgalmairól szóló híradás. Épp ezért az Európai Iskola fennállása alatt sem volt képes betörni a nyilvánosság „első vonalába”, holott épp annak a feladatnak látott neki, amit 1930–1944 között a fent idézettek: Babits, Halász Gábor, Szerb Antal, Márai Sándor kerestek, hiányoltak, követeltek.

Második változat

Kedves Hollós Korvin elvtárs!

Behoztam versét a szerkesztőségbe. Az elvtársak általában öszintén megönltek a költeménynek, az első jelentős költeménynek tartják, amely valóban segíti a kibontakozást, mélyen átérzett, őszinte – de nem enged abból az elvőségéből, amelyet az írók többsége most cserbenhagyott. Nehéz, nem egyszer keservesen nehéz munkánkban nagy öröm volt, hogy ez egyszer segítőt kezet nyújt a magyar költészet, amelyért nagy aggodalom él mindnyájunkban. Feltétlenül le akarják közölni a verset. Aggályok csak azzal a néhány sorral kapcsolatban merültek fel, amely a harcok rémségeit festi / a második szakasz ötödik sorától kezdődő 12 sorról van szó. Természetesen mindenki megértette, hogy On november 5-én, az események közvetlen hatása alatt úgy látta a dolgokat, ahogyan azokat megírta. De a lapnak ebben a pillanatban nehéz lenne ezeket a sorokat közölni. Úgy tűnhetne, hogy a szovjet fegyveres akció elleni tiltakozást rejtettünk a versbe, ami sem Onnak, sem nekünk nem célunk.

Nem lehetne az említett sorokat valamennyire módosítani, esetleg kihagyni belőlük a félreérthető részeket? Hisz a vers nem megírása napján, hanem most, nyilvánosságára hozása napján hat.

Tervünk az, hogy a vers a holnapi, vasárnapi számban jelenjék meg. A korrektúrával a módosítás után egy órával már jelentkezni tudunk.

Válaszát várom

meleg üdvözléssel:

Sebestyén Tibor

J E G Y Z E T E K

1. Érdemes egyetlen példával érzékeltetni ennek módszerét, illetve a veszteség mértékét. László Károly, a Galerie Delta, illetve az Edition Panderma tulajdonosa és kiadójaként 1962. okt. 14-én kelt levelében így fordul Kassákhöz: „Igen tisztelt Kassák úr! Vásárhelyi és Pán Imre ajánlására fordulok Önhez. Én egy avantgard folyóirat kiadója vagyok, és megalapítója egy magyar privát avantgard múzeumnak, mely a húszas évek magyar művészetét gyűjti össze. Lenne még számomra valamije a húszas évekből? Gouache vagy collage, rajz stb.? Szeretném megvásárolni, kérem ne csináljon magas árat.” Kassák mai szemmel döbbenetes naivitására mutat a válasz. „... Utazásunk alkalmával viszek magammal némi képanyagot, Ön ezt megnézheti és kiválaszthatja ami tetszik...” (1962 XI. 8-án.) A találkozás létrejött, ennek eredményeként László Károly milliomos lett, Kassák pedig halála előtt, 1967-ben a Fényes Adolf-teremben rendezett kiállításán már nagyrészt csak élete utolsó éveiben festett munkáit tudta bemutatni. A kérdést részletesebben lásd Kassák. MNG és PIM Emlékkiállítás Bp. 1987. G.M. Gy.P. P.G.: *Megjegyzések Kassák Lajos korai műveinek sorsához.* 139–145.

2. Külön vita és elemzés kérdése, hogy tulajdonképp hány nemzedékről is beszélünk. Erre vonatkozóan lásd Hegyi Lóránd: *Új avantgard nemzedék, Magyar Műhely* (Párizs) 18. sz. 1979. júl. 15. ill. Hajdú István: *Műltában verőér, Magyar Műhely* (Párizs) 59. sz. 1979. dec. 15.

3. Kahána Mózes (1889–1974) költő, író, újságíró. A bécsi emigráció után Erdélyben, majd a Szovjetunióban (Moldáviában) élt. Halála előtt még épp hogy bekapcsolódhatott az irodalmi életbe. Vonatkozó kötetei: *Univerzum*, a MA kiadása, Budapest, 1919. *Én te ő*, a MA kiadása, Wien, 1921. *Túl a politikán*, a szerző kiadása, Wien, 1921. Avantgard korszaka feldolgozatlan, utólagos visszaemlékezéseit, cikkeiket közli: *Nagy időknek kis embere.* Kosuth, Budapest, 1977.

4. Nádass József (1897–1975), költő, író, újságíró. Bécsben a MA munkatársa, 1926-ben itthon a *Dokumentum* szerzője és szerkesztője. Vonatkozó kötetei: *Szakadj ki szó*, a szerző kiadása, (versek 1920–22) Wien, *Megy körben az arc*, a *Dokumentum* kiadása, Budapest, 1927.; *Te és Ti*, a *Munka* kiadása, Budapest, 1931. (Utóbbi példány pl. az OSZK-ban 1989 szeptemberében felvágatlan.) Nádass lírája mindenképpen benyomultabb annál, mintsem hogy a Kassák-epigonizmussal minősíthessük. Érdemes talán idézni egy részt a *Szakadj ki szó* egyik fontos „hosszúverséből”:
 Ülök itt és gondolkodom és hallom, amint forog a föld, üt a vér az eremben, járják az utat és hajam alá, homlokom mögé vonul, meggy végnélküli menet...
 Én másokat akartam megváltani és most magamat váltom, mert ime nincs senki más, mint én, csak én, s hogyha volna is, lehetne külön, csodálatosabb, mint én?
 (Líra)
 Nádass költészetére itthon a Nyugaton Fenyő László figyelte fel. (*Megy körben az arc.* Nyugat 1927. I. 998–999. ill. *Te és Ti.* Nyugat 1931. II. 241–242.)

5. Kudlák Lajos (1890–1960) költő, festő. A bécsi emigrációban Kassák egyik legfontosabb munkatársa. *Gitár és konflisó* c. kötete mutatja, milyen távolság volt Kassák és Kudlák útja között (a MA kiadása, Wien 1921). Kudlák festészetéről a MA kiadásában megjelent 12 litográfián kívül keveset tudunk. Párizsban, Pán Imre hagyatékában lévő egykorú, K. L. aláírási fotókról Szabó Júlia valószínűsíti, hogy ugyancsak Kudlák munkái.

6. Erg Ágoston (Berg Gusztáv, 1905–1939) költő, orvos, Bécsben és Pesten is távolságot tart, illetve szemben áll Kassákkal. Budapestén Tamás Aladár barátjaként a 100% munkatársa. Alakját Vajda Sándor *Naplója* idézi fel. (4–5. kötet. Kézirat, Wien, 1970-es évek.) Szerkesztette a *Fiatalkor könyvét*, amely kifejezetten az avantgard ihlettségű, de Kassák által nem közöltek csoportjának volt a fóruma. (J. Fischer Verlag, Wien, 1924.) Az antológia Vajda Miklós, Szántó Pál, Heves Ferenc, Győr Ferenc, Erg Ágoston verseit tartalmazza, borítóját Vajda Sándor készítette. Az antológia írói közül Győr Ferencről (eredeti nevén Glücker Ferenc) idézett visszaemlékezésében Vajda Sándor így ír. „Feri ...

Bécsbe került orvosnövendéknek. Letette minden vizsgáját és örülten koplalt, mert nem volt egy krajcár jövedelme se. Egyszer összeesett az egyetemen és meghalt. Felboncolták. Úgy mondták, hogy szinte aszaltak voltak a belei az állandó éhezéstől...” (104.)

7. Heves Ferenc (1903–) A bécsi emigráció után Erdélyben, a háború után Romániában él. Alakját Balogh Edgár idézi fel: *Heves Ferenc.* Heves René, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1975. c. kötet előszavában. Heves Erg Ágostonnal közös kötete: *Groteszk plakát.* *Fundamentum*, Wien, 1926.

8. Kovács Kálmán (?–?) Bécsben Kassák körének tagja. Mihály Ödönhez írott levelei (PIM. V./2293/97) fontos adalékai a bécsi MA-kör életének, belső válságainak.

9. Reiter Róbert (1900) költő, író, dramaturg. A MA költője, az emigráció után Temesvárott élt, utóbb a Német Színház dramaturgja.

10. Vajda Miklós (?–?) Vajda Sándor öccse. Közlebbi adatai ismeretlenek.

11. Vajda Sándor (1903–1979) költő, kritikus, textilszakember. 1931-ig Bécsben, utána Moszkvában, a világháború után ismét Ausztriában élt. A 6. jegyzetben idézett emlékirata a magyar avantgard és a moszkvai emigráció történetének különösen fontos, kiadásra váró dokumentuma.

12. Mihályi Ödön (1899–1929) író, költő. Kassán élve Kassák szlovenszkoji kapcsolataiban nagy szerepet játszott. Kassákkal való levelezése fontos forrás. (PIM V. 2293/101–118.)

13. Gerő György (1905–?) író, filmesztéta, forgatókönyvíró, kritikus, rendező (?). Írásait közölte a MA, *Dokumentum*, *Korunk*, *Együtt*, *Tűz* stb. Alakját Németh Andor is felidézi. Később Gerő fontos szerepet játszott az IS történetében is. Vö.: *A szélén behajta*, Magvető, Budapest, 1973. Gerő György 1928-as perére vonatkozó adatokat lásd MSZMP PI 614 f. 1928–1926. Itt – is – tartozom megköszönni Ständeisky Éva segítségét.

14. Babits Mihály: *Ma, holnap és irodalom.* A Tett körül csoportosult írókról. Nyugat 1916. II. 328–340., Kassák Lajos: *A rettenetes nagy hamu alól Babits Mihálynak.* (*A Tettől*) Nyugat 1916. II. 420–424. valamint Babits viszontválasza: *Felelet Kassák Lajosnak.* Nyugat 1916. II. 424–425

15. A Tett 16. internacionális számát 1916 októberében tiltották be. Egy hónappal később, 1916 novemberében indult a MA.

16. Kivéve Litván György: *Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban.* In: *Vélemények/viták a két világháború közötti Magyarországról.* Kosuth, Budapest, 1984. 183–226. Litván áttekintő tanulmányán kívül értelemszerűen használható a Károlyi, Polányi, Kun Béla-kutatás is. Ugyancsak fontos Csaplár Ferenc: *Kassák kövei.* Szépirodalmi, Budapest, 1987. Az irodalomtörténeti kutatások magyar nyelven gyakorlatilag alig kezdődtek el, vö.: *Jelzés a világból.* A magyar irodalmi avantgard válogatott dokumentumai. Vál. és szerk. Béli Miklós és Pomogáts Béla. Magvető, Budapest, 1988. Kiemelkedik még Kálmán C. György utószava Újvári Erzi kötetéhez: *Csikorognak a kövek.* Szépirodalmi, Budapest, 1986.

17. Elsősorban Szabó Júlia: *A magyar aktivizmus története.* Corvina, Budapest, 1986. A monográfia alapos bibliográfiát is ad. Igen fontosak még Körner Éva Kassákra, Passuth Krisztina a korszak avantgard festészetére vonatkozó tanulmányai, írásai.

18. A teljesség igénye nélkül érdemes talán pár nevet megemlíteni a politikai irányzatok legfontosabb képviselői közül. A szociáldemokraták közül Bécsbe érkezett Garami, Peidl, Buchinger. Utóbb Lovászival, Hatványival együtt ők alkották az emigráció jobboldalát. Az általuk 1921–23 között megjelent *Jövő a Bécsi Magyar Újság* mellett, vagy inkább annak árnyékában, az emigráció jelentős napilapja volt. Az októbristák közül emigrált: Jászi, Polányi, Szende, Dániel Arnold, Lorsy Ernő, Madzsar, Fényes László, Kéri Pál stb. és végül értelemszerűen maga Károlyi. A szociáldemokraták baloldalához (Világosság-csoport) tartozott Kunfi, Rónai, Garbai. S a kommunisták – Kun, Landler, Révai, Lukács stb. – mellett nagyszámú intellektuel, tartozzanak a legkülönbözőbb pártokhoz, vagy épp a Vasárnap-társasághoz. Hauser Arnold, Tolnai Károly, Balázs Béla, Lesznai Anna, Sinkó Ervin, Fényes Samu, Gábor Andor, Bródy Ernő, Roboz Imre, Dévény Jenő, Andor Leon, Göndör Ferenc, Diószeghy Tibor, Németh Andor, Lengyel József, Déry Tibor, Bernáth Aurél, Halmi József,

19. Frank László: *Café Atlantis*. Gondolat, Budapest, 1963.
20. Fényes Samu (1863–1937) író, filozófus, szociológus, szerkesztő. A *Diogenes* – 1923–1927 között – szerkesztőjeként a bécsi magyar emigráció egyik nagy hatású, köztisztelőnek és szeretetnek örvendő tagja.
21. Pl. Fehér Ferenc. In: Balázs Béla: *Az álomkő köntöse. Mesék és játékok*. Vál. és szerk.: Fehér Ferenc és Radnóti Sándor. Bevezető: Fehér Ferenc. Magyar Helikon–Szépirodalmi, Budapest, 1973. valamint uő. in: *Halálos fiatalság. Drámák és tanulmányok*. Vál. és szerk.: Fehér Ferenc és Radnóti Sándor. Bevezető: Fehér Ferenc. Magyar Helikon–Szépirodalmi, Budapest, 1974. Balázs túlértékelése nyilván visszamegy Lukács György nézeteire is. Lukács György: *Balázs Béla és akiknek nem kell*. Gyoma 1918. (*Összegyűjtött tanulmányok*.)
22. Lásd az *Irodalom-Szocializmus* sorozat egyes köteteit, függetlenül attól, hogy azokban esetenként kiváló egyéni teljesítmények is találhatóak. *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. 1. kötet (azonos címmel) Akadémia, Budapest 1962. Valamint: *Jöjj el szabadság...* 1967., *Meghallói a törvénynek*, 1973., *Vár egy új világ*, 1975., *Az újnak tenni hitet*, 1977., *Az időt mi hoztuk magunkkal*, 1985., Szerk.: Szabolcsi Miklós és Illés László.
23. Tamás Aladár: *A 100%*, Akadémia, Budapest, 1964., *A 100% története*, Magvető, Budapest, 1973., *A 100% a KMP folyóirata*, Akadémia, Budapest, 1977.
24. *Bécsi Magyar Újság*: 1919. okt. 31.–1923. dec. 16. között. 1920 februártól Lázár Jenő szerkesztésében az emigráció fontos napilapja, munkatársai közé tartozik egy ideig Gábor Andor, majd az oktobristák legjava, illetve az emigráció intellektuális elitje. A *BMU* szerepe gyakorlatilag túlbecsülhetetlen, forrásértéke elsőrendű.
25. *Tűz*. Szerkesztette Gömöri Jenő. 1921 nov.–1923 apr. között. 1921–1922. 3. sz. között Pozsonyban, utána Bécsben jelent meg.
26. *Testvér*. Szerkesztette Sinkó Ervin. 1924–1925.
27. *Jövő*. 1921* febr. 23.–1923. május 3. között. Szerkesztette Garami Ernő és Lovász Márton.
28. *Az Ember*. 1918–1930. Szerkesztette Göndör Ferenc.
29. A *BMU*-t 1920 nyarán próbálták meg Horthyék amerikai közvetítőkön keresztül megvásárolni. A manipuláció nyilvánosságra hozatalában Göndörnek volt szerepe. *Az Ember* 1920. júl. 28., júl. 25., aug. 29., valamint lásd a *Világosság* 1920. szept. 22. és szept. 29-i számát. Továbbá Frank László id. mű 60.
30. Déry Tibor: *Dadaizmus. Nyugat*. 1921. I. 552–556. Bortnyik Sándor: *Két levél az új festészetéről*. 1921. II. 1286–87. Hevesy Iván: *Két levél az új festészetéről (válasz)* 1921. II. 1287–1288., uő.: *A művészet agóniája*. 1921. II. 1513–1520., *Katakombákól a dadaig*. 1921. II. 1730–1740., Barta Sándor: *Tisztelt hullaház*. 1922. I. 147–148. Szabó Lőrinc: *Kassák Lajos: Máglyák énekelnek*. 1921. I. 551–552.
31. Kassák Lajos Hevesy Ivánnak: 1921. VII. 17., ill. 1922. I. 2. MTA Kézirattár (Ms. 4512) 101–102.
32. Hatvány pl. 1921. júl. 24-én kedves közvetlenességgel így fordul Németh Andorhoz: „Állj elő, te kis kubista-riporter, tedd le a francia dadaisták verseskönyvét: amelyből arcod veritékében a dadogást tanulod.” (7. old., júl. 31.) Németh *Das Verwundete Ludwig* címmel válaszol ugyancsak követve a hangvételt: „Győzd meg hiúságotat... meg fogod látni, mint a nagy keresztény dadaista, ama patmoszi, fel fogod falni könyvedet, hogy kellően megemésztve változzon új formára. Goromba vagy te nagyon. Ej... Tudod mit picukám? Ha már kivégeztelek, megcsinálom sírfeliratodat is és ideszürom!... Hier ruht L. Hatvány verwundet und zerferzt von einer dadaistischen hyäne...” (9–11.)
33. *Az Ember*: 1921. júl. 31. *DAD-Oda (Kritikusaimhoz)*. 15. o. „Mormolok, dohogok, berregek, remegek, / De most nincs világszemléleti formám. / És mert a műformámmal is bajok vannak, / És mert általában fehércukor nem csokoládé / Hát én eztán / Nem verselek. / De prózát, azt merek / Vigyázz gyerek.
34. *Az Ember* 1921. júl. 31. 11.
35. *BMU* 1921. szept. 23–okt. 7. *Három bécsi magyar kalandjai*.
36. *Tűz: Anket a magyar irodalomról*. 1921. 1–2. sz. ill. 1922; 1. (4). sz. A *MA* törekvéseire vonatkozóan: Mácza János, Mihály Odón, Lengyel József, Balázs Béla, Lesznai Anna, Kolnai Aurél. *Diogenes*: Kassák Lajos: *A konstruktivizmusról*. 1923. 2. sz.
- 13–16. o. Fényes Samu: *A konstruktivizmusról. Észrevételek Kassák cikkére*. 1923. 7. sz. 3–6., 9. sz. 12–16.
37. Kassák Lajos: *Az új művészet él. Testvér*. 1925. II. év. 10. sz., Sinkó E.: „*Az új művészet él és ami ebből Kassáknak és ami ebből másoknak következik*, II. évf. 11. sz., Gáspár Endre: *Hozzászólások az új művészetéről szóló vitához*. II. évf. 12. sz.
38. *IT*. 1925. 235. Figyelő. *Líránk fejlődése*.
39. *IT*. 1926. 192. Figyelő. *A futurista líra*.
40. *IT*. 1923. 56. Figyelő. György Lajos: *Az erdélyi magyar irodalom*.
41. Makkai János: *Proletárirodalom, proletárművészet. Napkelet*, 1929. 415–422.
42. Keresztury Dezső: *Irodalmi életünk feszültségei. Magyar Szemle*, 1930. apr. és uő.: *Irodalmi életünk és társadalmunk. Magyar Szemle*, 1930. jún.
43. Mályusz Elemér: *A vörös emigráció. Napkelet* 1–12. sz.
44. Id. mű. 1931. jan. 11. o.
45. Vö.: Palasovszky Odón: *A lényegretörő színház*. Szépirodalmi, Budapest, 1980.
46. *MA*. 1925. jún. 15. Horizont.
47. A 100% Kassák-ellenes írásainak adatait lásd Tamás Aladár: *A 100%*, Akadémia, Budapest 1964. 466. Érdemes megemlíteni, hogy a 100% szerkesztősége minden valószínűség szerint valóban hamisított egy Kassák, illetve a *Munka* szerkesztősége által a *Linkskurve* szerkesztőségnek írt levelet. Kassák és a *Munka* szerkesztőinek válasza: *Le a munkásmozgalom kútmérgezőivel ill. A levélhamisítók a denúnciansok ellen*. PIM Any. 77. 164.
48. MSZMP PI 653. f. 3/T. 1925/5. f. 996. valamint 614. f.
49. Vö.: György Péter: *Küzdelem a realizmusért. Kassák Lajos emlékkönyv*. 58–66. Eötvös könyvek 1988.
50. Vö.: György Péter: *Az elsikkasztott forradalom. Valóság* 1986/8. A „Független művészek” előadójegyeinek, illetve az *Együtt* jelentőségének feldolgozása még hátra van.
51. Vö.: Hegyi Lóránd: *A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége. Ars Hungarica* 1983/2. 283–297.
52. Ember Ervin (1902–1977) (Enders Ervin) vonatkozó kötetei: *Tömegek az új vashidakon*, Bp. é.n. (1928) Márkus Nyomda, és *Ember Ervin verseiből*. Építők könyvtára (szerk.: Gereblyés László), Budapest, 1930. Emberről a Nyugatban Fenyő László írt – negatív – kritikát. 1930. II. 426–427.
53. Kristóf Károly (1903) *Mestercepsapás*, a *Dokumentum* kiadása, Budapest, 1927.
54. Babits Mihály: *Baloldal és Nyugatosság* (1930). In: *Babits Mihály művei*. Szépirodalmi, Budapest, 1978. 280–285.
55. „Kérd számon a Nyugat-ot, reklamáld a nyugatosságot, olvasó.” Id. mű. 281.
56. Halász Gábor: *A líra halála* (1929) és *Továbbjutni* (1944), in: *Válogatott írásai*. Magvető, Budapest, 1977. 413–426., ill. 507–514.
57. Márai Sándor: *Egy polgár vallomása II*. Révai, Budapest, é.n. 316–317.
58. Szerb Antal: *Könyvek és ifjúság elégiája* (1938). In.: *Gondolatok a könyvtárban*, Révai, Budapest, 1946. 375–595.
59. Genthon István: *Az új magyar festőművészet története. Magyar Szemle*, Budapest, 1935. „Az absztrakt irányok Magyarországon igen szórványosan jelentek meg. Művészeink közül szívvel-lélekkel senki sem vetette magát hullámai közé, csak átmenetileg érintették s hamarosan kiábrándultak belőle. Csak a külföldön élő fiataljaink kötötték közelebbi kapcsolatot vele, jelentékeny művet azonban ezek sem alkottak, mint ahogy a szélsőségesen absztrakt művészet inkább elveket teremtett, s azok illusztrációit, mint műveket.” 246.
60. Kállai Ernő: *Művészet veszélyes csillagzat alatt*. Corvina, Budapest, 1981. *Vajda Lajos műterem-kiállítása* (1940), *Amos Imre és Anna Margit* (1942), *Lossonczy Tamás* (1943), *Újromantika* (1944) stb.
61. Hamvas Béla: *A kubizmus. Esztétikai Szemle*, 1943/9. 15–26.

A CIKK VÉGÉT KÖVETKEZŐ SZÁMUNKBAN KÖZÖLJÜK

Kinyerma?

KÖRÖSI ZOLTÁN

Mondjuk, van egy tizenötmillió népművelő Európában. De úgy van ott, hogy ebből a tizenötből vagy egyharmada idegen országba kényszerült. Talált magának megélhetést, a gyomornak és a szellemnek is, melyeknek mit.

Tehát kétharmad otthonmaradt. S figyelni a kintlevőket. Örül, ha ajándékot kap. Jól jön a pénz is, tanács és tanítás nem feltétlenül szükséges. Utánvét nyugt. Ha azok hazajönnek, megtapogatja, megölelgeti őket (zsebtájon). Furcsa egy csoda. Alig változtak, mégis egészen mások. Emigránsok.

Azok meg, ha hazatérnek, összefacsarodik a szívkük. Ezért aztán hazatérnek. Végleg. A jó külföldi pénzből meg óriási, fehér falú házakat építenek. Barnák az ablakok, pirosak a tetők, ordít róluk a pénz. Nem emlékeztetnek az alacsony mennyezetű szobákra és a többszörösen fölszedett macskakövekre. Az ilyen emlékeztetésből elég volt odakint.

Nos, kétharmad itt, egyharmad – máshol. Az ország mégis csak ittmarad! S következik a kérdés: melyik is ez az ország?

No lám. Kár volt oly nagyon sietni. A megfajtott Portugália. Szomorú vagyok. Sajnos, kedves versenyző, az ajándék grillsütő most még nálunk marad.

De föl a fejfel! Így a fény is előnyösebben esik ránk. S máris itt a második kérdés!

Egy bizonyos búval-bajjal bélelt, magába zárkózott nép él Európa vége felé. Egy olyan furcsa nép, amelynek nem elég az önsajnálát, s nem a finom belterjeség. Pedig milyen szép az, ha ismerjük a recenzor feleségét – is. De ezeknek ez kevés. Pite. Fogták magukat, és beleszerelmesedtek egy sokkalta számosabb nemzet kultúrájába. Most meg tessék, belegabalyodtak, s azóta is csak azzal birkóznak. Csodálgatják, tanulgatják a nyelvét, s jobb híján beállnak hozzá takarítani. (Olyan ez, mint a rózsabokor és a csúnya leány esete: szépnek szép, de a rózsza csak nem akar visszazagolni.)

Szóval, ennek a szóban (is) forgó népnek még emellé van egy zaklatott közelmúltja. Állítólag olyan közeli, hogy még nem is múlt el teljesen. S van hozzá minden, ami ezzel jár. (Ti. a baj – csöszöstitül.) Örökös emlékezés, a hajdani dicső múlt felemlegetése, az ezeréves államalapítás... miegymás. S akkor most ez a kultúra fogja magát, és pajzsként maga elé vonja

a nyelvét. Merthogy ezt a nyelvet Európában senki sem akarja megtanulni. Jóllehet köztudomású, hogy nincs nála zengzetesebb nyelv, melyen megnyílna a lélek. S köztudomású az is, hogy ilyen lélek sincsen még egy.

Lássuk hát a kérdést: mely lélekről, s mely nyelvről beszélünk? Ó, jaj! Újra ez a sietős magabiztosság! A pompás grillsütő, sajnos, újra nálunk marad. Igen, igen, ez a nép a portugál!

Sebaj! De most már élizzük elménket!

Mert van ám egy kis ország Európa vége felé. Nagyjából kilencvenezer négyzetkilométer. S ebben az országban azt mondják, csak a fővárosban érdemes élni. Igaz, azt is hozzátesszük, hogy tán ez a legszebb város, amerre csak szem ellát. Szereti is az egész ország, kivéve, akik nem itt élnek. Tehát erről az országról szól a kérdés.

Tudvalevő, hogy a szóbanforgó ország gazdaságát, s – fájdalom – még szellemi életét is megbénították. Egy gonosz egyeduralkodó rend tette ezt. Vagy négy évtizeden át basáskodott. Határok lezárva, könyvek bezúzóva. Már amelyik egyáltalán megíródott. Egyesek azt mondták, hogy nagy részük még a fiókokban alszik. S lám, amikor a vész múltával kihúzták a fiókokat: hát, uramfia, sehol semmi!

De ez a szegény ország legalább feltápáskodik. Hogy miből? Hát, hosszan tartó ájulatából. Aki akar, utazhat. Sőt, még pénzt is válthat, ha van neki mire. S főként: beszélhet, ki mit akar. Ezért most mindenki beszél. Főleg azt beszélik, hogy itt az idő, utol kell érni Európát!

Igen, igen... Mintha jót hallottam volna...?! Nem! Sajnálom, kedves versenyzőnk, az ajándék grillsütőt mégsem adhatom oda... Vagy mégis... igen, kinézek rendező kollégámra. Igen, most látom, hogy int. Vigaszdíj gyanánt a grillsütő mégis kedves játékosunké maradhat. Gratulálok. Tessék csak nyugodtan megfogni, és tartani. Már csak egy kérdés, versenyen kívül: felismeri-e, milyen gyártmány ez a kis konyhai remek?

Hogyan? Portugál? Nem, nem. Azt kell mondjam, hogy kedves játékosunk ezúttal téved. Igen, az ott csakugyan egy „P” betű. Nem, nem, nem, nem! Előtte a három „C” nem a készülék úrtartalmát jelöli. A grillsütő így is az öné! Használja egészséggel!

2000 ESTEK

A KULTÚRÁRÓL

A MŰCSARNOK és a 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap közös szalonja márciusban is nyitva áll az érdeklődők előtt, a szokott időpontban, a hónap harmadik péntekjén, este fél 8-kor, a Kamarateremben. Március 16-án a lap szerzője és kedves barátja, N á d a s d y Á d á m költő, tanár, nyelvtudós lesz a vendég és a főszereplő. Meg fogjuk tőle kérdezni, hogy német anyanyelve ellenére hogyhogy nem beszél soha magyartalanul, hogy lehet-e 1990-ben így kezdeni egy verset: „Ó!"; hogy mi volt a baja Illyés Gyulával, s hogy mit csinál most az a bizonyos tehén.

Várjuk Önöket március 16-án pénteken, este fél 8 órakor a Műcsarnok Kamaratermében.

SZIGETI PÉTER SZERKESZTŐ

TÓRÓK ANDRÁS HAZIGAZDÓ

A HAI EST A PARK KÖNYVKIADÓ TÁMOGATÁSÁVAL JÖTT LÉTRE

BIBLIOSZA

KRITIKAI IRASOK

A TARSADALOMTUDOMANYOK

KOREBOL

A TAVASZI SZÁM TARTALMÁBÓL:

WESSELY ANNA - NORBERT ELIASRÓL
FORGÁCS ÉVA - PERNECZKY GÉZÁRÓL
BENCE GYÖRGY - KONRÁD GYÖRGYRŐL ÉS SZELÉNYI IVÁN RÓL
ZEMPLÉNYI FERENC - FALVY GYÖRGYRŐL
GALICZA PÉTER - A THOMAS MANN-KERÉNYI LEVELEZÉS RŐL
SZUMMER CSABA - JUNGRÓL
BIRÓ YVETTE - BALÁZS BÉLÁRÓL
ERDÉLYI ÁGNES - COLLINGWOODRÓL ÉS IGGERSRŐL
POSZLER GYÖRGY - SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLYRÓL
KOVÁCS ANDRÁS - A MAGYAR HOLOCAUSTRÓL
MAROSI ERNŐ - A MŰVÉSZETTÖRTÉNET MÓDSZERTANÁRÓL
ODORICS FERENC - A SZEGEDI SZEMIOTIKAI ISKOLÁRÓL
TVERDOTA GYÖRGY - A JÓZSEF ATILA KULTUSZRÓL